

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
ГУМАНИТАРДЫК ЖАНА ЭКОНОМИКАЛЫК
ИЛИМДЕР БӨЛҮМҮ

Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ
ТИЛ ЖАНА АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

Курманбек Токтоналиев
Таалайбек Токоев

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИ

(СИНТАКСИС)

Бишкек
«Бийиктик плюс» – 2015

УДК 811.51
ББК 81.2 Ки
Т 51

Кыргыз Республикасынын 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгынын (2014-ж. 2-июнь, №119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж. 6-апрель, №151) негизинде жарык көрдү.

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун Окумуштуулар Кеңешинин чечими менен басууга сунуш кылынды.

Редкеңеш:

*Акматалиев А.А.
Байгазиев С.О.
Жайнакова А.Ж.
Маразыков Т.С.*

*Мусаев С.Ж.
Садыков Т.С.
Токтоналиев К.Т.
Эркебаев А.Э.*

Рецензенттери:

А.Т.Дунканаев – филология илимдеринин доктору, доцент
А.К.Чолпонбаев – филология илимдеринин кандидаты, доцент

Жооптуу редактору Мусаев С.Ж. – Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү, филология илимдеринин доктору, профессор

Токтоналиев К. Т., Токоев Т. Т.

Т 51 Азыркы кыргыз тили: Синтаксис. – Б.: «Бийиктик плюс», 2015. – 296 б.

ISBN 978-9967-33-151-8

Окуу китебинде кыргыз тилинин салттуу синтаксисинин проблемалары изилдөөгө алынат. Салттуу синтаксисте сөз айкашы, синтаксистик байланыштар, синтаксистик катыштар, жөнөкөй, тааалдашкан жана татаал сүйлөмдүн өзгөчөлүктөрү берилет.

Китеп тил илими боюнча адистерге, аспиранттарга, мектеп мугалимдерине арналат.

Т 4602020400-15

УДК 811.51
ББК 81.2 Ки

ISBN 978-9967-33-151-8

© Токтоналиев К.Т., 2015
© Токоев Т.Т., 2015
© КРУИА, 2015
© «Бийиктик плюс», 2015

КИРИШҮҮ

Аталган кыргыз тилинин синтаксиси боюнча окуу китебинде кыргыз тилинин салттуу синтаксиси изилдөөгө алынды. Анда сөз айкашы, синтаксистик байланыштар, сүйлөмдүн маанилик түрлөрү, синтаксистик катыштар, жөнөкөй жана татаалдашкан, ошондой эле татаал сүйлөмдөрдүн өзгөчөлүктөрү тилдик мисалдар менен берилди. Окуу китебинин башка синтаксис боюнча окуу китептеринен айырмачылыгы – синтаксистик материалдар маалымдама түрүндө өзгөчө ыкма менен баяндалат.

Кыргыз тилинин грамматикалык системасын (деңгээлин) атайын изилдөө өткөн кылымдын 30–40-жылдарынан башталып, кыйла жылдар нормативдүү (мектеп) грамматиканын деңгээлинен чыга албагандыгы белгилүү. Бул этап К.Тыныстанов, Т.Актанов, К.Бакеев, У.Бактыбаев, И.А.Батманов, Д.Майрыковдор түзгөн мектеп грамматикалары менен чектелгендиги байкалат.

Экинчи этап – тилдин синтаксистик түзүлүшүнүн айрым проблемаларын атайын изилдөөгө багыт алып, 1950–1970-жылдарды кучагына алат. Бул мезгилдерде К.К.Сартбаев, М.Мураталиев, Б.И.Жакупов, А.Жапаров, А.Турсунов, А.Имановдор тарабынан салттуу грамматиканын жалпы негиздери түзүлүп, сөз айкашы, жөнөкөй жана татаал сүйлөмдүн өзгөчөлүктөрү аныкталгандыгын көрөбүз.

Синтаксисти изилдөөнүн үчүнчү этабы XX кылымдын 1980–1990-жылдарын жана азыркы мезгилди камтып, синтаксис боюнча жогорку окуу

жайларына арналган окуу китептери түзүлүп, структура-семантикалык жана деривациялык моделдерин, синтаксистик катыштарды аныктоого аракеттер жасалып, А.Жапаров, А.Иманов, Б.Тойчубекова, А.Сапарбаев, С.Мусаевдердин, жаңы кылымдын башталышында татаал сүйлөмдөрдүн табиятын аныктоого байланышкан С.Ибраимовдун, сүйлөмдүн функционалдык жана интонациялык өзгөчөлүктөрүн чагылдырган К.Токтоналиевдин изилдөөлөрү жарык көрдү. Ушул мезгилдерге тиешелүү бирин-экин диссертациялык эмгектерди эсепке албаганда (Т.Токоев, К.Дунканов, А.Калыбаев, Б.Жайлобаев ж.б.), синтаксис жагдайында анчалык бийиктөө деле сезилбейт.

Биз белгилеген үч этапта кыргыз тил илими, негизинен, жалпы түркология, орус тил илиминдеги жетишкендиктери менен өтө тыгыз байланышта өнүккөндүгүн баамдоого болот. Бул XIX кылымдагы орус окумуштуулары А.А.Шахматов, Ф.Ф.Фортунатов, А.М.Пешковский, Н.И.Греч, А.Мещаниновдун синтаксистик традицияларын улантуу менен кийинки В.Виноградов, С.И.Крючков, Л.Ю.Максимов, Т.П.Плещенко, Г.В.Валимова, Ю.Степанов, Н.В.Валгина ж.б. көптөгөн окумуштуулардын теориялык эмгектери түркологияга чоң таасир тийгизгендигин тана албайбыз.

Бул мезгилдерде түркологияда да тилдин синтаксистик деңгээлине арналган М.Ширалиев, У.Б.Алиев, Н.З.Гаджиева, Н.К.Дмитриев, А.Н.Кононов, Н.А.Баскаков, Г.Абдурахманов, М.Закиев, М.Балакаев, Е.И.Убрятова, И.Х.Акматов, Х.Есенов, С.Н.Абдуллаев, Ф.С.Сафиуллина ж.б. окумуштуулардын эмгектери жарык көрүп, түрк тилдеринин синтаксистик түзүлүшүнүн көптөгөн аспектилеринин сакталышына жана андан ары өнүгүшүнө өбөлгө түзгөндүгүн белгилемекчибиз.

XX кылымдын 50-жылдарынан баштап, алгач орус, украин, белорус, кийинчерээк, айрым түрк тилдери боюнча синтаксис тармагындагы академиялык грамматикалары түзүлө баштады. Бүгүнкү күндө тилдин синтаксистик деңгээли азербайжан, башкыр, татар, якут тилдери боюнча, академиялык басылыштагы грамматикалар, түркмөн, казак, өзбек, кыргыз, уйгур, каракалпак, карайым тилдери боюнча айрым окумуштуулардын жыйынтыкталган эмгектери жарык көрдү.

Салттуу синтаксистин проблемаларын изилдөө иштери түрк тилдеринде бүгүнкү күндө да улантылууда.

Окуу китеби тил илими боюнча адистерге, аспиранттарга, магистранттарга, мектеп жана жогорку окуу жайлардын мугалимдерине арналып жазылды.

Окуу китебинин «Киришүү» жана «Сүйлөмдүн айтылыш максатына карата бөлүнүшү», «Сүйлөмдүн структура-функционалдык аспектиси» деген бөлүмдөр филология илимдеринин доктору, профессор К.Т.Токтоналиев тарабынан; «Синтаксис жана анын объектиси, сөз айкашынын синтаксиси (синтаксистик байланыштар жана катыштар), сүйлөмдүн негизги белгилери, эки жана бир тутумдуу сүйлөмдөр, сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү, татаалдашкан сүйлөмдүн синтаксиси, татаал сүйлөмдүн синтаксиси» филология илимдеринин доктору, профессор Т.Т.Токоев тарабынан жазылды.

Сунушталган эмгек тек гана синтаксистин салттуу аспектисине арналды. Функционалдык-структуралык, коммуникативдик-экспрессивдик, структура-семантикалык аспектилер экинчи китеп катары кийинки жылда сунушталат.

Авторлор

СИНТАКСИСТИН ПРЕДМЕТИ ЖАНА АНЫН ОБЪЕКТИСИ

Тил илиминде «синтаксис» деген термин баарынан мурун тилдин синтаксистик түзүлүшүн билдирүүдө колдонулат да, тилдин морфологиялык түзүлүшү менен бирдикте конкреттүү тилдин грамматика бөлүмүн түзүп турат.

Ошону менен бирге «синтаксис» термини тигил, же бул конкреттүү тилдин синтаксистик курулушу жөнүндөгү окууну туюндуруп, бул жагынан алганда, синтаксис тилдин синтаксистик жактан курулушун үйрөтүүгө багытталган тил илиминин эң негизги бөлүктөрүнүн бири, башкача айтканда, синтаксистик бирдиктердин жана байланыштардын жана алардын ортосундагы өз ара мамилелерин изилдөөчү тил илиминин тармагы катары түшүнүүбүз зарыл.

Грамматиканын морфология жана синтаксис болуп бөлүнүшү бул эки тармактын изилдөө объектилеринин маңызын аныктоодон келип чыккан.

Морфология сөздөрдү, сөздүн формасы менен маанисин сөз ичинде карама-каршы коюу элемент катары туюндуруп, б.а., сөздөрдүн уңгу жана мүчөлөргө карата өзгөрүү жана жасалуу жолдорун изилдесе, бир сөздүн формалары экинчи бир сөздүн формасы менен айкашып келип пайда болуп, сөз айкаштарынын маанисин, сүйлөмдөрдүн түзүлүш, жасалыш жана пайда болуш жолдорун, мыйзамдарын изилдөө тармагы синтаксиске таандык. Ошондуктан кеңири мааниде түшүнгөндө синтаксис (грекче – «түзүүчүлүк») – байланыштуу сүйлөшүүнүн түзүлүшүн изилдөөчү грамматиканын бир тармагы.

Эгер морфология сөздө мүмкүн болгон бардык формалары менен бирдикте үйрөтсө (сөздүн уңгусу, андагы болгон мүчөлөр), синтаксисте болсо ар кандай синтаксистик бирикмелердеги сөздүн айрым формаларынын гана жашап турушун изилдейт. Баарыбызга белгилүү – пикир алышуунун эң кичине бирдиги болуп **сүйлөм** эсептелет.

Бирок сөздүн синтаксистик касиети пикир алышуу милдетинде сүйлөмдө гана туюндурулбайт. Сөздүн синтаксистик касиети өз деңгээли боюнча сүйлөмдөн ылдый турган сөздөрдүн маанилик жана грамматикалык бирикмеси катары саналган сөз айкашынан да көрүнүп турат.

Демек, синтаксис сүйлөм жана анын курулушун, грамматикалык белгилерин, алардын касиетин, ошондой эле грамматикалык жактан байланышкан сөздөрдүн эң кичине бирикмеси болгон сөз айкашынын түрлөрүн жана өзгөчөлүктөрүн изилдейт.

Бул жагынан салттуу синтаксисти төрт тармакка бөлүп карайбыз: сөз айкашынын синтаксиси жана жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси, татаалдашкан сүйлөмдүн синтаксиси жана татаал сүйлөмдөрдүн синтаксиси.

Сөз айкашынын синтаксиси айрым сөздөрдүн синтаксистик касиеттерин аныктайт, алардын башка сөздөр менен болгон айкашуу эрежелерин, мүмкүнчүлүктөрүн тактайт.

Мисалы, «*көгүлтүр Ысык-Көл*» деген айкашты алсак, мындан биз зат атооч сөз сын атоочту грамматикалык жактан багындырып алуу касиетин көрөбүз. Сөз айкашы өзүнүн түзүлүшү жагынан айрым-айрым лексикалык каражаттардан түзүлүп, сүйлөм сыяктуу эле структуралык жактан жасалып турат. Ошондуктан сөз айкашынын синтаксиси жалпы тилдик системада лексика-морфологиялык деңгээлден синтаксистик деңгээлге карай багытталган өтмө баскыч болуп эсептелет. Аткарган кызматы

жактан алганда сөз айкашындагы сөздөрдүн биригүү жолу лексикалык бирдиктердин билдирген маанисинен жогору көтөрүлө албагандыгы талашсыз.

Сөз айкашынын синтаксиси өз ичине синтаксистин өзөктүү проблемалары болгон сөздөрдүн ортосундагы синтаксистик байланыштар (тең, ээрчишүү, багыныңкы), жеке өзүнө тиешелүү багыныңкы байланыштын түрлөрүн (башкаруу, жөлөкчүл, таандык, ыкташуу), ошондой эле синтаксистик катыштардын семантика-грамматикалык, функционалдык-семантикалык өзгөчөлүктөрүн камтып, бул проблемалар менен ажырагыс бирдикте синтаксистин эң орчундуу тармагын түзүп турат.

Сөз айкашын калыптандырууда анын тутумун түзүп турган сөздөрүн (сөз айкашынын компоненттеринин) ортосундагы синтаксистик байланыш жактан ыкмалары алдыңкы орунда турат.

Дегеле, сөздөрдүн ортосундагы синтаксистик байланыштар жалпы тил илиминде салттуу түрдө экиге бөлүштүрүлөт: тең жана багыныңкы байланыштар.

Бул бөлүштүрүүдө салт боюнча биринчи түрү тек гана бир өңчөй мүчөлөрдү бири-бири менен байланыштырууда катышып, татаалдашкан сүйлөмдөрдү уюштуруучу каражат катары таанылган. Анын сөз айкашын уюштуруудагы ролу унутта калтырылат. Тилекке каршы, синтаксистик талдоого алынган бир өңчөй мүчөлүү сүйлөмдөрдө бул байланышта турган сөздөрдүн ар бири багындыруучу компонент менен өз алдынча байланыш түзүү мүмкүнчүлүгү эске алынбай келүүдө. Мисалы, *«Конференциянын ишине Түркиядан, Өзбекстандан, Казакстандан, Түркмөнстандан жана Кыргызстандан окумуштуулар катышышты»* деген сүйлөмдү сөз айкаштарына ажырата турган болсок, *«конференциянын иши»*, *«ишине катышуу»*, *«Түркиядан катышуу»*, *«Өзбекстандан катышуу»*, *«Казакстандан катышуу»*, *«Түркмөн-*

стандан катышуу», «Кыргызстандан катышуу» деген жети сөз айкашы жана *«Окумуштуулар катышышты»* деген ээрчишүү байланышында турган предикативдик тизмекти көз алдыга элестетүүгө болот. Демек, тең байланышта турган сөздөрдүн ар бири сөз айкашын түзүүдө катыша алат. Ал эми ээрчишүү байланышы жөнүндө бул окуулукта синтаксис боюнча жарык көргөн мурунку окуулуктарда берилген теориялык жоболорго карама-каршы көз караш берилет. Бул түрк тилдеринин, анын ичинде кыргыз тилинин улуттук (тилдик) өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен ээрчишүү байланышын салттык көз караштагы багыныңкы байланыштын бир түрү эмес, өз алдынча синтаксистик байланыштын түрү катары мүнөздөмө берилет. Бул окуулуктун авторлору тарабынан төмөнкү жагдайларга байланыштуу чечмеленген:

1. Түрк тилдеринде ээрчишүү байланышы сөз айкашын түзүүчү каражат катары колдонулбайт. Анын компоненттери сүйлөмдүн ядролук структурасын гана түзүп турат.

2. Ээрчишүү байланышында турган эки сөз бири-бири менен семантикалык да, грамматикалык да тыгыз байланыштагы сүйлөмдүн эки баш мүчөсү болуп эсептелет. Алардын компоненттеринин бири экинчисине карата окшошо ээрчишип, т.а., сүйлөмдүн ээси кайсы жакта болсо, баяндоочу да ошол жакта, кайсы санда болсо, ошол санда, анан баяндооч чак мүчөлөрү менен жабдылат. Синтаксистик талдоого ал эч өзгөрүлбөстөн талданып, предикативдик тизмек, предикативдик катыш, эки тутумдуу, жалаң сүйлөм катары баа берилет. Демек, бул айкаш сөз айкашын уюштурбайт, тек гана сүйлөм синтаксисине тиешелүү синтаксистик байланыштын түрү. Баяндоочтун ээге карата багыныңкы абалда турат деген жобо да өзүн толук актабайт. Анткени сүйлөмдүн көпчүлүк түрүнүн структуралык ядро-

сун баяндооч түзүп (бир тутумдуу жана кемтик сүйлөмдөр), баяндооч катышпаган түрү – атама фразалар синтаксистин экинчи деңгээлине тиешелүү маселе болуп эсептелет. Ал эми эллипсис кубулушуна дуушар болгон сүйлөмдөрдө баяндоочтун функциясын кыскарган элементке жанаша турган сөз аткарып тургандыгы да, анын сүйлөм түзүлүшүндө эң зарыл экендигин далилдеп турат. Демек, ээрчишүү байланышын кыргыз тилинде синтаксистик байланыштын өзгөчө түрү катары кароо керектигин дагы бир жолу ырастайт. Сөз айкаштарын уюштуруучу байланыштын түрү катары багыныңкы байланыш жана анын төрт түрү (башкаруу, таандык, ыкташуу жана жөлөкчүл) бөлүнүп турат.

Сүйлөмдүн синтаксиси – жалпы тилдик системадагы жаңы баскыч болуп эсептелет да, ал пикир алышуучулук мүнөздөгү бирдиктерди иликтөөгө багытталган. Сүйлөм ичиндеги сөз формаларынын жана сөз айкаштарынын байланышы жана мамилеси пикир алышуу максатына баш иет, ошондуктан алар сөз айкашынын компоненттеринин ортосундагы байланыш жана мамилелерден айырмаланып турат.

Ошентип, сөз айкашы жана сүйлөм ар түрдүү деңгээлдеги синтаксистик бирдиктер катары айырмаланып турат. Сөз айкашы пикир алышууга чейинки деңгээлде, сүйлөм пикир алышуучулук деңгээлде, сөз айкашы пикир алышуу каражаты катары сүйлөм аркылуу гана мүмкүндүк алат.

Сөз айкашы эң кичине синтаксистик бирдик деп айтууга да мүмкүн эмес. Анткени сөз айкашы дегенде биз кандайдыр бир сөздөрдү, б.а., алар аркылуу түзүлгөн бирикмени, компоненттердин бирикмесин түшүнөбүз. Эң кичине синтаксистик бирдик катары биз сөздү да түшүнүүбүз мүмкүн эмес. Анткени ал тилдин лексикалык тутумунун элементи, ал эми синтаксистик бирдиктердин биригүүсүндө, алардын

жалпы морфологиялык формалары, же жалаң гана сөздөр айкашпайт, тек гана ошол мазмунду билдирүүгө керек болгон гана формалары айкаша алат. Мисалы, «*жайкы аптап*» деген айкалышты алсак, мында сөздүн эки формасы биригип жатат: жекелик санда, атооч жөндөмөсүндө турат, жөнөкөй, тубаса зат атоочтун сөздүк формасы жана катыштык, жөнөкөй туунду формадагы сын атооч биригип жатат.

Демек, эң кичине синтаксистик бирдик катары **сөз формасын**, же **сөздүн синтаксистик формасын** эсептөөгө толук негиз бар.

Сөз формасы – бул баарынан мурун сөз айкашынын элементи. Бирок анын ролу ушуну менен эле чектелип калбайт. Сөздүн синтаксистик формасы сөз айкашын түзүүдө курулуш материал болуп гана эсептелбестен, сүйлөм курууда да курулуш материал болуп катышат. Мындай учурлар сөз формасынын сүйлөмдүн негизин түзүүдө жана аны андан ары жайылткандагы катышынан да байкоого болот. Мисалы: *Бүгүн Көк-Кыянын ичи жандуу. Коңур күздүн ак шоолалуу таңы атып келе жатты.*

Мындан сөз формасы, сөз айкашы, бир жагынан, сүйлөм экинчи жагынан ар кандай синтаксистик бирдиктер болгону менен, бири-бири менен өтө тыгыз байланыштуу синтаксистик бирдиктер, тилдин жалпы синтаксистик системасындагы бирдиктер болуп эсептелет. Бирок ошентсе да сүйлөм тилде пикир алышуунун жалпы милдеттерине маани, түзүлүш жагынан баш ийген кичине тармагы катары келет, б.а., пикир алышууда өзгөчөлүгү башка сүйлөмдөр менен байланышта гана толук ачылат (башка сүйлөмдөр менен бирдикте гана пикир алышуунун милдетин толук аткарат).

Синтаксисте синтаксистик бирдиктерди гана аныктап коюу менен чектелсек, тилдин синтаксистик системасын толук чагылдыруу мүмкүн эмес, ант-

кени система бул элементтердин гана жыйындысы эмес, ошондой эле байланыштардын жана мамилелердин да чагылдырылышы болуп эсептелет. Алсак, синтаксистик байланыш сөз айкаштарынын жана сүйлөмдүн курулуш материалы болгон анын тутумдук элементтеринин ортосундагы бири-бирине баш ийдирүү жана багыныңкылыгын айкындоого кызмат кылат да, синтаксистик мамилелерди пайда кылат. Мисалга, *«кооз үй»*, *«жыгач кашык»* сыяктуу ыкташуу жолу менен байланышкан багыныңкы байланыштан, бул синтаксистик бирдиктин өз формаларынын ортосунда аныктоочтук аныкталгычтык мамилени пайда кылды. Ал эми башкаруу байланышы объектилик, бышыктоочтук мамилелердин пайда болушуна түздөн-түз таасир этип турат. Мисалы: *«китепти алуу»*, *«шаарга баруу»*, *«көлгө түшүү»*, *«Ошко кетүү»*, *«мейманда болуу»*, *«мектептен чыгуу»* ж.б. Татаал сүйлөмдүн деңгээлинде алганда, синтаксистик байланыштын ар кайсы түрлөрү (тең жана багыныңкы, байламталуу жана байламтасыз) да түрдүү синтаксистик мамилелерди калыптандырууга түрткү болот. Мисалы, себеп-натыйжалагыч, мезгил, максат, салыштырма, каршылама ж.б.

Демек, синтаксис тилдин синтаксистик бирдиктерин алардын байланыштары жана катыштары менен чогуу бирдикте иликтеп, изилдейт.

Синтаксистик катыштардын мазмуну эки жактуу каралат. Бир жагынан алганда ал билдирүүнү ичине камтыган чыныгы дүйнөнүн кубулуштарын ачык-айкын чагылдырат (заттын касиети, кыймыл-аракет, объекти ж. б. менен болгон мамилелери), экинчи жагынан, нака синтаксистик бирдиктердин компоненттеринин ортосундагы өз ара катышына таянат (багыныңкы компоненттин багындыруучу компонентке карата багыныңкылык абалы ж. б.), башкача айтканда, синтаксистик байланышка таянат. Синтаксистик катыштардын бул эки жактуу-

лугу жалпы эле синтаксистик маанинин маңызын түзүп турат жана муну менен катар синтаксистик бирдиктердин да маанисин аныктайт.

Синтаксистик маани кандай гана синтаксистик бирдиктерде болбосун таандык болуп, алардын мазмундук жагын өз ичине камтыса, маанилик түзүлүштү компоненттерге ажыратууга мүмкүн болгон гана бирдиктерди өз ичине камтый алат (сөз айкашы жана сүйлөм).

Ушул жагынан келип сүйлөмдү алсак, андан биз мазмундук жагын (касиет, сын, кыймыл-аракет жана заттын чыныгы түрдө чагылдырылышы) жана формалдуу түзүлүшүн (грамматикалык түзүлүшүн) ичине камтыгандыгын көрөбүз.

Бирок сүйлөмдүн бул эки өзгөчөлүгү тең анын милдетин жана пикир алышуучулук маанисин ичине камтыбагандыгын байкоого болот. Алсак, **мазмунда (эмне айтылат?), формада (кантип айтылат?), милдетинде (эмне үчүн айтылат?)** – бул сүйлөмгө тиешелүү үч шарттуу бөлүштүрүүдө сүйлөмдү изилдөөнүн үч негизи келип чыгат: **маанилик жагынан, түзүлүшү жагынан, пикир алышуучулук жагынан**. Ушунун негизинде сүйлөмдүн синтаксисинин үч чоң бөлүмү өнүп чыгат: **структуралык, семантикалык жана коммуникативдик**.

Бул үч өзгөчөлүктү салттуу синтаксисте жөнөкөй түрдө сүйлөмдүн төмөнкү үч жагын эске алуу менен түшүндүрсө болот. «**Бала жазат**» деген сүйлөмдү мисалга алсак, маанилик жагынан (касиетти алып жүрүүчү жана касиет), синтаксистик жагынан (ээ жана баяндооч), пикир алышуу жагынан (баяндоонун башталыш чеги, же негизги билдирүү жана ал билдирүүдө эмнелер баяндалды) бири-бирине дал келип турат. Көпчүлүк учурларда сүйлөмдөрдүн синтаксистик жактан бири-бирине дал келбей калышын баамдоого болот. Мунун өзү синтаксистик, маанилик жана пикир алышуучулук

түзүлүштөрдүн өз алдынчалуулугун далилдеп турат. Алсак, «*Сага жакты*» деген сүйлөмдө «жакты» деген компонентине карата гана бардык жактан дал келишүүнү көрөбүз: ал синтаксистик жактан баяндооч, маанилик жактан предикат, пикир алышуучулук жактан билдирүүнүн ремасы, ал эми «*сага*» деген компонент ошол абалдын маанилик субъектиси жана билдирүүнүн темасынын кызматын аткарганы менен сүйлөмдүн ээси эмес.

Сүйлөмдү мындай үч өзгөчөлүктө изилдөө менен катар синтаксисте сүйлөмдүн тилдеги жана кептеги ишке ашырылышы өз алдынча далилденишине да көңүл бурулуп, азыр чет өлкөлөрдө анын негиздери иштелип чыгылган. Жогорудагы көрсөтүлгөн семантикалык жана коммуникативдик өзгөчөлүктөр салттуу синтаксистин объектисине кирбейт.

Синтаксистик бирдиктердин жыйындысы **синтаксистик каражаттарды** түзүп турат. Тилдик башка каражаттардай эле синтаксистик каражаттар да өзүнүн өзгөчөлүгү менен милдети бар, б.а., алар бет алды эле жайгаша бербейт, белгилүү бир милдет аткаруу үчүн атайын тандалып алынат. Синтаксистик бирдиктердин атайын милдети синтаксистин жалпы пикир алышуучулук милдети аркылуу аныкталып турат. Эгер конкреттүү шартта синтаксистик бирдик катары пикир алышуу милдетин сүйлөм аткарып турса, анда пикир алышуу деңгээлине карата (сөздүн синтаксистик формасы, сөз айкашы) бирдиктердин милдети катары ошол бирдиктеги сөздөрдүн сүйлөм түзүүдөгү жөндөмдүүлүгүн айтсак болот.

Жалпы тилдик системада анын синтаксистик жагы өзгөчө орунду ээлейт, анткени ойду билдирүү үчүн лексикалык материалдарды эле тандап алуу жетишсиз, сөздөрдүн ортосундагы байланышты жана алардын ортосундагы маанилик катышты туура жана так орнотуу эң зарыл иш.

СӨЗ АЙКАШЫНЫН СИНТАКСИСИ

§1. Эркин жана туруктуу сөз айкаштары

Сүйлөмдү уюштурууда айтылуучу ойдун ыраатына жараша сөз айкаштары улам жаңыдан түзүлүп туруу касиетине ээ. Мындай сөздөрдүн айкашын **эркин сөз айкаштары** деп аталган категория тейлеп турат. Айрым кездерде кепти көркөмдөө максатында тилде байыртадан калыптанган, образдуу көркөм каражат катары сөз айкашынын дагы бир түрү колдонулат. Мындай сөз тизмектери да синтаксистеги багыныңкы байланыштын бардык түрлөрү аркылуу бири-бири менен тутумдашып турат. Түзүлүш ыгы боюнча да булар эркин сөз айкашына окшош келет. Бирок мындай сөздөрдүн бардык катары аларды эркин эле өзгөртүүгө, ошолордун бири-бирине карата ордун алмаштырып колдонууга болбогондугу менен эркин сөз айкаштарынан кескин айырмаланып турат. Ошондуктан аларды **туруктуу сөз айкаштары** деп атап, алардын негизин тилибизде колдонулган **фразеологизмдер** түзүп турат. Фразеологизмдердин тутумунда бири-бири менен айкашып турган канча гана сөз болбосун, ал бир гана жеке сөздүн ордуна колдонулат. Бул жагынан алганда, алар сөз айкашына караганда жеке сөзгө жакын, б.а., алар жеке сөздүн синоними катары колдонулат. Бирок фразеологизмдер жеке сөздү билдирген маанини түз атабастан, образдуу, элестүү түрдө берүүнү максат кылат да, ал жеке сөздөгүдөй жүзөгө ашырылат. Мисалы: *Котур ташы койнунда, көз ачып жумгуча, кой үстүндө торгой жумурткалоо, карга бок чокугуча, башын катыруу, бал тил, баш кошуу, мурдун балта кеспөө, эшек такалоо, таш боор, жүнү тирүү.*

Фразеологизмдердин ичиндеги бир сөздү башка сөз менен алмаштырса, андагы берилген маани бузулуп калат. Мисалы: *Котур ташы койнунда* – «*арамза*», *мурдун балта кеспөө* – «*тоготлоо*» деген маанилерди билдирет. Бул фразеологизмдерди «*жалпак ташы койнунда*», «*колун балта кеспөө*» деп башкача түзсөк, мурунку берген мааниси так берилбей, бузулуп калат. Ошондуктан фразеологизмдер лексикалык гана бирдик болуп саналат. Алар сүйлөм ичинде чогуусу менен келип бир гана сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарып, ошого байланыштуу чогуусу менен эркин сөз айкашынын тутумунда анын бир гана компонентинин милдетинде келет.

Эркин сөз айкаштары фразеологизмден айырмаланып, ар дайым өзүнүн сүйлөм ичиндеги түз маанисинде колдонулат, сүйлөм тутумунда түзүлүп, сүйлөм менен өмүр сүрөт. Эң негизгиси, алар тутумдаштырып турган эки сөз тең толук маанилүү сөздөрдөн болуп, алар өз-өзүнчө сүйлөмдүн айрым мүчөлөрү катары өзүнүн түз маанисинде колдонулат. Ошондуктан толук маанилүү сөз сыяктуу эле фразеологизмдер да эркин сөз айкашын уюштуруучу бир элементи катары кызмат кылат. Мисалы: *Күн акыркы күндөрдө өзгөрүлүп кетти* (М. А.). *Бир жакадан баш чыгарган туугандардын иши оңоло баштады* («АТ»). Жогорудагы биринчи сүйлөмдө: *акыркы күндөрдө, күндөрдө өзгөрүлүп кетүү* деген эки сөз айкашы, экинчи сүйлөмдө: *бир жакадан баш чыгарган туугандар, туугандардын иши, иши оңоло баштоо* деген үч сөз айкашы катышты. Экинчи сүйлөмдөгү *туугандар* деген сөз башкарып турган эркин сөз айкашынын багыныңкы компонентинин милдетинде фразеологизм катышып, ал жалпысынан «*ынтымактуу*» деген жеке сөздү образдуу туюнтууда колдонулду. Багыныңкы компоненттин бардыгын «*ынтымактуу*» деген сөз менен алмаштырса болот, бирок *бир көйнөктөн, же шымдан баш чыгарган* деп, ичиндеги сөздөрдүн ордун которо албайбыз.

§2. Сөз айкашы жана сүйлөм

Сүйлөм аякталган ойду билдирүүчү кептин чакан өлчөмдөгү бүтүн бирдиги болсо, сөз айкашынын түгөйлөрү дайыма багыныңкы байланышта турган, экиден кем эмес толук маанилүү сөздөрдүн сүйлөм тутумдагы синтаксистик тобу, б.а., сүйлөмдүн бөлүкчөсү болуп эсептелет.

Сөз айкашы эки, же андан ашык толук маанилүү сөздөрдөн турат. Сүйлөм кээде бир гана сөздөн да туруп калышы ыктымал. Бул **сөз сүйлөм жана атама сүйлөмдөрдөн** ачык байкалат. Мисалы: *Жок. Ооба. Түн. Каршылык.*

Сүйлөм – маанилик жана грамматикалык жактан толук уюшулуп, айрым сөздөргө жана сөз айкаштарына ажыратууга мүмкүн болгон предикативдик бирдик. **Сөз айкашы** болсо, айрым сөздөргө ажыратууда лексикалык гана каражаттарга кире турган, экиден кем эмес сөздөн тутумдашкан грамматикалык бирдик. Мисалы: *Эми алар кээ бир кылык-жоруктарын эстешти (С.А.).* Бул сүйлөмдө *эми эстешүү, кээ бир кылык-жоруктар, кылык жоруктарын эстешүү* деген үч сөз айкашы, *алар эстешти* деген ээ менен баяндоочтун өзгөчө айкашы бар. *Эми* бышыктооч, *кээ бир* – аныктооч, *кылык-жоруктарын* – толуктооч, *эстешти* – баяндооч, *алар* – ээси. Ушул сүйлөмдөгү *кылык-жоруктарын эстөө* деген этиштик сөз айкашын айрым сөздөргө ажыратсак, биринчи сөздө табыш жөндөмөсүндө, үчүнчү жакта, көптүк сандыгы зат атоочтон түзүлгөн татаал сөздү жана кыймыл атооч формасындагы этишти гана элестетebиз.

Демек, сөз айкашы тек гана объект багытталган кыймыл-аракеттин атын гана атады, ошондуктан ал – номинативдик бирдик.

Сүйлөм бүткөн бир айрым-айрым ойлорду билдирип, кабар берүү интонация менен толук жабылып, сүйлөм мазмунунун турмуш чындыгына

болгон катышын маалымдайт. Демек, **сүйлөм** – предикативдик касиеттеги пикир алышуу бирдиги. **Сөз айкашы** – пикир алышууда кызмат аткара албайт, тек гана сүйлөм түзүүдөгү курулуш материалы.

Сүйлөм айтылып жаткан ойго карата сүйлөөчүнүн мамилесин да камтып турат да, ошол ойдун аяктаганын билдирген жак, чак, модалдуулук сыяктуу категорияларга ээ. Сөз айкашына бул каражаттар мүнөздүү эмес. Мисалы: *Ал күнү Жамал жатаканага көңүлдү келди (С.А.)*. Бул сүйлөмдө *Ал күнү келүү, жатаканага келүү, көңүлдү келүү* деген үч этиштик сөз айкашы, *Жамал келди* деген өзгөчө айкаш бар. Сөз айкашынын формасынан көрүнгөндөй алар жак, чак, сан категориялары менен жабдылган жок, кыймыл-аракеттин мезгилин, ордун жана сыпатына багытталган гана атоо түшүнүгү бар, бирок грамматикалык байланыш формалары менен жабдылган (ыкташуу, башкаруу), ал эми ээ менен баяндоочтун өзгөчө айкашышынан (ээрчишүү байланышы боюнча байланышкан) турган «*Жамал келди*» деген эки тутумдуу, жалаң, жөнөкөй сүйлөм сүйлөмгө тиешелүү каражаттар менен толук жабдылган: а) кабар берүү интонациясы менен (Жамалдын келгендиги жөнүндө толук маалымат берилген); б) жак, чак, сан категориялары менен (баяндооч үчүнчү жактын, жекелик сандын жана айкын өткөн чактын формалары менен жабдылган); в) чөйрөдө болуп жаткан чындык (Жамалдын келгендиги жөнүндө так, айкын маалымат берилди).

§3. Эркин сөз айкашы

Эки, же андан ашык толук маанилүү сөздөрдүн багыныңкы байланышынын негизинде түзүлгөн жана ал сөздөрдүн ортосундагы түрдүү грамматикалык катыштарды билдирген маанилик-грамматикалык бирдик сөз айкашы деп аталат.

Сөз айкашы төмөнкү грамматикалык белгилерге ээ: а) Айкашкан эки сөз тең толук маанилүү сөз болуш керек. Мисалы: *машине менен, сен үчүн, күн сайын, жыл бою, кечээтен бери* сыяктуу айкаштарда айкашкан эки сөздүн акыркы түгөйлөрү – жандооч сөздөр. Жандоочтор кызматчы сөз түркүмдөрүнө кирет, өз алдынча турганда мааниге ээ эмес. Ошондуктан алар сөз менен сөздү байланыштыруу үчүн колдонулат. Демек, алар менен айкашкан сөздөр сөз айкашын түзө албайт. Ошондой эле байламталар жана бөлүкчөлөр да сөз айкашын түзүүдө түздөнтүз катыша албайт (сен да, бирок сен). Жогорку мисалдарга жаңы толук маанилүү сөздү кошо байланыштырып гана сөз айкашын калыптандырууга болот. *Машине менен келүү, сен үчүн иштөө, күн сайын окуу, жыл бою эмгектенүү, кечээтен бери машыгуу* ж. б.

б) Айкашкан эки сөз бири-бири менен багыныңкы байланыштын бир түрү аркылуу байланышып турушу керек. Мисалы: *Асандын китеби* (таандык байланыш), *керектүү эмгек* (ыкташуу байланышы), *окууга киришүү, көңүгүңү жазуу, Токмокто болуу, Бишкектен чыгуу* (башкаруу байланышы). Сөз айкаштарындагы сөздөрдүн бирөө экинчисин багындырган абалда түзүлөт. Багындыруучу сөздөр сөз айкашын аныктаган негизи болуп, ал **багындыруучу компонент** деп аталат. Багындыруучу компонентке айкаша келген экинчи сөз багындыруучу компоненттин маанисин тактап, айкындап, түшүндүрүп, ар кандай грамматикалык формаларда туруп, эки сөздү байланыштыруучу грамматикалык каражаттарды өз ичине камтып турат. Мындай сөздөр сөз айкашынын **багыныңкы компоненти** деп аталат. Мисалы: *Жашыл жалбырак* (*жашыл* – багыныңкы компонент, *жалбырак* – багындыруучу компонент), *өрүктүн ширеси* (*өрүктүн* – багыныңкы компонент, *ширеси* – багындыруучу компонент), *катты окуу*

(**катты** — багыныңкы компонент, *окуу* — багындыруучу компонент), *сабактан кийин ойноо* (*сабактан кийин* — багыныңкы компонент, *ойноо* — багындыруучу компонент), *араба менен тартуу* (*араба менен* — багыныңкы компонент, *тартуу* — багындыруучу компонент), *көз ачып жумгуча бүтүрүчү* (*көз ачып жумгуча* — фразеологизмден түзүлгөн багыныңкы компонент, *бүтүрүчү* — багындыруучу компонент). Багындыруучу компонент менен багыныңкы компонент маани жана грамматикалык жактары боюнча бири-бири менен өтө тыгыз байланышта болушат.

§4. Сөз айкашынын түрлөрү

Кыргыз тилиндеги сүйлөм ичиндеги колдонулган сөз айкаштары багындыруучу компоненттеринин кайсы сөз түркүмдөрүнөн жасалгандыгына карата атоочтук, тактоочтук жана этиштик сөз айкаштары болуп бөлүнөт.

Атоочтук сөз айкаштары

Багындыруучу компоненттери зат атооч, сын атооч, сан атооч жана ат атооч сөздөрдөн болгон сөз айкаштары атоочтук сөз айкаштары деп аталат. Атоочтук сөз айкаштары өз ара төрт топко бөлүнөт.

1. Зат атоочтук сөз айкашы. Мында багындыруучу компонент зат атооч сөздөрдөн болот: *Өрүк комуз, күмүш билерик, алтын сөйкө, темир кашык, Калыгулдун санаты, эненин мээрим, мектептин мугалими, адамдагы боорукердик, биздин чарба, жети жылдыз, сүйгөн кесип, окуу түйшүгү, аз иш, көп мал.*

Демек, зат атоочтук сөз айкаштарындагы багыныңкы жана багындыруучу компоненттер **ыкташуу, таандык** байланыштары аркылуу тутумдашып, багыныңкы компоненттери зат атооч, сын атооч, тактооч, ат атооч, сан атоочтор, этиштин атоочтук

формасынан, кыймыл атоочтордон болоору жогорку мисалдардан ачык байкалып турат.

2. Сын атоочтук сөз айкашы. Мында багындыруучу компоненти сын атооч сөздөрдөн болот. Атоочтук сөз айкашынын бул түрүндө багыныңкы компонент катары зат атооч, ат атооч, сын атооч, сан атооч, тактооч жана этиштин кыймыл атооч формасы катышат: *буламыктай коюу, сөзгө чоркок, ата-энесине кайрымдуу, балдай ширин, баарына калдырлуу, сенден кичүү, он балалуу, жүз койлуу, жайда ысык, кышта суук, күздө мээлүн, жазда салкын, үйрөнүңгө кыйын, окууга жеңил.* Мындан сөз айкаштарынын компоненттери, негизинен, бири-бири менен **ыкташуу, башкаруу** байланыштары аркылуу тутумдашат.

3. Сан атоочтук сөз айкашы. Мындай сөз айкаштарында багындыруучу компоненти сан атооч сөздөрдөн болот да, багыныңкы компоненттери ар кандай жөндөмөлөрдөгү зат атоочтордон, ат атоочтордон, заттанган сын атоочтордон, сан атоочтордон болот: *доонун тогузу, окуучунун беши, айылдан алтоо, Оштон жетөө, асмандагы экөө, булардын бирөө, алардан сегизи, көптүн бири, үчтөн экиси, төрттөн бири.*

Сан атоочтук сөз айкашынын багыныңкы жана багындыруучу компоненттери, негизинен, **ыкташуу, таандык, башкаруу** байланыштары аркылуу тутумдашып турат.

4. Ат атоочтук сөз айкашы. Мындай сөз айкаштарынын багындыруучу компоненти ат атооч сөздөрдөн болот да, багыныңкы компоненттери зат атоочтордон жана заттанган сын атоочтордон, атоочтуктардан, ат атоочтордон болот: *ырдаган ошол, энесинин өзү, жолоочунун ар бири, турмуштагынын баары, ошонун ар бири, жакшылардын ар кими, менде канча.* Ат атоочтук сөз айкашынын багыныңкы жана багындыруучу компоненттери, негизинен, багы-

ныңкы байланыштын ыкташуу, таандык, башкаруу түрлөрү аркылуу тутумдашып турат.

5. Тактоочтук сөз айкашы. Мындай сөз айкаштарынын багындыруучу компоненти тактооч сөздөрдөн болот да, багыныңкы компоненттери, негизинен, зат атооч, ат атооч, сын атооч, тактооч жана атоочтуктардан болот: *эртең менен эрте, кеч кчздө, сезимтал адамча, көрөгөч кушча, алганча кеч, бизден жакын, билген мугалимче, андан алыс.* Тактоочтук сөз айкашынын багыныңкы компоненти багындыруучу компоненттери менен **ыкташуу, башкаруу** байланыштары аркылуу тутумдашып турат.

6. Этиштик сөз айкаштары. Багындыруучу компоненттери этиш сөздөрдөн болгон сөз айкашы **этиштик сөз айкаштары** деп аталат. Мындай сөз айкаштарынын багыныңкы компоненттери болуп төмөнкү сөз түркүмдөрү катышат.

Зат атоочтор. Алар **башкаруу, таандык** байланыштары аркылуу этиш сөздөр менен тутумдашып турат: *Нарынга баруу, Тилекматка жолугуу, элди сагынуу, жерди эстөө, телефондо сүйлөшүц, уяда өсүц, Таластан келцц, Ысык-Көлдө эс алуу, жүцүмдөн даам таттуу, кыялдан алыстоо, жигиттин ызаланганы, Асандын алыстаганы.*

Ат атоочтор. Алар, **ыкташуу, башкаруу** байланыштары аркылуу этиш сөздөр менен тутумдашып турат: *кайда кетцц, аны сүйцц, ошого ишенцц, буга кайрылуу, буларда калуу, менден оолактоо, сенден ажыроо, эмнегедир коркуу, кантип жакшыртуу.*

Сын атоочтор. Алар **ыкташуу, башкаруу, таандык** байланыштары аркылуу этиш сөздөр менен тутумдашып турат: *татыктуу болуу, малсыз калуу, жансыз сезцц, жакшыга кабылуу, жамандан алыстоо, аксактын басканы, сокурдун ойлогону, жакшынын кайгырганы.*

Сан атоочтор. Алар **ыкташуу, башкаруу** байланыштары аркылуу этиш сөздөр менен тутумдашып

турат: экинчи кайрылуу, жети өлчөө, он ууртоо, кырка чыгуу, элүүгө баш багуу, отузду аркалоо, алтымышта аттануу, сексенден семирүү, жыйырмадан жеткирүү.

Тактоочтор. Алар ыкташуу байланышы аркылуу гана этиш сөздөр менен тутумдашып турат: *бийыл көчүү, эртең жолугуу, көп иштөө, адамча жашоо, өйдө жогорулоо, күндөп-түндөп жүрүү, улуулата тартуу, ылдам кыймылдоо, орусча сүйлөө, акырая кароо, азыр даярдануу.*

Этиштин чакчыл формасы. Алар ыкташуу байланышы аркылуу негизги этиш менен тутумдашып турат: *күлүмсүрөп сүйлөө, барганча бүтүрүү, келмейинче күтүү, тамга сүйөнүп туруу, кыйкырып чакыруу, жаңдап сүйлөө, күйдүрө айтуу, келгени сүйлөбөө.*

Тууранды сөздөр. Алар ыкташуу байланышы аркылуу этиш сөздөр менен тутумдашып, сөз айкашын түзүүгө активдүү катышат: *кычыр-качыр ачылуу, тарс жабылуу, шылдыр-шылдыр агуу, жалт кароо, эрбең-сербең көрүнүү, чолтоң-чолтоң басуу.*

§ 5. Жөнөкөй жана татаал сөз айкашы

Түзүлүшү жагынан сөз айкаштары **жөнөкөй** жана **татаал** сөз айкаштары болуп экиге бөлүнөт.

Бир сөз айкашынын ичинде багыныңкы байланыш аркылуу тутумдашкан эки толук маанилүү сөз катышса, жөнөкөй сөз айкашы деп аталат. Мисалы: *акылдуу кыз, өткүр жигит, кызыл алма, таттуу топоч, маанилүү иш, кайраттуу эмгек, көңүлдүү эс алуу, белсенип эмгектенүү, Америкага баруу, Түркиядан келүү, жүзүмдү тигүү.*

Сүйлөм түзүүдө сөз айкаштары жалаң гана толук маанилүү сөздөрдөн эмес, айрым учурларда кызматчы сөздөр да тизмектеле айтылат. Ошондой эле сөз айкаштарын уюштурууда сөз айкашынын

багыныңкы компонентинин милдетинде фразеологиялык, же туруктуу сөз айкаштары да катышат. Ошондой эле эки, же андан ашык толук маанилүү сөздөр да ажырагыс тизмекте келип, сөз айкашынын бир компонентинин милдетинде болуп калат, бул көрүнүш качан синтаксистик түрмөктөр (чакчыл, атоочтук жана кыймыл атоочтук), же татаал сөздөр сөз айкашынын бир компонентинин милдетинде келген учурларда ачык сезилет. Ошентип, *үч, же андан ашык сөздөн уюшулган сөз айкаштары татаал сөз айкашы деп аталат*. Татаал сөз айкаштарынын уюшулуш өзгөчөлүктөрүнө ылайык үчкө бөлүп кароого болот:

а) кызматчы сөздөр аркылуу уюшулган татаал сөз айкаштары: *досу менен келүү, күн сайын иштөө, жогорку окуу жайлары жөнүндөгү маселе, мугалим тууралуу сөз, былтыркыдан бери эмгектенүү*;

б) фразеологизмдер аркылуу уюшулган татаал сөз айкашы: *колунан көөрү төгүлгөн уста, таш боор адам, ичинде кири жок дос, биттин ичегисине кан куйган Асан, эшек такалаган жумушчу, мурдун оозуна тыккан кошуна, кой үстүнө торгой жумурткалаган заман*;

в) синтаксистик түрмөктөр, же татаал сөздөр аркылуу түзүлгөн татаал сөз айкаштары: *деңиз таш бакасы, Бишкектеги милициянын жогорку мектеби, И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университети, ай өткөрүп, жыл өткөрүп келүү, кыңылдап ичтен обон кайрып ойноо, күмүш каргылуу итин жетелеген адам, таштап кеткен чемодан*.

СӨЗ АЙКАШЫНЫН ТУТУМУНДАГЫ СӨЗДӨРДҮН БАЙЛАНЫШУУ ЖОЛДОРУ

Сүйлөм ичиндеги сөз айкаштарынын компоненттери өз ара тыгыз синтаксистик байланышта турушат. Сөз айкашын татаал сөздөн, же ажырагыс синтаксистик тизмектерден айырмалап турган негизги белги да ушул байланыштын эркин экендигине байланыштуу. Анткени синтаксистик катарда турган ар бир сөз грамматиканын ушул категориясынын карамагына өткөндөн кийин гана пикир алышуу каражатынын материалдарына, б.а., сөз айкашына биригишет. Демек, синтаксистик байланыш сөздөрдү бирдиктүү жагдайын чечкенден кийин алардын ортосундагы синтаксистик мамилелер өнүгүп чыга келет да, андан сүйлөмдүн толук кандуу түзүлүшүнө жол ачылат.

Кыргыз тилинде бүгүнкү күндө, жалпысынан, синтаксистик байланыштын үч түрү белгилүү: **тең, ээрчишүү, багыныңкы** байланыштары.

§1. Тең байланыш

Грамматикалык жактан бирдей формада калыпташкан, сүйлөм тутумунда анын бир гана мүчөсүнүн милдетинде келген бир өңчөй мүчөлөрдүн ортосундагы байланыш тең байланыш деп аталат. Кыргыз тилинде сөздөрдүн ортосундагы тең байланыш эки жол аркылуу ишке ашырылат. **Биринчи жол** — бир өңчөй мүчөлөрдүн байланышы интонация аркылуу ишке ашырылып, алардын ортосу пунктуациялык жактан үтүр белгиси аркылуу ажыратылат. Мисалы: *Ал эмнегедир белмөдө жалгыз болууну, көчөдө жалгыз басууну эңсеп*

жүрдү (С.А.). Китепканада өзү теңдүү кыздардын, жумушчулардын көптүгүнө карабастан эмнегедир жалгызсыроочу болду (С.А.). Анын сабырдуулугу, намыстуулугу акыры жеңип чыкты (С.А.). Алима экөө мектепти бирге окушту, бүтүштү (С.А.).

Жогорудагы мисалдардан көрүнгөндөй бир өңчөй мүчөлөр баш жана айкындооч мүчөлөрдүн бардыгына бирдей тиешелүү.

Экинчи жол – тең байланышта тутумдашкан эки, же андан ашык сөз бири-бири менен байламталар аркылуу байланышат. Мисалы: *Шаардын базарын аралап, газдалган суу жана балмуздагына тоюп, бир маалда тердеп-тепчип келип калышчу (С. А.). Бишкек жогорку мектеби жана Кыргыз техникалык университетинин ортосундагы мелдеш өтө курч абалда өттү. «Асаба» жана «Кыргыз руху» гезиттеринде жарыяланган макалалар мени көп ойлонтчу болду («КБ»). Курсант окуу мезгилинде чыдамкай жана шамдагай, ийкемдүү жана салабаттуу, билимдүү жана маданияттуу болушу абзел. Адыл жана Самат спорттук жогорку чеберчилигин көрсөттү. Жамила да, Үсөн да, Кабыл да – биздин окуучулар.*

§ 2. Ээрчишүү байланышы

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү болгон ээ жана баяндоочтун жак, сан боюнча, кээде түр (одоно жана сылык) боюнча окшошуп айтылышы ээрчишүү байланышы деп аталат. Ээрчишүү байланышы аркылуу биз эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдүн жалаң түрүн көз алдыга элестетсек болот. Сүйлөм ээси жак, сан, түр боюнча грамматикалык кандай формада түзүлсө, анын баяндоочу да, сөзсүз түрдө ошого багытталып өзгөрүлүп туруусу зарыл. Эгер бул эреже сакталбаса, сүйлөм түзүлүшү одоно бузулууга дуушар болот, же түшүнүксүз болуп ка-

лат. Мисалы: *Жамал кезек күтүп турду* (С.А.). *Ал тыйынды өз ордуна таштады* (С.А.). *Мен астрологияга макул эмесмин* (Ю.С.). *Биз тынч эмес күндөрдө жашап жатабыз* (Ю.С.). *Сен кандайдыр бир гороскоп жасап чыгардың окшойт* (Ю.С.). *Сиздер кеңешме бүткөндө мага кириңиздер* (Ю.С.). Биринчи сүйлөмдө *Жамал* (сүйлөм ээси) үчүнчү жактын жекелик санында, *турду* (баяндооч) үчүнчү жактын жекелик санында туруп, бири-бирине окшошо ээрчип турат, экинчи, үчүнчү мисалдарда сүйлөм ээлери (*мен, биз*) биринчи жактын жекелик жана көптүк сандарында, баяндоочтор (*макул эмесмин, жашап жатабыз*) да биринчи жактын жекелик жана көптүк сандары боюнча ээни ээрчиди. Ал эми төртүнчү жана бешинчи мисалдарда экинчи жактын сылык түрүндөгү жекелик жана көптүк түрүндөгү ээлери (*сиз, сиздер*) этиштик баяндооч ошол эле формаларда ээрчип тургандыгын көрүүгө болот (*жасап чыгардың окшойт, кириңиздер*). Эгер аларды *Жамал турдум, биз жашап жатат, сиз макул эмесмин, сиздер кирдик* деген сыяктуу түзсөк, анда сүйлөм түзүлүшүн такыр бузулууга алып келмекпиз.

Ээрчишүү байланышын **предикативдик байланыш** деп да атап жүрүшөт. Анткени жогорудагы биз көрсөткөн ээ баяндоочту жак, сан, түр, чак формаларында ээрчип турушу жалпы синтаксис теориясындагы предикативдүүлүк категориясын камсыз кылып турган негизги грамматикалык белгилер болуп эсептелет.

Ээрчишүүнү түркологияда, кыргыз тил илиминде (А.Жапаров, А.Иманов, Ы.Жакыпов) багыныңкы байланыштын бир түрү катары салттуу карап келишти. Бирок бул байланыш тек гана сүйлөм структурасын түзүп турушу, сөз айкашынын түзүлүшүнө карама-каршылыгы аны, сөзсүз түрдө, байланыштын өзүнчө түрү катары каралышына түрткү берет.

§ 3. Багыныңкы байланыш жана анын түрлөрү

Сүйлөм ичиндеги сөз айкаштарынын тутумун түзүп турган эки сөздүн бири экинчисине грамматикалык жактан көз каранды болуп турса, багыныңкы байланыш деп аталат.

Кыргыз тилиндеги сөз айкаштары, негизинен, багыныңкы байланыштын негизинде уюшулат. Ошондуктан байланыштын бул түрүнүн колдонулушу өтө кеңири. Багыныңкы байланыштын төрт түрү белгилүү: ыкташуу, таандык, башкаруу, жандоочтук.

Ыкташуу байланышы

Сөз айкашынын тутумундагы багыныңкы жана багындыруучу компоненттери маанилик жактан жана орун тартиби боюнча ырааттуу түрдө ыкташа байланыш жасап турса, ыкташуу байланышы деп аталат.

Багыныңкы байланыштын бул түрүндө тактоочтор, этиштин атоочтук, чакчыл, кыймыл атооч формалары, зат, сын, сан, ат атоочтор багыныңкы компонент катары келип, багындыруучу компонент менен байланыш жасайт. Ыкташуу байланышы аркылуу байланышкан сөздөрдүн багыныңкы компоненттеринде морфологиялык атайын каражаттар болбойт. Демек, ыкташкан сөз ээрчишүү байланышындай кийинки сөзгө карата сан, жак, чак боюнча өзгөрбөйт жана жөндөмө мүчөлөрдү кабыл албайт.

Мисалы: *Тоодогу австралиялыктар өзгөчө башкача сүйлөшө турган. Сиз мага бүгүн токтоосуз келиңиз. Атылган ок кулак түбүнөн шуу этип өттү (Ю.С.). Аңгыча Дастан ордунан тура калды (А.Т.). Чынчыл жигит сыноодо байкалат («АТ»). Алдыда күмүш каргылуу итин жетелеген шайдоот офицер басып келе жатты (Ю.С.). Беш-алты адам чогулду. («КТ») Ошол келиндин таштап кеткен чемоданында Штирлицтин колунун тактары кал-*

гандыгы маалым болду (Ю.С.). Мисалдардан көрүнгөндөй, кыргыз тилинде ыкташуу жолу боюнча байланышкан сөздөрдүн багыныңкы компоненттери ар түрдүү сөз түркүмдөрүнөн, багындыруучу компоненттери, көбүнчө зат атооч, этиш, сейрек түрдө сын атоочтордон болоору байкалып турат (тоодогу австралиялыктар, бугун келчү, атылган ок, аңгыча тура калуу, чынчыл жигит, күмүш каргылуу итин жетелеген офицер, шайдоот жигит, беш алты адам, ошол келин).

Башкаруу байланышы

Кыргыз тилинде багыныңкы байланыштын бул түрүнүн колдонулуу чөйрөсү өтө кеңири. Башкаруу байланышынын негизги каражаттары бул – багыныңкы компоненттин багындыруучу компонентке карата барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүндө туруп мамиле кылышы. Демек, башкаруу байланышы, негизинен, толуктооч жана бышыктоочтордун сүйлөмдүн баяндоочу менен болгон катышын тейлейт. Жөндөмөлөрдүн зат атоочко гана тиешелүүлүгү башкаруу байланышы тейлеген багыныңкы компоненттин милдетиндеги сөздөрдүн тек гана зат атоочтон, же башка сөз түркүмдөрдүн эаттанып турган абалда гана колдонулушун талап кылат. Ошентип, башкаруу байланышында катышкан багыныңкы компоненттердин милдетинде зат атооч, заттанган сындар, сандар, ат атоочтор, этиштин атоочтук, кыймыл атоочтук формалары, тууранды, сырдык сөздөр келе берет. Багындыруучу компоненттер, негизинен, этиш, сейрек түрдө зат жана сын атоочтордон болот. Ушуга байланыштуу башкаруу байланышы **этиштик башкаруу, атоочтук башкаруу** деп эки бөлүккө бөлүнөт. Этиштик башкарууда багындыруучу компонент ар дайым этиш сөз болот: *Сага жамандыкты ыраа көрбөйм (С.А.). Көп иш тергөөнүн жүрүшүндө ачылыптыр (С.А.). Ал кыз айылдагы ооруканага ишке орношту (С.А.). Менин*

манжаларымдын тагын Голландиядан, Мадридден, Токиодон, Анкарадан тапсаңар болот (Ю.С.). Атоочтук башкарууда багыныңкы компоненттер, негизинен, сын, зат атоочтордон болот: Менин көйнөгүм Алымжандын көйнөгүнөн кыска (С.А.). Кыргоолдун куйругу тооктун куйругунан узун.

Жандоочтук байланыш

Эки сөздүн ортосундагы грамматикалык байланышты билдирген кызматчы сөздөрдүн бири – жандоочтор. Жандоочтор кайсы сөзгө тизмектеле айтылса, ошол сөздөн кийин орун алып, ал сөздү кийинки сөздөр менен байланыштырып турат. Жандоочтордун бул табияты кадимки жөндөмө мүчөлөрдүн грамматикалык табиятына окшош. Ошондуктан жандоочтор өзүнүн ички өзгөчөлүктөрүнө ылайык айрым жөндөмө мүчөлөр уланган сөздөргө ылайыкташып колдонулат, б.а., айрым бир жөндөмөнү талап кылып, ошол жөндөмө мүчө уланган сөздөргө гана айкашуу мүмкүнчүлүгүнө ээ болот. Бирок ошол сөздөргө айкашкан жандоочтор ал жөндөмө уланган сөзгө кошумча маани да киргизип турат. *Ошол өзгөчөлүктөрүнө ылайык жандоочтор тизмектеле айтылган сөздөрдүн ортосундагы байланыш жандоочтук байланыш деп аталат.* Мисалы: *Бир аздан кийин мылтыктын үңү эки жолу угулду (С.А.). Демек, он беш мүнөттөн кийин Рольф орус радиоткасын бул жерге алып келет (Ю. С.). Үйгө жеңил машине менен жеткирип коюшту («Асаба»). Бекбай кокусунан ооруканага карай бурулду (С.А.).*

Мисалдардан көрүнгөндөй (бир аздан кийин угулуу, он беш мүнөттөн кийин алып келүү, машине менен жеткирип коюу, ооруканага карай бурулуу) биринчи, экинчи сүйлөмдөрдө багыныңкы сөз чыгыш, үчүнчү сүйлөмдө атооч, төртүнчү сүйлөмдө барыш жөндөмөлөрүнүн мүчөсүндөгү сөздөргө *кийин*,

менен, карай жандоочтору аркылуу багындыруучу сөздөргө башкарылды. Ошондуктан жандоочтор жөндөмө мүчөлөр сыяктуу эле сөз айкаштарынын компоненттеринин ортосундагы багыныңкы байланышын чыңдап, жөндөмөлөрдө турган сөздөргө кошумча маани да киргизди (мезгил маанисин күчөтү, объектилик-багыттык маанилерди чыңдады).

Таандык байланыш

Багыныңкы компоненти илик жөндөмөсүнүн формасында, багындыруучу компоненти таандык мүчөлөрдүн бириңде турган эки толук маанилүү сөздөрдүн ортосундагы байланыш таандык байланыш деп аталат.

Таандык байланышта турган сөздөрдүн багыныңкы компоненти аныктооч, багындыруучу компоненти аныкталгыч сөздөр болот да, илик жөндөмөсүндөгү турган сөз кайсы жакка таандык болсо, аныкталгыч да ошол жактын мүчөсүн кабыл алат. Таандык байланышта турган сөздөр, негизинен, зат атоочтордон болот. Таандык категориясы да зат атоочко тиешелүү болгондуктан, башка сөз түркүмдөрү катышса, сөзсүз түрдө заттануудан кийин гана бул байланыш түрүндө катыша алат. Мисалы: *1916-жылдагы көтөрүлүштүн каардуу жылдары эстен кетпейт (Х.К.). Ал тургай Кылыч Молдонун «Зилзаласын», «Зар заманын» зырылдатып окучумун (Х.К.). Молдокемдин короосуна жүзгө жакын кой түшүп калды (Х.К.) Күлгөндүн билгени бар (Макал). Жамандын айтканынан кач («АТ»).* *Экөөнүн сөзү түгөнбөйт («АТ»).*

Мисалдардан көрүнгөндөй алгачкы үч сүйлөмдө таандык байланышта турган сөздөрдүн эки компоненти тең зат атооч, төртүнчү сүйлөмдө заттанган атоочтуктар, бешинчи сүйлөмдө заттанган сын атоочтун, алтынчы сүйлөмдө заттанган сан атоочтун ортосундагы байланыш түзүлгөнүнө күбө болдук.

СИНТАКСИСТИК КАТЫШТАР

§1. Синтаксистик катыштарды түрлөргө бөлүштүрүү маселеси

Синтаксистик катыштарды классификациялоо иши бир кылымга жакын убакыттан бери аткарылып келе жатса да, аларды бөлүштүрүүнүн азыркы учурдагы абалы окумуштуулардын арасында талаш туудуруп келет. Бөлүштүрүүнүн, негизинен, жалпы кабыл алынган принциптери бар болсо да, ал принциптердин конкреттүү учурларда колдонулушу, катыштын түрлөрүнүн саны ар кайсы эмгектерде ар түркүн абалда. Мисалы, А.А.Шахматов синтаксистик катыштарды предикативдик, атрибутивдик, предикат-атрибутивдик, объектилик, релятивдик, релятив-атрибутивдик катыштар деп алты түргө бөлүштүрсө, 1987-жылы чыккан орус тили боюнча окуу китебинде предикативдик, атрибутивдик, объектилик жана бышыктоочтук деп төрт түргө бөлүнөт.

Синтаксистик изилдөөлөрдө синтаксистик катыштарды иреттеп, системага салуу үчүн аларды классификациялоонун принциптери иштелип чыккан. Синтаксистик катыштар реалдуу чындыктагы мамилелердин көп түрдүүлүгүн камтуунун чектери боюнча түрлөргө ажыратылат. Азыркы учурда синтаксистик катыштарды жалпы жонунан эки түргө – предикативдик катыштарга жана предикативдик эмес катыштарга ажыратуу орун алган. Бул бөлүштүрүү синтаксистик катыштардын реалдуу чындыктан бөлүп алынган кесиндисин (фрагменттин) толук камтый алышына, же толук камтыбай, фрагменттин катышуучуларынын ортосундагы ар кандай жекече мамилелерди чагылдырышына карай бөлүнөт.

гөн. Синтаксистик катыштардын айрым түрлөрү реалдуу чындыктын бөлүгүн, кесиндисин (фрагментин) толугу менен камтый алышса, башкалары ал фрагментте катышкан заттар менен кубулуштардын жекече өз ара мамилесин гана чагылдырууга жөндөмдүү. Мисалы, *Каныбек жар үстүндө обон салып отурду* (К. Ж.) деген сүйлөмдө *Каныбек* жана *отурду* деген эки сөздүн ортосундагы катыш чындыктагы зат менен анын кыймыл-аракетинин ортосундагы мамилени билдирип, реалдуу чындыктагы окуянын негизги бөлүгүн туюндурат, ошондуктан бул сөз айкашы сүйлөмдүк ролду өз алдынча да аткарууга жөндөмдүү: *Каныбек отурду*. Ал эми *жар үстүндө отуруу жана обон салып отуруу* деген сөздөрдүн ортосундагы катыштар: а) кыймыл-аракет менен ордунун ортосундагы мамилени; б) кыймыл-аракет менен анын сын-сыпатынын ортосундагы мамилени туюндурат. Бул катыштар жогорудагы катыштан айырмаланып, чындыктагы окуяны толук мүнөздөгөн мамиле эмес, окуяга катышуучу бөлүктөрдүн ортосундагы гана жекече, майда мамилени билдирет. Ошентип, синтаксистик катыштардын чагылдыруу аймагы, алкагы бирдей эмес. Мисалы, *Асан көптөн бери ооруп жатат* (А.Т.) деген сүйлөмдө *Асан* деген зат атооч менен *ооруп жатат* деген этиштин ортосундагы катыш сүйлөмдүн субъектиси менен анын предикатынын (мында: ал-абалынын) ортосундагы мамилени чагылдырып, сүйлөмдөгү негизги маанилик жүктү алып жүрөт. Анткени субъекттин ал-абалы жөнүндөгү кабар – бул сүйлөмдөгү негизги маалымат. Демек, субъект менен анын ал-абалынын ортосундагы бул катыш **предикативдик катыш** тобуна кирет. Ал эми *көптөн бери* деген мезгилдик маанидеги сөз формасы менен *ооруп жатат* деген этиштин ортосундагы катыш кыймыл-аракет менен анын мезгилдик кырдаалынын ортосундагы мамилени чагылдырып, экинчи даражадагы, жекече катышты чагылдырат да, **предикативдик эмес катыштар** тобуна кирет.

Предикативдик эмес катыш өз ичинен үч түргө бөлүнөт:

1. **Атрибутивдик** (аныктоочтук) катыш;
2. **Объектилик** (толуктоочтук) катыш;
3. **Адвербиалдык** (бышыктоочтук) катыш.

Бул бөлүштүрүү катышты түзгөн семантикалык компоненттердин тибине негизделген деп айтууга болот. Мисалы, зат менен белгинин ортосундагы мамилени чагылдырган катыш (*кызыл жоолук, жаш бала, тегерек стол*) **атрибутивдик катыш** деп аталса, кыймыл-аракет менен объектинин ортосундагы мамилени чагылдырган катыш (*Асанга кайрылуу, китеп окуу, Үсөндөн өтүнүцү*) **объектилик катыш** деп, кыймыл-аракет менен анын ар кандай кырдаалдарынын ортосундагы мамилени чагылдырган катыш (*узак жашоо, кеч келүү, жакшы иштөө*) **бышыктоочтук катыш** деп аталат.

Айрым учурда предикативдик эмес катыштардын төртүнчү түрү катары комплетивдик (толуктагыч) катыш да кошумчаланат. Комплетивдик катыш деп жеке өз алдынча турганда лексикалык мааниси толук эмес сөздөрдүн алардын маанисин толуктаган сөздөр менен болгон катышын билдирет. Биздин оюбузча, комплетивдик катыш кыргыз тилинде фразеологиялык бирдиктин (мисалы, *керт башы*) компоненттери үчүн гана мүнөздүү болуп, аны катыштын өз алдынча түрү катары кароо кыргыз тили үчүн мүнөздүү эмес.

Сөз айкашындагы жана сүйлөмдөгү синтаксистик катыштарды иликтөөдө синтаксистик бирдиктин грамматикалык мааниси деген категория маанилүү куралга айланат. Анткени синтаксистик бирдиктин грамматикалык мааниси андагы катыштын түрүн аныктоо үчүн негизги курал болуп берет. Синтаксистик бирдиктин грамматикалык мааниси деген категорияны чечмелөө үчүн төмөнкүдөй мисалдарга кайрылып көрөлү:

а) *кызыл гүл, жашыл жалбырак, көк китеп, ак жоолук;*

б) шаарга баруу, киного кирүү, сабакка келүү, мектепке жөнөө;

в) Мекенди сүйүү, китеп окуу, үй куруу, Асанга кайрылуу.

Бул сөз айкаштарынын курамындагы сөздөрдүн лексикалык маанисине жараша ар бир сөз айкашынын жекече мааниси бар. Ошол эле учурда сөз айкашындагы сөздөрдүн маанилик байланышы жана грамматикалык формасы менен шартталган жалпылыктар, окшоштуктар да жок эмес. Мисалы, биринчи топтогу сөз айкаштарында «зат жана анын белгиси» деген жалпы маани камтылган, экинчи топтогу сөз айкаштары «кыймыл-аракет жана анын багыты», үчүнчү топтогулар «кыймыл-аракет жана зат (объект)» деген жалпы маанини туюндурат. Ошентип, синтаксистик бирдиктин грамматикалык мааниси деп бирдей грамматикалык түзүлүштөгү бир нече синтаксистик бирдиктин жалпыланган маанисин айтабыз. Мындай грамматикалык маанилер сөздөрдүн ортосундагы маанилик катыштарды шарттуу туюндурушуп, синтаксистик катыштардын маанилик көрсөткүчү катары да кызмат кылышат. Синтаксистик катыштарды түрлөргө бөлүштүрүүдө ар бир катыштын жалпы жана жеке грамматикалык маанилери чоң роль ойнойт.

Синтаксистик катыштар сүйлөмдүн мазмундук түзүлүшүнүн категориясы болуу менен бирге грамматикалык курулушу менен да тыгыз байланыштуу. Синтаксистик катыштарды сүйлөмдүн «сырткы» же грамматикалык турпатында синтаксистик, же грамматикалык байланыштар чагылдырып турат. Ошентип, синтаксистик катыштар сөздөрдүн ортосундагы грамматикалык байланыштар менен тыгыз байланышта болуп, бирин бири шарттап турат.

Синтаксистик катыштын ар бир түрүнүн семантикалык-структуралык мүнөздөмөсүн аныктоо үчүн катыштарды төмөнкүдөй багыттар боюнча талдоо талапка ылайык:

1. Синтаксистик катыштын түрүнүн семантикалык мүнөздөмөсү (жалпы жана жеке грамматикалык маанилери);

2. Катышты түзүп турган семантикалык компоненттердин сүйлөмдүн семантикалык структурасындагы орду, же катыштагы түгөйлөрдүн сүйлөмдүн семантикалык компоненти катары кызматы;

3. Синтаксистик катыштардын сүйлөм мүчөлөрү менен болгон карым-катышы;

4. Синтаксистик катышты туюндуруучу грамматикалык каражаттар.

§2. Предикативдик катыш

Предикативдик катыштын аталышы «**предикация**» деген логикалык терминге негизделет. Предикация деп конкреттүү объектилерге конкреттүү белгини – предикатты энчилөө актысын түшүнүүгө болот. Предикация учурунда реалдуу чындыктагы заттын, кубулуштун мүнөздүү белгилери аныкталат, мисалы: *Мал – семиз (Т.С.). Демокрит – байыркы грек философу (Л. Б.). Мен врачмын (Ч.А.). Ал эми предикативдик катыш деп сүйлөмдөгү ойдун субъектиси менен предикатынын ортосундагы мамилелерди чагылдырган катыш аталат.* Предикативдик катыш жөнүндө толук маалымат алуу үчүн алгач сүйлөмдүн субъектиси жана предикаты жөнүндө жетиштүү маалыматка ээ болуу керек. **Субъект** жана **предикат** деген терминдер синтаксистин логикалык аспектисинде каралып, тил илимине логика илиминен алынып келген. Сүйлөмдүн субъектиси деп сүйлөмдө айтылып жаткан ой негизин ээлеген маселени, нерсени, же кубулушту айтабыз. Мисалы: *Алгачкы учкайк сүйлөмдөр жеңил чыкты (Ч. А.)* деген сүйлөмдөгү кабар *сүйлөмдөр* деген түшүнүктүн тегерегинде уюшулган. Ушул сыяктуу эле: *Бала ыйламсырап турду (Т. С.). Ажар – Айткулу менен Батманын көзүн караган жалгыз кызы (К. Б.)*

деген сүйлөмдөрдүн субъектилерин *бала* жана *Ажар*. Ал эми сүйлөмдүн предикаты сүйлөмдүн субъектиси жөнүндөгү мезгилдик (мезгил менен байланышкан) кошумча маалымат берип турат. Сүйлөм предикаты субъектинин ар түркүн «кыймылсыз», бирок мезгилге байланышкан белгилери (өңү-түсү, формасы, көлөмү, курагы, сан-өлчөмү ж.б.) менен бирге кыймыл-аракеттик белгилерин да билдириши мүмкүн. Мисалы: *Атак аттан күлкү (Макал)* – сын-сыпат, *Бүгүнкү саякатыбыз узак болду (К. Ж.)* – сан-өлчөм, *Мээнет – жалпак, дөөлөт – тоголок (Макал)* – форма, *Ормуштун костюму күрөңү (Т. С.)* – өң-түс, *Аларды башкарып жүргөн Курман азыр алтымыштарга чыгып калды (Т. С.)* – жаш курак, *Бардыгы кайра отурушту (Т. С.)* – кыймыл-аракет ж. б. Ошентип, предикативдик катыштын жалпы грамматикалык мааниси – субъект жана предикат, же сүйлөмдөгү ойдун борборун ээлеген маселе жана ал жөнүндө айтылган кошумча мезгилдик маалымат (предикативдик катыштын мезгил менен байланышы жөнүндө кийинирээк атрибутивдик катыш менен салыштыруу учурунда кеңири сөз кылынат). Мындан жалпы маани менен бирге предикативдик катыш төмөнкүдөй жеке грамматикалык маанилерди туюндурат:

1. «Субъект жана анын кыймылы»: *Чана тоодон ылдый зымырап жөнөдү (Т. С.)*.

2. «Субъект жана анын ишмердүүлүгү»: *Дарыгер дайыма ден соолуктун сакчылыгында турат (Ч. А.)*.

3. «Субъект жана анын жаш курагы»: *Ажар быйыл он бешке чыгат (К. Б.)*.

4. «Субъект жана анын кесиби»: *Мен – футурологмун (Ч. А.)*.

5. «Субъект жана анын сын-сыпаты»: *Ал ишке тыңдыгы мындай турсун, өтө билимдүү, философия дегенде жантагынан жата калган жаш жигит (Ч. А.). Мал – төлдү (Т. С.)*.

6. «Субъект жана анын формасы»: *Жер шар түрүндө (Л. Б.)*.

7. «Субъект жана анын өңү-түсү»: *Эрдананын иреңи ачуудан кыпкызыл* (Т.С.).

8. «Субъект жана анын даамы»: *Сарымсактын даамы өтө ачуу* (М. Э.).

9. «Субъект жана анын температурасы»: *Залдын ичи элдин илебиден ысып чыккан* (У. А.).

10. «Субъект жана анын көлөмү»: *Материя – чексиз* (Л. Б.).

11. «Субъект жана анын сан-өлчөмү»: *Аралык – жыйырма төрт километр* (М. Э.).

12. «Субъект жана анын кабыл алуусу»: *Мен таанемди жакшы көрөм* (Н.Б.).

13. «Субъект жана анын кеби»: *Капкайдагы сөз-дөр менен Тоту Сакадайды каарый баштады* (К. Ж.).

14. «Субъект жана анын ой жүгүртүүсү»: *Саа-дат болсо ошол убакытта жаш тракторист Касымжан жөнүндө ойлонуп жатты* (Ч. А.).

15. «Субъект жана анын абалы»: *Ал катуу коркуп кетти* (Ч. А.) ж.б.

Ошентип, предикативдик катышта реалдуу чындыктагы белгилүү бир маселе өзүнчө бөлүнүп алынып, анын кайсы бир жагдайдагы мүнөздөмөсү берилет. Мына ушул маалымат классикалык эки мүчөлүү (субъект менен предикаттан турган) ойломдун (суждение) структурасынын негизинде түзүлүп, сүйлөмдүн семантикалык ядросун түзөт, ошондуктан предикативдик катышта турган эки компонент – субъект жана предикат сүйлөмдүн башка компоненттеринин жардамысыз эле сүйлөмдүк касиетке ээ боло алат. Бул өзгөчөлүк предикативдик катыш сүйлөм курамында гана кездешерин, же тескерисинче, предикативдик катыштын сөз айкашынын формасында тура албастыгын шарттап турат. Предикативдик катышты түзгөн сөздөрдүн тизмеги башка сөз айкаштарынан айырмаланып **предикативдик айкаш** деп аталат да, ал дайыма сүйлөм курамында

туруу менен бирге, сүйлөм курамындагы предикативдик айкаштардын саны сүйлөмдүн жөнөкөй, же татаал болушун аныктайт: татаал сүйлөм полипредикативдик, т.а., эки (же бир нече) предикативдик бөлүктөрдөн турган, маанилик жана грамматикалык жактан бириккен конструкцияны элестетет.

Предикативдик катышты түзүп турган семантикалык компоненттердин (субъект менен предикаттын) семантикалык өзгөчөлүктөрү жөнүндө синтаксистик семантикада өтө көп жана ар түркүн мүнөздөгү пикирлер айтылат. Бул алардын сүйлөмдүк семантикада өтө маанилүү орун ээлеген семантикалык компоненттер экендигине жана алардын семантикалык табиятынын, өз ара карым-катышынын көп кырдуулугуна, татаалдыгына байланыштуу. Жогоруда айтылгандай, сүйлөмдүн семантикалык компоненттеринин иерархиясы жөнүндө сөз болгондо, биринчи иретте, субъект менен предикаттын өз ара карым-катышы жөнүндө маселе талдоого алынат. Субъект менен предикаттын семантикалык табиятына байланышкан экинчи бир маанилүү маселе – алардын классификацияланышы, түрлөргө бөлүнүшү. Мында жогоруда көрсөтүлгөн предикативдик катыштын жеке грамматикалык маанилеринин, б.а., субъект менен предикаттын өз ара маанилик карым-катышынын негизинде бул компоненттер бир нече түрлөргө бөлүнөт:

- **Аракеттин** предикаты – узакка созулган ишмердүүлүк: *Мен өз ишимди таптым жана адамдык парзымды өтөп жатам.*

- **Кыймылдын** предикаты – багытка ээ болгон кыймыл: *Киттер асмандагы турналардай болуп, катарын жазбай сүзүп баратышты.*

- **Кабыл алуунун** предикаты – көрүү, угуу, сезүү, туюу сыяктуу аракет: *Душмандын жакындаганын өрдөктөр сезбеди (К. Ж.).*

- **Кептин, сүйлөөнүн** предикаты: *Ал тайманбастан өзүнүн оюн айтып калды (А. Т.).*

- **Ой жүгүртүүнүн** предикаты: *Ал бир нерсе жөнүндө катуу ойлонуп отургандай (Ч. А.).*

● **Физиологиялык-психологиялык абалдын** предикаты: *Жердегилердин буга болуучу жообу мени катуу түйшөлтөт* (Ч. А.).

● **Табигый процесстин** предикаты: *Күн сонун тийип турат* (У. А.).

● **Болуунун, барлыктын, же жоктуктун** предикаты: *Туулмак бар жерде өлмөк да бар* (Макал). *Он экинин бири жок, уй байлаарга жиби жок* (Макал).

● **Таандыктоонун, ээ болуунун** предикаты: *Эфир өзгөрүлбөс жана өркүндөп бүткөн касиетке ээ* (Л. Б.).

● **Мамиленин** предикаты: *Биз сизди колдойбуз* (Ч. А.). *Асмандагы жылдыздар Ажарды аяшты, кызганышты, ай да муңайып, Ажарга актык нурун берип, кош айтышты* (К. Б.).

● **Кызматтын, сапаттын** (квалификациянын) предикаты: *Поль Анри Голзбах - эң ири француз философу* (Л. Б.).

● **Орундун** предикаты: *Эжебиз азыр шаарда* (У.А.).

● **Арноонун** предикаты: *Ал шул ырын сүйгөнү Гүлбарчынга арнаган* (К. Ж.).

● **Салыштыруунун** предикаты: *Жайдын күнү жаш баладай* (К. Ж.).

● **Максаттын** предикаты: *Сокурдун тилегени - эки көз* (Макал).

● **Мезгилдин** предикаты: *Согуш башталганына үч күн болгон эле* (У.А.).

● **Сан-өлчөмдүн** предикаты: *Алар - бешөө, калганы - алтоо* (Макал) ж.б.

Субъектини бөлүштүрүүнү да ушул эле үлгү боюнча жүргүзүүгө болот. Предикат менен субъектини бөлүштүрүү жана ар бир түргө түшүндүрмө берип негиздөө өзүнчө бир олуттуу иш болгондуктан, бул окуулукта субъекти менен предикатты бөлүштүрүүнүн жалпы принциптери, бөлүштүрүүнүн үлгүсү гана берилди.

Предикативдик катышта турган түгөйлөр өздөрүнүн семантикалык табиятына жараша сүйлөмдүн грамматикалык планында көпчүлүк учурда

сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнө, ээ менен баяндоочко дал келет. Субъект көбүнчө атооч жөндөмөдөгү зат атооч, же заттанган башка сөз түркүмдөрү аркылуу туюнтулат да, сүйлөмдүн маанилик борборун түзүп турат. Мына ушул касиеттери менен ал сүйлөмдүн ээсине («сүйлөмдөгү ойдун негизин туюндурган жана баяндооч менен ээрчишүү байланышы аркылуу байланышып, аны өзүнө багындырып турган сөз») дээрлик дайыма дал келет. Орус тилинде грамматикалык жагынан ээге туура келбеген субъектиге карата «пассивдүү субъект» деген түшүнүк да колдонулат, мисалы: *Мне холодно. Ему хочется спать* деген сүйлөмдөрдө субъектилер барыш жөндөмөсүндө туруп, сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин чыныгы ээси катары эмес, пациенс (эмоционалдык абалдын пассивдүү ээси) катары көрүнүп, сүйлөмдүн грамматикалык структурасында ээнин эмес, толуктоочтун милдетин аткарат. Кыргыз тилинде да мындай мисалдар бар. Мисалы, баяндооч туюк мамиле формасында келген сүйлөмдөрдө субъект пассивдүү мүнөзгө ээ болот. Мисалы: *Биринчи арыктар байыркы египеттиктер тарабынан түзүлгөн (Ө.Д.)*. Мындагы кыймыл-аракеттин (*арыктарды түзүү*) чыныгы аткаруучусу, демек, субъект *египеттиктер* болсо да, туюк мамиленин жана *тарабынан* жандоочунун жардамы менен субъект толуктоочтук (*арыктар ким тарабынан түзүлгөн?*) милдетти аткарып калат. Бирок бул учурда пассивдүү субъект семантикалык жагынан да өз ордун жоготуп, объектинин статусуна өтөт. Демек, мындай компоненттер семантикалык талдоодо да объект катары каралууга тийиш.

Жалпылап айтканда, кыргыз тилиндеги предикативдик катыш тилибиздин типологиялык өзгөчөлүктөрүнө байланышкан бир катар өзгөчөлүктөргө ээ. Бул өзгөчөлүктөрдүн курамы алардын тилдин типологиясы менен байланышы өзүнчө бир чоң илимий изилдөөнүн объектиси боло алат. Предикативдик катыштын мисалында көрүнүп тургандай,

кыргыз тилинин синтаксистик системасы тектеш эмес тилдерден гана эмес, айрым тектеш тилдерден да айырмалуу экендигин, түрк тилдеринин синтаксистик теорияларында мына ушуну эске алуу керектигин айтууга болот.

§ 3. Атрибутивдик катыш

Атрибутивдик катыш (лат. *attributum* – ажырагыс белги) зат менен анын ажырагыс белгилеринин ортосундагы мамилелерди чагылдырат. Катыштын бул түрү айрым эмгектерде **аныктоочтук катыш** деп да аталат. Биздин оюбузча, аныктоочтук катыш деп атоо да бул катыштын табиятын толук туюнта алат.

Атрибутивдик катыш зат менен анын ажырагыс белгисинин ортосундагы мамилелерди туюнтуу үчүн кызмат кылат. Мисалы, *бийик тоо, кенен бөлмө, жылуу климат ж.б.* Опшентип, атрибутивдик катыштын жалпы грамматикалык мааниси – зат жана анын ажырагыс белгиси. Ал эми бул катыштын жеке грамматикалык маанилерине төмөнкүдөй маанилер кирет:

1. **Зат жана анын өңү-түсү:** *боз коён, жашыл арча, сары жалбырак, күрөң китеп;*

2. **Зат жана анын көлөмү:** *чоң терезе, бийик тоо, жапыз үй, калың китеп, кичинекей бала;*

3. **Зат жана анын формасы:** *тегерек стол, чарчы жоолук, беш бурчтуу жылдыз;*

4. **Зат жана анын сын-сыпаты:** *кызыктуу китеп, акылдуу бала, кыйын турмуш, узак жол;*

5. **Зат жана анын катыштык сын-сыпаты:** *жыгач стол, темир кашык, таар мүшөк;*

6. **Зат жана анын даамы:** *ачуу тамак, ширин дарбыз, таттуу балмуздак;*

7. **Зат жана анын сан-өлчөмү:** *беш бала, көп куштар, тогуз уул, аз күн;*

8. **Зат жана анын таандык белгиси:** *Асандын китеби, колхоз бакчасы, жолдун төшөлмөсү;*

9. **Зат жана анын орундук белгиси:** *шаардагы мектептер, үйдөгү буюм, жумуштагы маселелер;*

10. **Зат жана анын убакыттык белгиси:** *жайкы эс алуу, кечээки бала, бүгүнкү иштер, күндүзүк көйгөйлөр;*

11. **Зат жана анын кыймыл-аракеттик белгиси:** *тегизделген чач, жыйналган түшүм, көйкөлгөн жайлоо, жетпеген турмуш ж.б.*

Айрым учурда синтаксистик катыштардын грамматикалык маанилеринин окшоштугунан улам, алардын ортосундагы чекти айырмалоо кыйынчылык туудуруп калган учурлар болот. Бул жагынан алганда объектилик катыш менен бышыктоочтук (адвербиалдык) катыштын, бышыктоочтук катыш менен атрибутивдик катыштын, атрибутивдик катыш менен предикативдик катыштын ортосунда айрым бир семантикалык жалпылыктардын бар экендиги белгилүү. Атрибутивдик катыштын предикативдик катыш менен окшоштугу аларды түзүп турган семантикалык компоненттердин окшоштугуна байланыштуу: предикативдик катыштагы субъект да заттык мааниде, ал эми предикат анын кайсы бир (бирок предикативдик) белгисин туюндурат. Ошентип, атрибутивдик катыш да, предикативдик катыш да зат (субъект) менен анын айрым бир белгисинин ортосундагы мамилени чагылдырат. Атрибутивдик катышта турган сөз айкашын предикативдик катышка келтирип кайра түзүүгө болот: *кызыктуу турмуш – турмуш кызыктуу*. Аларды айырмалоочу өзгөчөлүк катары заттын, же субъектинин белгисинин мезгил менен карым-катышын көрсөтүүгө болот. Предикативдик катыштагы белги (предикат) дайыма мезгил менен байланышта, ал чак категориясын камтып, үч грамматикалык чактын биринде турат: *Турмуш кызыктуу. Турмуш кызыктуу эле. Турмуш кызыктуу болот*. Ал эми атрибутивдик катыштагы белги (атрибут) айтуучунун аң-сезиминде зат менен чогуу жаралгандай жана заттан эч качан ажырабастай туюлат, ошондуктан ал

белги мезгил менен байланышпайт. Мисалы, *кызыктуу турмуш, сары жалбырак, кооз үй*. Ошентип, предикативдик катышта «субъект жана анын мезгилдик белгиси» деген грамматикалык маани, ал эми атрибутивдик катышта «зат жана анын ажырагыс белгиси» деген грамматикалык маани туюнтулат.

Атрибутивдик катыштын белгилик компоненти (атрибут) вербоцентрикалык (предикатты, же этишти сүйлөмдүн негизги компоненти катары эсептеген) теорияларда **конкретизатор** деп аталат да, бул түшүнүккө атрибут менен бирге катыштын белгилик компоненти (адверб, же бышыктооч) да киргизилет. Ошентип, конкретизатор деген түшүнүк заттын, же кыймыл-аракеттин кошумча белгилерин билдирген семантикалык компоненттерди туюндурат. Биздин оюбузча, бышыктоочтук жана атрибутивдик катыштарды өз ара ажыратуу, биринчиден, катыштарды бөлүштүрүүнүн илимий тактыгына өбөлгө түзсө, экинчиден, кыймыл-аракеттин белгилери менен заттын белгилеринин өз ара айырмачылыктары аларды семантикалык гана түрүнө киргизүүгө мүмкүндүк бербейт.

Предикативдик эмес катыштардын сүйлөмдүн семантикалык компоненттерин байланыштырууда предикативдик катыштан айырмалап турган бир жалпы өзгөчөлүгүн белгилей кетүүгө тийишпиз. Предикативдик катыштагы эки компонент тең сүйлөмдүн грамматикалык структурасында өзүнүн так орду бар компонент катары (субъект – ээге, предикат – баяндоочко көбүнчө дал келет) көрүнөт, бул алардын сүйлөмдүн семантикалык ядросун түзгөндүгүнө байланыштуу экенин, б.а., сүйлөмдүн эки семантикалык компоненти – субъект менен предикат өзгөчө семантикалык касиеттерге ээ экендигинин дагы бир далили боло алат. Ал эми предикативдик эмес катыштарда заттын, же кыймыл-аракеттин кошумча белгилери аныкталат, демек, предикативдик эмес катыштын негизги кызматы – затты аныктоо, мүнөздөө. Ошон-

дуктан предикативдик эмес катыштарда аныктоочу компонент гана катыштын негизги семантикалык жүгүн алып жүрөт. Ал эми аныкталуучу (багындыруучу) компоненттин сүйлөмдөгү синтаксистик милдети катыштын мааниси менен анча байланышпайт: *Бир жигит түйшө калып таи ыргытты эле, соно чочуп уча качты (К.Ж.) Душман огу канат-күйругун сыйлап өтүп кетип жатса да чирөк алыс кетпеди, баласына карап какылдай айылга чейин келди (К.Ж.). Жаш-Тегин оюн жыйгыча тигил караан тике качырып, аны куушуруп кирди (Т.С.). Каныбек өлүп жаткан сонону алып Сансызга көрсөттү (К.Ж.).*

Атрибутивдик катышта турган сөз айкашынын багыныңкы түгөйү атоочтук милдет аткарат. Мисалы, *Чаргын алакандай чоң көздөрүн алаңдатып, эки жагына карады эле, тааныш киши көрүнбөдү (Т.С.).*

Атрибутивдик катышта турган сөз айкашынын багындыруучу түгөйү заттык мааниде тургандыктан, сүйлөмдө көбүнчө ээнин, же толуктоочтун милдетин аткарат. Мисалы, *Чоочун жигит колун бооруна ала таазим этти (К.О.). Карагул кичирээк балдарды жөлөп жогору чыгара баштады (М.Б.).*

Атрибутивдик катыш, негизинен, ыкташуу жана таандык байланыштарынын грамматикалык каражаттары менен туюнтулат: *кош өгүз, чүмбөт араба, жылкычылардын айылы, Казыбектин арманы.* Атрибутивдик катышты туюнтуучу грамматикалык каражаттардын ичине атоочтук кирет. Мисалы, *чийрыккан ат, ойлонуп отурган киши, айтылган кеп.* Мына ушул жагдай атрибуттун атоочтук түрмөк менен татаал карым-катышына негиз болот. Мисалы, *Эти ачынган семиздер арабаны шарактатып алып жөнөдү. (Т.С.)* деген сүйлөмдө *эти ачынган* атоочтук түрмөгү *семиздер* деген заттын белгисин билдирет.

Кыргыз тилинде атрибутивдик катышты туюнтуу үчүн заттан сын жасоочу *-дай, -луу* мүчөлөрү да активдүү колдонулат. Мисалы, *Кызыл чачтуу, торгойдун жумурткасындай көгүлтүр көздү киши биздин элдин бийлигине келет экен (И.К.).*

ОБЪЕКТИЛИК КАТЫШ¹

§1. Объектилик катыш, анын семантикалык жана структуралык өзгөчөлүктөрү

Объектилик (лат. *objectum* – зат) катыш кыймыл-аракет менен ал багытталган заттын ортосундагы мамилени туюндурат. Мисалы: *Ушул ырын Гүлбарчынга арнаган (К. Ж.)*. Бул мисалда *ырын арнаган* жана *Гүлбарчынга арнаган* деген сөз айкаштары кыймыл-аракет (*арноо*) менен ал багытталган заттардын (*ыр, Гүлбарчын*) ортосундагы ар кандай мамилелерди туюндуруп, объектилик катышта турат. Объектилик катыштын жалпы грамматикалык мааниси – кыймыл-аракет жана ал багытталган зат. Ал эми жеке грамматикалык маанилери кыймыл-аракет менен заттын ортосундагы мамилелердин тилибизде берилишинин көп түрдүүлүгүн чагылдырат. Объектилик катыштын жеке грамматикалык маанилери ар бир жеке тилде ар кандай курамда жана сапатта болушу мүмкүн, анткени зат менен кыймыл-аракеттин ортосундагы мамиле ар бир тилдик системада ар башкача туюнтулууга тийиш. Объектилик катыштын жеке грамматикалык маанилерин аныктоо үчүн объектинин семантикалык компонент катары табиятын тереңирээк карап чыгуу талапка ылайык. Анткени бизге белгилүү болгондой, синтаксистик катышты аныктоо аркылуу семантикалык компоненттин табияты аныкталат. Демек, тескерисинче да, б.а., семантикалык компоненттин табиятын аныктоо аркылуу синтаксистик катыштын өзгөчөлүктөрүн аныктоого да болот.

¹ Бул бөлүм А.К.Чолпонбаев менен бирдикте 2012-жылы жарык көргөн методикалык көрсөтмөнүн негизинде киргизилди.

§2. Кыргыз тилиндеги объектилик катыштын түрлөрү

Талдоого алынган тилдик материалдын жана жүргүзүлгөн анализдин негизинде азыркы кыргыз тилиндеги объектини төмөнкүдөй түрлөргө ажыратууга болору аныкталды:

● Кыймыл-аракет жана активдүү кыймылдын объектиси;

- Кыймыл-аракет жана кош объект;
- Кыймыл-аракет жана кош субъект;
- Кыймыл-аракет жана объект-адресат;
- Кыймыл-аракет жана орундук объект;
- Кыймыл-аракет жана объект-материал;
- Кыймыл-аракет жана ага тоскоол болуучу зат;
- Кыймыл-аракет жана физиологиялык, же психикалык абалдын объектиси;

● Кыймыл-аракет жана ишенимдин, же үмүттүн объектиси;

- Кыймыл-аракет жана умтулуунун объектиси;
- Кыймыл-аракет жана мамиленин объектиси;
- Кыймыл-аракет жана кабыл алуунун объектиси;

● Кыймыл-аракет жана ой жүгүртүүнүн, таанып-билүүнүн объектиси;

● Кыймыл-аракет жана салыштыруунун объектиси;

● Кыймыл-аракет жана окшоштуктун объектиси;

● Кыймыл-аракет жана анын башталган орду, же булагы;

- Кыймыл-аракет жана бөлүктүү объект;
- Кыймыл-аракет жана себепчи объект;
- Кыймыл-аракет жана анын куралы;
- Кыймыл-аракет жана анын каражаты;
- Кыймыл-аракет жана андан жаралган же жок болгон объект;

- Кыймыл-аракет жана объект-аталыш;

- Кыймыл-аракет жана шыктуулуктун объектиси;

- Кыймыл-аракет жана кызматтын объектиси;
- Кыймыл-аракет жана толтуруунун объектиси;
- Кыймыл-аракет жана ортомчу объект;
- Кыймыл-аракет жана таандыктоо объектиси;
- Кептик кыймыл-аракет жана кептин объектиси;

си;

- Кептик кыймыл-аракет жана кептин темасы;
- Кептик кыймыл-аракет жана кептик таасир-

дин объектиси;

- Кептик кыймыл-аракет жана объект-адресат;
- Кыймыл-аракет жана сан-өлчөмдүк объект;
- Кыймыл-аракет жана уруксаттын, же тыюу са-

луунун объектиси;

- Кыймыл-аракет жана эталондук объект;
- Кыймыл-аракет жана чектөөнүн объектиси;
- Кыймыл-аракет жана пассивдүү субъект;

Кыргыз тилиндеги объектилик катыштар кыймыл-аракеттин жана объектинин мүнөзү, кыймыл-аракеттин таасиринин өзгөчөлүктөрүнө байланышкан көп түрдүү грамматикалык маанилерди туюнтушат. Биздин оюбузча, объектилик катышты семантикалык типтерге ажыратуу үчүн негизги үч критерийди колдонууга болот:

1. Кыймыл-аракеттин мүнөзү;

2. Кыймыл-аракеттин объектиге тийгизген таасиринин мүнөзү;

3. Объектинин мүнөзү.

Белгилүү болгондой, этиштин семантикасы сөз айкашынын гана эмес, жалпы сүйлөмдүн семантикасына да чоң таасир тийгизет. Ошол сыяктуу эле объектилик катыштын семантикалык түрлөрүн аныктоодо да этиштин семантикасы, демек, кыймыл-аракеттин мүнөзү чоң мааниге ээ. Кыймыл-аракетти мүнөзү боюнча шарттуу түрдө физикалык, физиологиялык-психикалык, логикалык жана кептик кыймылдар деп төрт түргө ажыратууга болот.

Бул түрлөргө объектилик катыштардын төмөнкүдөй семантикалык түрлөрү негизделет:

а) Активдүү, же физикалык кыймыл-аракетти камтыган түр:

– Кыймыл-аракет жана активдүү кыймылдын объектиси.

б) Физиологиялык-психикалык кыймылды камтыган түрлөр:

– Кыймыл-аракет жана физиологиялык, же психикалык абалдын объектиси;

– Кыймыл-аракет жана ишенимдин, же үмүттүн объектиси;

– Кыймыл-аракет жана умтулуунун объектиси;

– Кыймыл-аракет жана мамиленин объектиси;

– Кыймыл-аракет жана кабыл алуунун объектиси.

в) Логикалык кыймылды (ой жүгүртүүнү) камтыган түрлөр:

– Кыймыл-аракет жана ой жүгүртүүнүн, таанып-билүүнүн объектиси;

– Кыймыл-аракет жана салыштыруунун объектиси;

– Кыймыл-аракет жана окшоштуктун объектиси.

г) Кептик кыймыл-аракетти камтыган түрлөр:

– Кептик кыймыл-аракет жана кептин объектиси;

– Кептик кыймыл-аракет жана кептин темасы;

– Кептик кыймыл-аракет жана кептик таасирдин объектиси;

– Кептик кыймыл-аракет жана объект-адресат.

Кыймыл-аракеттин объектиге тийгизген таасиринин мүнөзүн талдоонун негизинде төмөнкүдөй критерийлер иштелип чыкты:

а) кыймыл-аракет объектиге толук тарайбы, же анын бөлүгүнө таасир этеби;

б) кыймыл-аракет объектини өзгөртөбү, же өзгөртпөйбү. Бул критерийлер боюнча кыргыз тилиндеги объектилик катыштын:

1. Кыймыл-аракет жана бөлүктүү объект;
2. Кыймыл-аракет жана андан жаралган же жок болгон объект деген түрлөрү ажыратылды.

Ал эми объектинин мүнөзүн төмөнкүдөй белгилери боюнча талдоого болот: а) жалгыз, же кош объект; б) объектинин грамматикалык мааниси. Бул критерийлер боюнча объектилик катыштын төмөнкүдөй семантикалык түрлөрү ажыратылат:

- Кыймыл-аракет жана кош объект;
- Кыймыл-аракет жана кош субъект;
- Кыймыл-аракет жана объект-адресат;
- Кыймыл-аракет жана орундук объект;
- Кыймыл-аракет жана объект-материал;
- Кыймыл-аракет жана ага тоскоол болуучу зат;
- Кыймыл-аракет жана анын башталган орду, же булагы;

- Кыймыл-аракет жана себепчи объект;
- Кыймыл-аракет жана анын куралы;
- Кыймыл-аракет жана анын каражаты;
- Кыймыл-аракет жана объект-аталыш;
- Кыймыл-аракет жана шыктуулуктун объектиси;

- Кыймыл-аракет жана кызматтын объектиси;
- Кыймыл-аракет жана толтуруунун объектиси;
- Кыймыл-аракет жана ортомчу объект;
- Кыймыл-аракет жана таандыктоо объектиси;
- Кыймыл-аракет жана сан-өлчөмдүк объект;
- Кыймыл-аракет жана уруксаттын, же тыюу салуунун объектиси;

- Кыймыл-аракет жана эталондук объект;
- Кыймыл-аракет жана чектөөнүн объектиси;
- Кыймыл-аракет жана пассивдүү субъект.

Мындан сырткары, кыргыз тилиндеги объектилик катыштарды семантикалык типтерге бөлүштүрүүдө ал типтерди туюнткан, грамматикалык калыпка салган тилдик каражаттардын тилибизде иштелип чыккандыгы жана өз алдынчалыгы, азыркы кыргыз тилинде колдонулуш жыштыгы да эске алынды.

Төмөндө объектилик катыштын сунуш кылынган түрлөрүнүн ар бирине кыскача токтолуп, алардын семантикалык жана грамматикалык өзгөчөлүктөрүн аныктоого аракет кылабыз.

Кыймыл-аракет жана активдүү кыймылдын объектиси деп аталган семантикалык типте физикалык кыймыл-аракет тике багытталып, бирок чоң өзгөрүүгө учурабаган объект каралат. Мисалы, *Куйручук Асыранбекти өз атына өңөрттү (Т. С.). Эти ачынган семиздер арабаны шарактатып алып жөнөдү (Т.С.).* Мында жаралуучу, же жок болуучу объект менен активдүү кыймылдын объектисинин айрым бир формалдык окшоштугун белгилей кетүүгө тийишпиз, анткени бул эки типте тең табыш жөндөмөсү активдүү колдонулат. Мисалы, *Ал илим жөнүндөгү илимди* (жаралуучу объект) *түзгөн.* (Л.Б.) - *Каныбек өлүп жаткан сонону* (активдүү кыймылдын объектиси) *алып, Сансызга көрсөттү* (К.Ж.). Ошентип, бул типтердин бөлүнүшү семантикалык гана өзгөчөлүктөргө негизделген.

Эскертүү: Проблеманын максаты сүйлөмдү толугу менен мүчөлөргө ажыратуу иши менен анча тыгыз байланышпагандыктан, берилген мисалдардагы сүйлөмдөр сүйлөм мүчөлөрүнө толук ажыратылган жок, объект (толкутооч) менен кыймыл-аракет (этиш) гана белгиленди.

Активдүү кыймылдын объектисин чагылдыруу үчүн айрым учурда **менен** жандоочу да колдонулат: *Мындай ой жүгүртүчү адамдын түздөн-түз ошол предметтер менен, кубулуштар менен байланышына, алар менен иштөөсүнө байланыштуу* (Л.Б.).

Кээ бир учурда кыймыл-аракет эки объектиге багытталышы мүмкүн. Мындай объектилер **кош объект** деп аталат. Бул объектилер бир өңчөй объектилерден айырмаланып турат, анткени мында бир объект негиз катары, экинчиси кошумча катары туюнтулат. Мисалы, *Айылдагы тузакчылар келип,*

чүрөктү баласы менен тузак тартылган булуңчага айдап келишти (К.Ж.). Мында шарттуу түрдө чүрөктү айдап келүү, баласы менен айдап келүү деген эки катышка, эки сөз айкашына ажыратып, кош объектинин ар бирин жалгыздап, бөлүп жиберүүгө болот. Бирок мындай бөлүп жиберүү формалдык жактан гана туура, семантикалык жактан бул эки объект ажырабайт. Анткени *баласы менен айдап келүү* деген катыш семантикалык жактан толук эмес, бул турушу менен ал кыймыл-аракеттин куралын туюндуруп калат, салыштырыңыз: ***камчы менен айдап келүү.***

Кыймыл-аракеттин кош (кошумча) субъектиси катары кыймыл-аракетти аткарууга бирдей даражада катышкан субъектилер түшүнүлөт. Мисалы: *Адам баласы башка адамдар менен пикир алышпаса, адамдык касиеттердин көбүнөн кол жууйт (Л.Б.).* Бул семантикалык компоненттер да сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүнө карата, тагыраак айтканда, бир өңчөй ээлерге карата айрым бир семантикалык (грамматикалык эмес) окшоштуктарга ээ. Мисалы: *Асан Үсөн менен маектешти. Асан менен Үсөн маектешти.* Экинчи мисалда сүйлөмдүн бир өңчөй ээлери (*Асан, Үсөн*) катышат. Демек, мында объект сүйлөмдүн семантикалык жана грамматикалык компоненти катары катышкан жок. Ал эми кошумча субъект болгон учурда субъектилердин бирөө сүйлөмдүн семантикалык ядросунда калып, сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин негизги аткаруучусу (сүйлөмдүн ээси) катары көрүнсө, экинчиси сүйлөмдүн семантикалык структурасында даражасы (иерархиялык орду) төмөндөп, кыймыл-аракеттин кошумча аткаруучусунун, же объектинин кызматын аткарып калат. Мисалы: *Бул кепени Темучун инилери менен тургузду (И.К.).*

Объект-адресаттын негизги грамматикалык мааниси – кыймыл-аракеттин кайсы жакка багыт-

талгандыгын, б.а., багытын көрсөтүү. Мисалы: *Балыкооз аянычтуу сыпат менен элге жалдырай бурулду* (А.Т.). *Ажарды мага бер* (К.Б.). Бул катыш көбүнчө барыш (багыт) жөндөмөсү аркылуу туюнтулат, барыш жөндөмөсүнүн негизги функциясы да дал ушул багытты билдирүү. Бирок объект-адресат багытты билдирүү менен бирге, дагы бир нече кошумча грамматикалык маанилерди чагылдыра алат:

1. Касиетти, сапатты белгилүү бир объектиге таандыктоо (сапаттын ээси): *балдарга мүнөздүү, табиятка мүнөздүү*.

2. Кыймыл-аракет арналган (пайдалануучу) объект: *Бүткүл дүйнө «солк» дей түшкөн советтик империянын ыдырашы мага шыпаа болду* (Ч.А.). *Эрге сыпайкерчилик жакшы* (А.Т.).

Бул эки грамматикалык маанини туюндрууда үчүн жандоочу да активдүү катышып, *-га мүчөсү* менен бирдей кызмат аткара алат. Мисалы, сапаттык объект: *жаныбарларга мүнөздүү болуу, угуучулар үчүн мүнөздүү болуу*. *Өзүмчүлдүк көбүнесе алсыз адамдар үчүн мүнөздүү болот* (Т.С.); пайдалануучу объект: *Орус калааларында мечиттер мусулмандар үчүн салынган* (А.С.). Андан калганын доолаган акысы үчүн чегерди (К.Б.).

Объект-адресаттын грамматикалык мааниси орундук (багыттык) маанини камтыгандыктан, бышыктоочтук катыш («кыймыл-аракет жана анын багыты», же грамматикалык планда орун бышыктооч) менен жакындашып кетет да, бышыктооч менен толуктоочту ажыратууда кыйынчылыктарды жаратат. Мына ушул сыяктуу татаал маселелерди чечүү боюнча сунуштар кийинки бөлүктө каралат.

Кыймыл-аракет жана анын башталган орду, же булагы деген грамматикалык маани көбүнчө чыгыш жөндөмөнүн **-нан** мүчөсү менен туюнтулат. Обьектилик катыштын грамматикалык маанилеринин бул түрүндө:

а) кыймыл-аракеттин башталыш чекити: *Ошентип баары ушул чукул чакырылган кеңешмеден башталды да калды (Ч.А.). Эртеңден баштап менин эшигеме топтолгонду койгула (Ш.Б.). Аскадан кызыл суу шаркырайт (М.Б.).*

б) кыймыл-аракетти жаратуучу булак: *Ал эми тексиз элден чыккан бирөө баатырдан кантип жол талашсын? (А.С.). Жөн кишиден манасчы чыкпайт (Ш.Б.).*

в) бөлүнүү, ажыроонун объектиси: *Бардык туугандар макул болуп атканда биз өз урууларыбыздан бөлүнбөйбүз (К.О.). Биз олжодон курудук (Т.С.).* Бул топто ушул сыяктуу жеке грамматикалык маанилер камтылган. Мындай маанилер да бышыктоочтук катыштын айрым бир жеке маанилери менен жакын экендигин белгилей кетүүгө тийишпиз.

Кыймыл-аракет жана орундук объект деп аталган түрдө кыймылдын ордун туюндурган зат катышат: *Ажарда жан жок (К.Б.). Ал менде да бар (Ч.А.) Катында ал өзүн монах Филофей деп атаптыр (Ч.А.).* Обьектилик катыштын жеке грамматикалык маанилеринин дал ушул тобу объектилик катышты бышыктоочтук катыштан ажыратууда өтө чоң кыйынчылыктарды туудурат. Бир жагынан алганда, орундук маани катышкандыгы – бул грамматикалык маанини объектилик катыштын башка грамматикалык маанилеринен ажыратып турган негизги белги. Экинчи жагынан, орундук маанинин катышуусунун өзү кайда? Кай жакка? Кайдан? деген суроолордун коюлушун шарттап, заттык маанинин жоюлушуна жакындатат. Бирок «*Эгер ал каңшаар чын болсо, талоондун жаманаттуусу Атакеде калып жатпайбы*» (А.С.) деген сүйлөмдө *Атакеде* деген сөздүн грамматикалык формасында да (жатыш/мейкиндик жөндөмөсү), семантикасында да орундук маани камтылганы менен ага **кайда?** деген суроо берилиши мүмкүн эмес. Дагы салыштырып көрөлү: *Бул окуу боюнча такыбачылык кара-*

пайым адам жашап, пайдаланган көп нерселерден баш тарткандыкта турат (Л.Б.). Ошентип, объектилик катыштын бул тибине кирген грамматикалык маанилер эки диалектикалык карама-каршылыктагы касиеттерди – заттык маанини да, орундук маанини да өзүндө бир учурда камтыйт.

Орундук маани, негизинен, жатыш жөндөмөсү аркылуу кыймыл-аракеттин болуп өткөн орду туюнтулса да, айрым учурларда башка грамматикалык, лексикалык каражаттар аркылуу да орундук маани туюнтулушу мүмкүн. Мисалы: *Керемет сезим күүгө камтылган (А.С.).* Мында барыш жөндөмөсү колдонулганы менен сөздүн семантикасы багыттык эмес, орундук маанини чагылдырып турат, салыштырыңыз: *күүдө камтылган.*

Дал ушул орундук маани объектилик катыш менен бышыктоочтук катыштын ортосунда «талаштын алмасын» (яблоко раздора) жаратат. Бул маселе кийинки бөлүктө кеңири каралат.

Кыймыл-аракет жана салыштыруунун объектиси аттуу грамматикалык маанилердин тобунда эки заттын бири-бирине салыштыруусу орун алат. Бул учурда салыштыруунун мүнөзү эки түрдүү болушу мүмкүн: а) салыштырууга алынган эки зат, же заттар бирдей даражада каралат: *Алмамбет, Чубак – эки шер, биринен өткөн бири эр;* б) эки заттын бири негизги зат, же эталон (үлгү) катары каралып, экинчи зат ага салыштырмалуу аныкталат: *Ал кезде билгенге «Журт агасы» деген наам кандыктан да өйдө турган (А.С.). Ошол арамдан көрөк Бектемирди жибербес беле (М.Э.). Элинин саны кыжылдаган көп кытайдан кем эмес (А.С.). Мага сенден артыгы жок (Ч.А.).* Мисалдардан көрүнүп тургандай, биринчи учурда салыштырылып жаткан заттардын аталышы (*Алмамбет, Чубак*) сүйлөмдүн кош субъектиси катары туюнтулуп, ээлик милдетти аткарышат да, алардын ордуна бири, экинчиси деген сыяктуу ат атоочтор салыштыруу объектисинин

позициясына коюлат, же объект **өз ара, ич ара** деген сыяктуу тактоочтор менен алмаштырылат. Ал эми экинчи учурда бир зат субъект катары чыгып, ага салыштырылып жаткан экинчи зат объектинин кызматын аткарат.

Салыштыруунун объектисин туюнтуунун эң өнүмдүү каражаты – чыгыш жөндөмөнүн **-нан** мүчөсү. Аны менен бирге **-га** караганда аналитикалык формасы активдүү катышат: *Философия башка илимдерге караганда эртерээк калыптанган* (Л. Б.). Ушул эле аналитикалык форманын өзгөрүп, тарыхый мүнөздө калыпка салынган **-га** карабастан формасы терс форманын жардамы менен салыштыруунун өзгөчө түрү – карама-каршы коюуну туюнтат: *Жайдын орто ченинде, өтө жагымдуу температура менен жаан-чачындын мол болушуна карабастан, өсүмдүктөрдүн өсүшү басаңдайт, же толук токтойт* (Л.Б.). Салыштыруу маанисин туюнтуунун башка да анчалык өнүмдүү эмес каражаттары колдонулат: *Сокур чычкандан башка шектүү эчтеме жок* (Т.К.). *Дүйнөдө кыймылдуу материядан башка эч нерсе жок* (Л.Б.).

Бөлүктүү объект катары кыймыл-аракеттин таасирине толук эмес, бөлүгү гана дуушар болгон объект алынды. Мисалы: *Карагул жашын төгүп, досун мойнунан өптү* (М.Б.). *Топозду кармап, мүйүзүнөн байлап, балага жетелеп келишти* (М.Б.). Мындай объектини грамматикалык жактан туюндуруунун негизги каражаты – чыгыш жөндөмөнүн **-нан** мүчөсү. *Хан менен ханайым уйкудагы ханышанын бетинен акыркы жолу өөп, сарайдан чыгып кетишти* (М.Б.). Бирок ушул эле маанини атооч жөндөмөнүн формасы, же нөлдүк форма деле айрым учурда туюнта берет: *кымыз ичүү, ун алуу ж.б.*

Объект-материал деп кандайдыр бир жаңы затты жаратуу үчүн материал катары колдонулган зат эсептелет. Мисалы: *Левкипптин жолун жолдоп, Де-*

мокрит бардык бар болуп турган нерселер атомдордон жана боштуктардан турат деп эсептейт (Л.Б.). Мындай маани да, негизинен, чыгыш жөндөмөсүнүн жардамы менен туюнтулат: Анаксимен атүгүл кудайлар да абадан жаралды деген (Л.Б.). Адылхан курч болоттон жасалган кылычты белден суурду (Т.С.). Мындай учурда кыймыл-аракетти көбүнчө түз, кура, уюштур, жаса, тур, жарал, бол деген сыяктуу этиштер туюндурат.

Себепчи объект — кыймыл-аракеттин жасалышына себеп, стимул, түрткү болгон зат, же затташкан кыймыл-аракет (кыймыл атооч, атоочтук): *Бул анын талмасынын биринчи жолу сүйүнгөндөн кармашы эле (Ө.Д.). Бирок ал жырзагандан берилип жаткан жок (Ч.А.).* Бул грамматикалык маанини туюндуруунун каражаттары бир кыйла көп түрдүү. Ал каражаттын ар бири себепчи объектинин семантикасына кошумча модалдык, же дикталдык маани берет.

Терс эмоционалдык мамиле:

- **-нын+айынан** (запкысынан): *Жокчулуктун айынан, Кордукту көрдүм башынан (Т.С.).*

Түздөн-түз себепчи объект:

- **-нан:** *Жамгырдан жер көгөрөт, батадан эл көгөрөт (Макал).*

- **-лык+-нан:** *Мерген жардамсыздыгын билгендиктен эч кол кайырган жок (А. Т.).*

- **-нын+натыйжасында:** *Маданий байланыштардын натыйжасында антикалык философтордун көз караштары Европага кеңири тараган (Л.Б.).*

- **-лык+үчүн:** *Конкурска активдүү катышкандыгы үчүн Айжан грамота менен сыйланды (Ш.Б.).*

Кыйыр себепчи объект:

- **-га байланыштуу:** *Анткени бул адамдардын өмүрүнө байланыштуу болуп жатат (Ч.А.).*

Объектилик катыштын грамматикалык маанилеринин бул тобу да бышыктоочтук катыш менен

жакындашып, кайчы өтүшүп турат. Кийинки бөлүктө бул маанилер бышыктоочтук катыштын грамматикалык маанилери менен салыштырылып, алардын айырмачылыктарына талдоо жүргүзүлмөкчү.

Кыймыл-аракет жана ага тоскоол болуучу зат аттуу типте кыймыл-аракеттин аткарылышына кыйындык келтирген, тоскоол болгон зат каралган. Мисалы: *А чынында турмуш качан эле кризистен арылды эле (Ч.А.). Эч бир адам, эч бир жан өлүмдөн кутулбайт (Ч.А.).* Мисалдан көрүнүп тургандай, бул объектинин семантикасында кыймыл-аракеттин толук аткарылышына арсарлык, күмөндүүлүк мааниси кошумчаланат: **сыноодон өтүү, же өтпөө.** Тоскоол болуучу объектинин мааниси, негизинен, чыгыш жөндөмөсүнүн **-нан** мүчөсү менен жана зат атооч менен этиштин спецификалык семантикалык типтеринин катышуусу менен жасалат: *Андан кутулуу мүмкүн эмес (Ч.А.). Ушундай ойлордон ажырай албады (Ч.А.).*

Тоскоол болуучу объектиге семантикасы боюнча жакын, бирок айрым бир маанилик ыраң (оттенок) менен жана бир катар структуралык өзгөчөлүктөр менен айырмаланган подтиби катары «күтүүсүздүктүн объектиси» деп шарттуу аталган объектилердин тобун көрсөтүүгө болот. Мисалы: *Натыйжада биз өтө татаал карама-каршылыкка дуушар болбуз (Ч. А.). Адам мындай кубулушка эч качан кабылып көргөн эмес (Ч.А.).* Мындай объектилер семантикасы боюнча тоскоолдук кылуучу объектиге окшош, экөө тең субъектинин (кыймыл-аракетти аткаруучунун) ишмердүүлүгүнө тоскоолдук келтирет: **сыноодон өтүү** (тоскоолдуктун объектиси), **сыноого туш болуу** (күтүүсүздүктүн объектиси). Бирок булардын айырмасы кайсы бир даражадагы модалдык ыраңда (оттенокто) тоскоолдукту жеңип чыгууга ишеним көбүрөөк да, ал эми күтүүсүздүктүн объектисин жеңип чыгууга ишеним аз, жокко эсе: *Дарыядан өтүң үчүн Нескара кечмелик из-*

деп жөнөйт (Ш.Б.) Кайдан жүрүп мындай балээге туш болгонумду билбейм (М.Б.). Тоскоолдуктун объектисинде кайсы бир деңгээлде нейтралдык эмоционалдык баалоо камтылса, күтүүсүздүктүн объектисинин семантикасында кескин терс мамиле мааниси камтылат: *Биз ойго кирбеген туңгуюкка туш болдук (Ч.А.).* Күтүүсүздүктүн объектиси барыш жөндөмөнүн мүчөсү жана **туш болуу, кабылуу, дуушар болуу, кезигүү, жолугуу** сыяктуу этиштердин өзгөчө семантикалык тобу менен туюнтулат.

Кыймыл-аракет жана анын куралы деген объектилик катыштын жекече түрүндө кыймыл-аракетти аткаруу үчүн колдонулган куралдын объект катары туюнтулушу каралат: *Жан алакетке түшүп, тиши менен чечип кирди (Н.Б.). Горгий кийинки эки тезисти да ушундай эле аргументтер менен далилдейт (Л.Б.).*

Кыймыл-аракет жана анын куралы, кыймыл-аракет жана анын каражаты деп аталган грамматикалык маанинин типтери өз ара семантикалык да, структуралык да окшоштуктарга ээ болгондуктан, алардын ар бирин чечмелөөдөн мурун алардын өз ара айырмачылыктарын аныктап алуу ылайык. Курал да, каражат да кыймыл-аракеттин аткарылышына бирдей талап кылынып, бирдей кызмат аткарышат. Бирок курал каражаттан айырмаланып, кыймыл-аракеттин жүрүшүндө көп ирет колдонулат, куралдын өзү кыймыл-аракеттин жүрүшүндө сарпталбайт, ал эми каражат кыймыл-аракеттин жүрүшүндө сарпталып, бир гана ирет колдонулушу мүмкүн.

Грамматикалык жагынан алганда, курал да, каражат да бирдей грамматикалык көрсөткүчтөргө ээ, бирдей мүчөлөр, кызматчы сөздөр менен туюнтулат: *Оромол менен жашын жашыруун сүртүп, баладай жашык (К.О.).* (курал) *Ар бир сыйкырчынын алдына кооз алтын куту коюшту, анын ичинде асыл таштар менен кооздолгон алтын бычак салынган*

(Ш.Б.) (каражат) Ошентип, бул эки типти ажыратуу семантикалык өзгөчөлүктөргө негизделген.

Куралды жана каражатты туюндурууга **менен, аркылуу** жандоочтору катышат.

Кыймыл-аракет жана анын куралы: *Тиги чын эле кыя чапмак болуп, кылычын түздөй бергенде Темучин аны камчы менен далыга тартып жиберди (И.К.).*

Кыймыл-аракет жана анын каражаты: *Өз ойло-рума боорум ачийт – алардын ушунчалык азын гана сөз менен кармап кала алдым (Л.Б.) «Кыймыл-аракет жана андан жаралган/жок болгон объект»* деп аталган түргө тике объект, же кыймыл-аракеттин таасири астында толук өзгөрүүгө учураган объект киргизилген. Мисалы: *Чөпсүз чөлгө биз жараттык алма-өрүк (А.Т.).* Бул объект табыш жөндөмөсүнүн жардамы менен туюнтулат: *Мен коомдун адатка айланган аң-сезимин ойрондодум (Ч.А.).* Айрым учурда табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү түшүп калышы да мүмкүн. Мисалы: *Дагы кайталайм, мен улуу ачылыш жасадым (Ч.А.).* Табыш жөндөмөнүн мүчөсүз формасы, анын кандай учурда колдонулары А.Турсуновдун эмгегинде кеңири изилденген.

Кыймыл-аракет жана объект-аталыш деп аталган типте заттын атынын объект катары туюнтулушу, же атоо процесси каралат. Мисалы: *Мени жаш кезимде Бектурган баатыр дешчү (А. Т.).* Объектинин бул түрү семантикалык жагынан да, структуралык жагынан да өтө спецификалуу. Структуралык (грамматикалык) жагынан алып караганда сүйлөмдүн ээсине окшоп, атооч жөндөмөсүнүн формасында турган зат атооч катары келет. Ал эми семантикалык жагынан субъектиге карама-каршы коюлган предикаттын борборун ээлейт да, кошумча субъект (субъекттин экинчи аты), же предикаттын бөлүгү катары жаңылыш кароо коркунучун туудурат. Салыштырыңыз: *Айтылган ой – жалган (Л. Б.) Айтылган ойду жалган ой деп эсептешет.* Ламетринин ою боюнча, жакшы сапаттар – *адам коомдо жашоо процессинде ала турган тарбиянын натыйжасы. – Жакшы сапаттарды*

Ламетри адам коомдо жашоо процессинде ала турган тарбиянын натыйжасы деп эсептейт. (Л. Б.)

Ошентсе да, заттын атын атоо маанисинде туруп, сүйлөмдүн семантикалык структурасында объектинин кызматын аткарган мындай компоненттер тилибизде өтө көп кездешет да, туура баа берүүнү, аныктоону талап кылат. Биздин оюбузча, мындай компоненттердин семантикалык жана структуралык өзгөчөлүктөрү алардын сүйлөмдөгү объектинин (же толуктоочтун) өз алдынча түрү катары каралышын камсыз кыла алат.

Объект-аталыш заттын атын атоо маанисинде туруп, негизинен, кептик кыймылды, же ой жүгүртүүнү туюнткан этиштер менен тутумдашып келет. Мисалы: *Өз позициямды тактап коюуну милдетим деп эсептейм (Ч.А.). Мен ал кишини өзүмчө дельфинолог деп атап койдум (Ч.А.). Мен бул такты Кассандранын тагы, ал эми негативдүү белги берген түйүлдүктү – кассандра-эмбрион деп атап койдум (Ч.А.).*

Мындай объектилердин семантикалык өзгөчөлүгү катары алардын көп учурда потенциалдуу предикат болушун айтууга болот, сүйлөмдүн эллипсиси (кыскаруусу) учурунда аларга тутумдашкан этиш түшүп калып, объектинин өзү предикатка (баяндоочко) айланышы мүмкүн: *Горький сөздү адамдын эң мыкты куралы деп билет (Л.Б.) – Горькийдин ою боюнча, сөз – адамдын эң мыкты куралы. Материя – чексиз бөлүктөргө бөлүнүүчү субстанция (Л.Б.). – Материяны чексиз бөлүктөргө бөлүнүүчү субстанция деп аныктоого болот.*

Кыймыл-аракет жана физиологиялык, же психикалык абалдын объектиси деген түрдү ажыратууда кыймыл-аракеттин мүнөзү (психологиялык, же физиологиялык таасир) эске алынган. Мисалы: *Энесин кучактагысы, ыйлагысы, сүйгүсү келет (К.Б.). Ошондой болгонуна мен кубанычтамын (Ч.А.). Канча кыйналса да, эл жакшылыктан үмүт үзгөн жок (Т.С.).*

Биз талдоого алган тилдик материалдардын негизинде физиологиялык жана психикалык таасирлер объектилик катышта эки түрдүү багытта мүнөздөлүшү мүмкүн:

1. **Таасир кимге багытталат?** *Музыка жан дүйнөнү эс алдырат (Л.Б.). Алтаев сыртынан ойлонуп отурган киши сыяктанса да, сөзү менен бул адамдарды ыраазы кылган жок (М.А.).*

2. **Таасир эмнеден (эмнеге байланыштуу) жаралат?** *Сарыбай ага анча кайгырбады (Т.К.). Андан четтебеди.*

Жогорудагы мисалдардан көрүнүп тургандай, физиологиялык, психикалык абалдын объектин туюндуруу үчүн табыш, барыш, чыгыш жөндөмөлөрүнүн грамматикалык формалары колдонулат.

Кыймыл-аракет жана ишенимдин, же үмүттүн объектиси деген грамматикалык маанилердин тибинде да психофизиологиялык таасирдин объектиси каралат: *Элибиз келечектен көбүрөөк үмүт арта баштады (Т.С.). Мындай анык акыйкаттардан шектенүү дегеле мүмкүн эмес (Л.Б.).* Ишеним жана үмүт психофизиологиялык абалдардын башка түрлөрүнөн (кубануу, кайгыруу, ысуу, чыйрыгуу ж. б.) узак убакытта калыптанышы жана туруктуулугу менен айырмаланат. Обьектилик катыштын грамматикалык маанилеринин бул тобун **барыш** (кимге, эмнеге ишенүү) жана **чыгыш** (кимден үмүт кылуу) **жөндөмөлөрүнүн мүчөлөрү туюнтат.** Мисалы: *Мен буга ишенем (Ч.А.). Анын үстүнө майышкан окко толук ишене албады (А.Т.). Коркунучта ыйлап, кубанычта аңкайма немедең Эр Киши өзү анча чоңду үмүт кылбайт (Т.С.).*

Кыймыл-аракет жана умтулуунун объектиси деген типте психофизиологиялык жана логикалык таасирдин объектилери каралат. Мисалы: *Гуссер философияны «ырааттуу илим» катарында түзүчүгө умтулган (Л.Б.). Умтулуу – адамдын белгилүү*

бир максатты тандап алышы жана ага жетүүгө эрктүү, аң-сезимдүү түрдө аракет кылышы. Ага чейин менин айтканымды угууга жана түшүнүүгө аракет кылгыла (Ч.А.). Умтулуунун объектиси, негизинен, барыш жөндөмөсүнүн жардамы аркылуу туюнтулат: *Ушунун өзү аны жашоого умтулмат (Ч.А.).* Бул каражат менен бирге төмөнкүдөй каражаттар да умтулуунун объектисин чагылдырууга катышат:

- **ны+көздөө, көксөө, чаңкоо** аналитикалык формасы күчтүү умтулуу маанисин кошумчалайт: *Алар ошону чаңкап турушат (Ч.А.). Бала чагынан эле борбор шаарларда билим алууну көздөгөн (Л.Б.). Сүйлөшүүнү көптөн бери көксөп жүрөм (Ч.А.).*

үчүн байламтасы да этиштин айрым бир семантикалык типтери менен айкаша келип, умтулуунун объектисин туюнтат: *Эмне алар журт азаттары үчүн жан кыйышкан жок беле (А.С.). Манасты бир отурушта жалпылай маалымдап калайыкка жеткизиш үчүн атайылап бул кириш сөзүн каргымты (Ш.Б.).*

- **ны талап кылуу** аналитикалык формасы умтулуу объектисинин өзгөчө бир формасын - пассивдүү субъектинин умтулуусунун объектисин туюнтат: *Бул жагдай боюнча мен билдирүү жасадым да, жеке мамилеге эркиндик берүүнү талап кылдым (Ч.А.).*

Кыймыл-аракет жана мамиленин объектиси деген маанилердин тобунда нукура эмоционалдык-психикалык таасирдин объектиси каралат: *Аристотель дайыма Македония менен байланышта болууну жактаган (Л.Б.). Мен ага каршымын (Ч.А.).* Мамиле да үмүт, ишеним сыяктуу эле кыска убакытка созулган, туруксуз психикалык абалдардан (кубануу, кайгыруу, сүйүнүү) белгилүү убакыт ичинде калыптанышы жана туруктуулугу менен айырмаланат: *Аны мектептин бардык комсомол жаштарынын арасында аябай кадырлашчу эле (М.А.).*

Мамиленин объектисин чагылдыруучу грамматикалык каражаттар мамиленин түрүнө (оң же терс)

жараша ар кыл түрдө колдонуларын байкоого болот. Бул объектини чагылдыруучу негизги грамматикалык каражат катары колдонулган табыш жөндөмүнүн мүчөсү гана оң мамилени да, терс мамилени да чагылдырат: *Ата-тегин сыйлаган адамдарды жакшы адам деп эсептейм (Т.С.). Мен да андайды жактырбайм (Ч.А.).* Барыш жөндөмө мүчөсүнүн семантикасында, негизинен, оң мамиленин оттенoгу камтылган: *Өз ойлорума боорум ачыйт – аларды ушунчалык азын гана сөз менен кармап кала алдым (Л.Б.).* Ал эми чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү терс мамилени (коркуу, чочулоо) гана чагылдырат: *Чегирткеден коркуп кетти. Анын жетектөө стили демократиялуулугу, ачыктыгы менен айырмаланган, жаңылыктардан чочулабайт. (Л.Б.).*

Кыймыл-аракет жана кабыл алуунун объектиси деп аталган объектилик катыштын грамматикалык маанилеринин түрүнө кабыл алуу (угуу, көрүү, сезүү, туюу) багытталган объектилер киргизилди. Мисалы: *Эми мына, тежиктерди өңүндө көрүп жатат (Ч.А.). Чүрөк тузакты көрдүбү, же бир шумдуктун болорун сездиби, какылдап коё берди (К.Ж.). Кыдырбек анын сөзүн уккан жок (У.А.).* Мындай типтеги объектилер, негизинен, табыш жөндөмөнүн формасы аркылуу туюнтулат. *Жардынын байлыгын көчкөндө көр (Макал).* Объектилик катыштын бул түрүндөгү кыймыл-аракетти кабыл алуу маанисиндеги **көрүү, байкоо, сезүү, угуу, кабыл алуу, туюу, кабылдоо, тыңшоо, кароо** ж.б.у.с. этиштер чагылдырышат. Мисалы: *Асел азыр да энесин тыңшап отуруп, кайнисине кадала сүйлөдү (М.А.). Уча качууга канаттуу да болсо жаш баласын жоо колуна таштап кете албагандыгын алардын ар бири сезишти (К.Ж.). Элчиликке келгенин туюп, жай жооп кайрыды (К.О.). Тиги жакын баратса да сөзүн укпай калды (М.Э.).*

Кыймыл-аракет жана ой жүгүртүүнүн. таанып-билүүнүн объектиси деген грамматикалык маанини өзүнчө тип катары ажыратууда кый-

мыл-аракеттин мүнөзү эске алынды. Ой жүгүртүү, таанып-билүү (логикалык кыймыл-аракет) кыймылдын өзүнчө бир түрү, ал физикалык, же психикалык аракеттерден бир катар маанилүү өзгөчөлүктөрү менен айырмаланат. Физикалык кыймылдан айырмаланып, логикалык кыймыл объектиге түздөн-түз, же кыйыр түрдө таасир кылып, реалдуу физикалык өзгөрүүгө учурата албайт. Психикалык кыймылдан логикалык кыймыл багыттуулугу, эрке багынгандыгы менен айырмаланат. Логикалык кыймылдын мына ушул өзгөчөлүктөрү анын объектиге тийгизген таасиринин өзгөчөлөнүшүнө, акыр аягында объектинин өзүнүн өзгөчөлөнүшүнө алып келет. Логикалык кыймыл (ой жүгүртүү) объектиге виртуалдуу мүнөздө, алыстан гана багытталып, анын объектиси өзгөрүүгө дуушар болбойт жана ой жүгүртүү, таанып-билүү процесси кайсы бир деңгээлде адамдын эрки тарабынан башкарылат. Мисалы: *Мен али келечекти ойлой элемин* (У.А.).

Ой жүгүртүүнүн объектиси тилибизде үч түрдүү туюнтулат:

1. Ой жүгүртүүнүн багыты (ой жүгүртүү багытталган жалпы маселе). Мында маселени толук чечүүгө ниеттенүү камтылбай, маселени үстүртөн кароо, байкоо мааниси кошумчаланат. Бул маанилик ыраң (отенок) көбүнчө барыш жөндөмөсүнүн формасы аркылуу туюнтулат: *Баарыбызды кызыктырган бул темага астейдил көңүл бурууңуздарды өтүнөм* (Ч.А.). *Августин Кудайдын түбөлүктүңүңө жана анын өзгөрбөстүңүңө көңүл бурат* (Л.Б.). *Анткени ал дельфиндерге кызыгат экен* (Ч.А.). *Бул сөздүк философияга, анын тарыхына жана адамзаттын интеллектуалдык жетишкендиктерине көңүлүн бурат* (Л.Б.). Ал психологиянын бир катар маанилүү маселелерине да кайрылган (Л.Б.). Албетте, бул маанини чагылдыруу үчүн башка да тилдик каражаттар колдонулушу мүмкүн. Мисалы: *Албетте, бул ачылыш адамдын жашоо эркиндиги жөнүндө проблеманы да козгойт* (Ч.А.).

2. Ой жүгүртүү тике багытталган объект. Мында объектинин семантикасында ой жүгүртүүнүн максаты маселени толук чечүү экендиги жөнүндө маалымат да камтылат. Бул маанилик ыраң, негизинен, табыш жөндөмөнүн мүчөсү аркылуу туюнтулат: *Эми сырын өзүң чечип ал (Ч.А.). Биринчи жобону Георгий төмөнкүдөй жол менен далилдейт (Л.Б.) Универсальный проблемасын чечүүдө Авиценна материя менен форманын аристотелдик өз ара катышын жетекчиликке алат (Л.Б.). Аль-Фараби адамдын таанымдагы ордун аныктап билүүгө чоң маани берген (Л.Б.).*

3. Ой жүгүртүү кыйыр багытталган объект, же ой жүгүртүүнүн темасы. Мында ой жүгүртүүнүн объектиси бир кыйла кенен алынып, анда аныктала, изилденип чечиле турган маселе ачык көрүнбөйт, жалпы жонунан гана айтылат. Мындай маанилик ыраң жөнүндө, тууралуу сыяктуу жандоочтордун жардамы менен берилет: *Саадат болсо ошол убакытта жаш тракторист Касымжан жөнүндө ойлонуп жатты (Ч.А.). Аристотель кыймылды түшүнүү проблемасы боюнча да көп ой жүгүрткөн (Л.Б.).*

Мындан сырткары ой жүгүртүүнүн объектилеринин ичинде айрым бир семантикалык өзгөчөлүктөргө ээ болгон өзүнчө топ бар экендигин байкоого болот. Мисалы: *Бул багытта биз да бир катар кадамдарды пландаштырып жатабыз (Т.С.).* Мындай объектилер логикалык кыймыл менен бирге кайсы бир деңгээлде физикалык кыймылды да өз ичине камтып турушу менен өзгөчөлөнөт. Ошентсе да, мындагы кыймыл-аракеттин мүнөзү, негизинен, ой жүгүртүүгө тиешелүү экендигине таянып, мындай объектилерди ой жүгүртүүнүн, таанып-билүүнүн объектисине киргизүүгө болот.

Объектилик катыштын грамматикалык маанилеринин **Кыймыл- аракет жана шыктуулуктун объектиси** деп аталган тобу объектинин кандайдыр бир кыймыл-аракетти аткарууга шыгын, жөндөмүн туюнтуусуна негизделип ажыратылды. Мисалы: *Кыр-*

гызчага түзүк көрүнөт (М.Э.). Биз талдаган факты-материалдардын ичинде мындай объектилердин аз кездешкенине карабай, бул объектилерди өзүнчө семантикалык тип катары кароого болот. Анткени, мындай объектилер башкалардан бир катар семантикалык жана структуралык өзгөчөлүктөрү менен айырмаланып, өзүнчө кароону талап кылат. Биринчиден, структуралык жактан алганда мындай объектилер, негизинен, кыймыл атоочтун базасында жана ага барыш жөндөмөнүн мүчөсү улануу аркылуу туюнтулат: *Бирок мындай тааным, Аль-Фарабинин пикири боюнча, нерсенин маңызын ачып билүүгө жөндөмсүз (Л.Б.).* Экинчиден, бул объектилер семантикасы боюнча чектелген сын атооч түгөйлүү татаал этиштердин (**шыктуу болуу/шыгы жок болуу, жөндөмдүү болуу/жөндөмсүз болуу, ийкемдүү болуу /ийкемсиз болуу, татыктуу болуу /татыксыз болуу ж.б.у.с.**) тобу менен гана айкаша алат. Үчүнчүдөн, бул катышта турган кыймыл-аракеттик компонент (этиш) сын атоочтук маанини да алып жүргөндүктөн, мындай катыштагы сөз айкашы татаал этишти сын атооч формасына келтирүү менен татаал аныктооч катары активдүү колдонулат да, сүйлөмдү талдоодо кыйынчылык туудурат. Мисалы: *Бул айтууга оңой болгону менен, аткарууга оңой жумуш эмес (М.Э.). Кыргыздын сөзгө бекем жигиттери мындай убадаларды жөн беришпейт (Т.С.). Салабаттуу, элге кадырлуу карыя катары өзүн алып жүрөт (Т.С.). Адил эшиктен шаша-буша кирип келди да, жашынууга ыңгайлуу жер издей баштады (Ш.Б.).*

Мындай татаал аныктоочтордун курамында этиш катышып турганын байкоо кыйыныраак, бирок семантикалык объектинин барыш жөндөмөсүндө турушу ал айкашкан сөз этиш экендигин далилдеп турат, анткени заттын табиятына багыт категориясы мүнөздүү болбогон сыяктуу эле атооч сөз түркүмдөрүнө барыш жөндөмө мүнөздүү эмес. Мындай объектилер катышкан сүйлөмдөрдү мүчөлөштүрүү

маселеси синтаксистеги өзүнчө терең изилдөөнү талап кылган маселелердин бири.

Кыймыл-аракет жана кызматтын объектиси тобуна кандайдыр бир функцияны, ролду, кызматты туюнткан объектилер киргизилет. Мисалы: *1931-жылы ал Кыргыз музыкалык драма театрында артист болуп иштеп калат* (Ш. Б.). Мындай объектилердин арасында семантикалык жактан бөлүнгөн айрым топтор жокко эсе. Ал эми булардын структуралык өзгөчөлүктөрү катары төмөнкүдөй каражаттар менен туюнтуларын көрсөтүүгө болот:

1) **атооч жөндөмө+болуп, катары** аналитикалык формасы: *Алгач Танабай дүкөндө барсканчы болуп иштеп жүрдү* (Ч.А.). *Атаке акыры келип элдин туткасы болгонго жарады* (А.С.). *Философияны, же метафизиканы, Дунс Скот жогорку билим катары карайт* (Л.Б.). *Мистер Ордок бул жөнүндө саясатчы катары айтса, мен миллиондогон элдин оюн урматтаган журналист катары айтмакчымын, анын үстүнө мен мистер Ордоктун командасындамын, анын консультанттарынын бири болом* (Ч.А.).

2. **зат + (-нын) + кызмат** (функция, роль) **+ы+ны+аткаруу** (ойноо) модели: *Мурат станция башчысынын милдетин аткарат* (Ө.Д.). Мында риторика искусствосу адамга сөз менен таасир көрсөтүүдө **чоң роль ойнойт** (Л.Б.). Бирок кийинки учурда мындай моделдеги объект чектелген сандагы этиштер (аткаруу, ойноо ж.б.) менен дайыма тыгыз байланышуунун таасиринде бул сөз айкаштары ажырагыс, мүчөлөнбөс айкаштар катары (роль ойноо, кызмат аткаруу, милдет аткаруу ж.б.) колдонула баштагандыгы байкалат. Ошондуктан айрым учурда бул айкашты татаал этиш катары да талдаган учурлар кездешет.

3. **кесип, жумуш+жатыш жөндөмө формасы**: *Ал мугалимдик кесипте эмгектенет.* (Ч. А.) *Өмүр бою мандикерлик жумушта жүрдү* (К.Ж.).

4. **сын атооч+кызмат** (роль, функция, милдет) **+ны+ аткаруу** (ойноо, иштөө) модели: *Мезгилдин шар-*

тынан улам жаш балдар өз мойнуна ченемсиз оор милдетти алышты (Ч.А.). Мен өзүм менен иштегендер үчүн катаал шефтин ролун ойнодум (Ч.А.).

Кыймыл-аракет жана окшоштуктун объектиси деген типти өзүнчө ажыратууга бир заттын экинчи затка кандайдыр бир сапаттары боюнча окшоштурулушу, теңештирилиши негиз болду. Мисалы: *Күн карама гүлүнүн желекчелери күндүн нурларына окшош (Ш.Б.).* Обьектилик катыштын бул семантикалык тиби семантикасы боюнча салыштыруунун объектисине, ал эми структурасы боюнча кызматтын объектисине айрым бир окшоштуктарга ээ. Окшоштуруу процессинин өзү салыштыруудан келип чыгат, бирок салыштыруу эки затты катар коюп, алардын айырмачылыктарын аныктоону камтыса, окшоштуруу затты башка бир затка кайсы бир белгилери боюнча дал келтирүү, теңөө дегенди билдирет. Мындай жакындыкты бул мисалдардан байкаганга болот: *Бул гүл күнгө окшош (окшоштуруу).* *Бул гүл күнгө окшош эмес (салыштыруу).*

Структурасы боюнча окшоштуктун объектиси көбүнчө барыш жөндөмөсүнүн формасы менен **окшош**, **тең** сыяктуу сөздөрдүн айкашы менен туюнтулат: *Сайма ордуна эки жоон сандын үстү ченде ак күмүш чөгөрүлүп, жылан баштарына окшошот (Т.С.).* Мындай объектини туюнтуунун дагы бир өнүмдүү каражаты **сыяктуу**, **сыңары**, **катары** деген жандоочтор: *Кызылдар шактан-шакка секирген тыйын чычкан сымал карагандан караганга, илбирстен бетер таштан-ташка секире жашынып келе жатышат (К. Ж.). Эски убакта кыз-келиндер мал катары сатылган (К.Б.). Досуңдун кемчилигине душман сыңары күлүп турган жакшы эмес (Т.С.). Кээде менен байламтасынын да окшоштуктун объектисин чагылдырган учурлары кездешет: Асандын сумкасы меники менен окшош (К.Ж.). Чыгармада кайык өмүр менен окшоштурулат (Ч.А.). Эки бир тууган бири-бири менен коёндой окшош эле (Ш.Б.).*

Окшоштуктун объектисинин кызматтын объектиси менен структуралык окшоштугу **катары** жандоочунун эки объектини тең чагылдыра алгандыгы менен байланыштуу: *Аба дүйнөнүн негизги элементи деп айтылат да, далил катары мисалдар берилген (Л.Б.).* (кызматтын объектиси). *Илгери бабаларыбыз жаратылышты жандуу нерсе катары сезишкен (Т.С.).* (окшоштуктун объектиси). Бирок бул эки объектинин семантикасы бири-биринен жетишерлик айырмалангандыктан, аларды ажыратууга болот. Кызматтын объектиси катышкан учурда **катары** жандоочун **болуп** жардамчы этиши менен алмаштырууга болот: *мисалдар далил катары берилген – мисалдар далил болуп берилген.* Ал эми окшоштуктун объектиси катышкан учурда **катары** жандоочун **сыяктуу** жандоочу менен алмаштырууга болот: *жандуу нерсе катары сезишкен – жандуу нерсе сыяктуу сезишкен.* Салыштырыңыз: *Танабай чынчыл коммунист катары (болуп, сыяктуу эмес) бул ишке жан дили менен киришти. Эски убакта кыз-келиндер мал катары (сыяктуу, болуп эмес) сатылган.*

Окшоштуктун объектиси **сыяктуу, сыңары** жандоочтору -дай мүчөсү аркылуу туюнтулганда сын-сыпаттык маанини да камтып, бышыктоочтук катышка («кыймыл-аракет жана анын сын-сыпаты») окшошуп кетет. Бул маселе кийинки бөлүктө кеңири талдоого алынат.

Кыймыл-аракет жана толтуруунун объектиси деп аталган маанилердин тобуна кыймыл-аракеттин натыйжасында белгилүү бир заттын ичин толтуруу үчүн колдонулган объектилер киргизилди. Мисалы: *Бул чыгарма патриоттук духка, улуттук боштондук идеясына сугарылган (Л.Б.).* Мындай объектилер барыш жөндөмөнүн формасында айтылып, этиштердин атайын семантикалык тиби (толуу, бөлөнүү, ширелүү ж.б.) менен айкашуу аркылуу туюнтулат: *Хандын сарайы түркүн тамактарга толгон (Т.С.). Айлана ажайып көрккө бөлөндү*

(М.Б.). *Бир адам ушунча калайыктын көзүн боён, көңүлүн байлап, каткансыган жан-дилин жибите, шаңга сугарды белем* (Ш.Б.). *Бул тоолор чычыр-канакка бай келет* (К.Ж.).

Айрым учурда сүйлөмдөгү негизги кыймыл-аракет субъектинин (ээнин) өзү тарабынан аткарылбай, башка бир кошумча объект аркылуу аткарылып калат. Мисалы: *Эми балдарга коёндун бөжөгүн тиричүлөй карматып келдим* (А.А.). Мындай объектини ортомчу объект деп атадык. Бул объект этиштин аркылуу мамилеси менен тыгыз байланышкан. Аркылуу мамиледегидей эле мында да кыймыл-аракетке эки зат катышып, бирөө негизги (субъект), экинчиси кошумча (объект) катары бааланат да, кыймыл-аракет негизги заттын кошумча затка буйрук берүүсү аркылуу жасалгандай туюнтулат: *Сен да мына муну кийип ал деп, энем мага эскиден этек, жеңин бөлбүрөтүн көйнөк тигип кийгизди* (Т.С.). Ортмочу объект зат атоочко барыш жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн, ал эми этишке аркылуу мамиленин мүчөсүнүн уланышы менен туюнтулат: *Батийнаны узатарда ал шордуу, эки жагынан эки кишиге сүйөтүн, эптеп жетти* (Т.С.). Алар мага жоодон өч алышты *үйрөтүштү* (Т.С.).

Кандайдыр бир затты өзүнө таандыктоо, өз карамагына алуу, затка ээлик кылуу аракетин кыймыл-аракеттин өзгөчө бир мүнөздөгү түрү катары баалоого болот. Мындай мамилени чагылдырган синтаксистик-семантикалык өзгөчөлүктөрү менен бирге жетиштүү деңгээлдеги структуралык да өзгөчөлүктөргө ээ. Ушуга байланыштуу **Кыймыл-аракет жана таандыктоо объектиси** деген грамматикалык маанини объектилик катыштын грамматикалык маанилеринин өз алдынча тибин катары бөлөбүз. Мисалы: *Коён баатырдын колунун аттарын олжолоп жөнөп кетишкенден кийин, табгачтан дагы беш түмөн кол чабыш жүргөн жайыкка келди* (Т.С.). Бирок ал жандын максатка умтулган функцияларын жал-

пы дүйнөгө таандык кылат (Л.Б.). Таандыктоо процессине катышкан заттар эки түрдүү болушу мүмкүн: таандыкталып жаткан зат жана таандыктап жаткан зат. Таандыктоо объектисин да ушул сыяктуу ичинен эки түргө ажыратууга болот:

1. Таандыкталып жаткан объект: *XX кылымдын акырында кыргыз эли көп кылымдардан бери көксөп келген эгемендүүлүктү алды (Ч.А.). Атаке бүтүндөй кыргыз журтчулугунун агасы деген титулга ээ болгон (А.С.). Мына ошондо ал мурдагы позициясын ээлейт (Ч.А.).*

2. Таандыктоонун багыты, же таандыктап жаткан объект: *Бул маселе бардыгына мүлдө тиешелүү (Ч.А.). Ошол сааттан баштап анын тагдыры Ордоктун тагдырына көз каранды болуп калды (Ч.А.).*

Таандыкталуучу объект төмөнкүдөй каражаттар менен туюнтулат:

● **-ны+алуу** (ээлөө, басып алуу, сатып алуу, олжолоо ж.б.): *Билим алуунун максаты – улуу муундардын тажрыйбасын өздөштүрүү (Л.Б.). Маңдайларына жазылган жайды ээлешти (Ч.А.).*

● **-га+ээ болуу** (ээлик кылуу): *Бруно жаратылыштагы өзүнөн өзү кыймылдоочу касиетке ээ болгон кыймылдын себебин жалпы жандуулуктун бар болуп турушу менен түшүндүрөт (Л.Б.). Ушуну менен эле бирге ал бардык интеллектуалдык функцияларга да ээ боло берет, эң эле ар түрдүү мүнөздөгү таасирлерди кабылдоо жөндөмдүүлүгүнө ээ болот (Л.Б.).*

Ал эми таандыктоочу объектини, негизинен, **-га+таандык болуу** (тиешелүү болуу, тийиштүү болуу, энчиленүү, мурасталуу ж.б.) аналитикалык формасы чагылдырат: *Акыл-эс акыйкаттарына, Лейбництин пикири боюнча, математика жана логиканын бардык негизги жоболору таандык (Л.Б.). Бул философиялык трактатты Дао-Цзыга таандык кылышат (Л.Б.).*

Кептик кыймыл-аракетке белгилүү бир мазмунду, ойду көп (текст) аркылуу чагылдыруу аракетте-

рин (сүйлөө жана жазуу) киргизүүгө болот. Мындай кыймыл-аракеттер физикалык, физиологиялык, психикалык, логикалык кыймылдар менен бир катарда эле реалдуу чындыктагы кыймыл-аракеттердин ары маанилүү, ары көп түрдүү, татаал, ары спецификалуу да түрү. Муну кептик кыймыл-аракеттин түрлөрүн туюндурган этиштердин көп түрдүүлүгүнөн эле байкоого болот: **айтуу, жазуу, сүйлөө, баяндоо, атоо, түшүндүрүү, чечмелөө, сөз кылуу, кабар берүү, көрсөтүү, талкуулоо, кеңешүү, маалымат берүү, маектешүү, пикир алышуу, баарлашуу, берүү, билдирүү, туюнтуу, чагылдыруу, сүйлөшүү, даңазалоо, жектөө, кагуу, жемелөө, мактоо, кордоо, үндөө, кааруу, буйрук кылуу, өтүнүү, суроо, жооп берүү, токтолуу, кайрылуу, чакыруу ж.б.**

Кеп бир катар жалпы чен-өлчөмдөргө (параметрлерге) ээ:

- кеп реалдуу чындыктагы белгилүү бир окуяны, затты, кубулушту чагылдырууга багытталат – объектиге ээ;

- ал кайсы бир угуучуга арналат – багытка ээ;

- кеп тигил, же бул маселенин тегерегинде түзүлөт – темага ээ;

- кеп угуучуга оң же терс эмоционалдык-психикалык таасир кыла алат – таасирге ээ;

- кеп кандайдыр бир максатка багытталат – максатка ээ.

Ушуга байланыштуу объектилик катыштын семантикалык типтеринин ичинде кептик кыймыл-аракеттин объектиси, адресаты, кептик таасирдин объектиси деген грамматикалык маанилер өз алдынча типтер катары бөлүнүп чыгат.

Кептин объектиси катары кеп тике багытталган, б.а., кептик кыймыл-аракет чагылдыра турган, билдире турган объект эсептелет. Мисалы: *Аны эмне деп түшүндүрөрүмдү билбейм (Ч.А.). Сөздүн баарын обком жолдош айтып кетти (М.Э.). Биздин «Манасты» өзүбүзгө гана айтасың (Ш.Б.). Камчысын мойнуна салынып, айыбын тартууга Боромбай*

өтүнөт (К.О.). Кептин объектиси тике объект сыяктуу эле заттык маанидеги сөзгө табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү улануу менен чагылдырылат: *Бирок да талоондун түйүнү Теке баатырда жатканын ачык айта албады (А.С.). Кыштын узун түндөрүндө чоң апам бизге узак жомокторду айтып берчү (Ш.Б.). Карыя муңдуу баянын айтып бүткөндө, ортодо бир топко чейин жымжырттык болуп калды (А.Т.).*

Белгилүү болгондой, кептин темасы деп анда козголо турган маселе эсептелет. Мисалы: *Эми кыскача өзүм жөнүндө айта кетейин (Ч.А.). Кеп ошол мерген жөнүндө болмокчу (А.Т.).* Кептин темасы атооч жөндөмөсүндө турган сөзгө **жөнүндө, тууралуу, боюнча** деген сыяктуу жандоочтордун кошумчаланышы аркылуу билдирилет: *Биз көбүнчө колхоз курулушу жөнүндө сүйлөшкөн болдук (А.С.). Мен капачылыктан кийин төрөлгөндөн кийин, мен тууралуу айтылган кепке таарынбайм (К.Ж.). Чогулушта жазгы айдап-себүц өнөктүгү боюнча да сөз болду (М.Э.).*

Кептин темасын туюнтуунун дагы бир формасы катары кийинчерээк калыптанып, азыр көбүнесе илимий стилде колдонулуп жүргөн **-га токтолуу** (кайрылуу, көңүл буруу ж. б.) аналитикалык формасын көрсөтүүгө болот: *Жесси экөө бул темага улам-улам кайрылып, аны ар тараптан талкуулашат (Ч.А.). Австралиялык окумуштуу дүйнөлүк пландагы версияны козгоп жатат (Ч.А.). Сиз баарыбызды кызыктырган суроого да бир аз токтоло кетсеңиз (Ч.А.).*

Кептик таасирдин объектиси катары угуучуга кеп аркылуу эмоционалдык-психикалык таасир берүүнүн объектиси каралат. Мисалы: *Ал өзүн өзү параноик деп тилдеди (Ч.А.). Үйдөгү мыктылар каада сактап ыңгырана каалгыганча, тыштагы жардылар жапырт козголо күчлдөй Тыныбекти алкашты (Ш.Б.). Капкайдагы сөздөр менен Тоту Сакадайды каарый баштады (К.Ж.).* Мындай объекти кептик кыймыл-аракеттин мүнөзүнө негизделип, эмоционалдык-экспрессивдик мааниге ээ болгон

этиштер аркылуу чагылдырылат. Кептин таасири оң, же терс мамилеге багытталышы мүмкүн: *Лейбниц адамдын эркин эң негизги жаратуучу нерсе катары даңазалайт* (Л.Б.). *Чогулушта Мырзабек Асанды көкөлөтө мактады* (Ш.Б.). (оң мамиле) *Калыйча жанындагыларды жемелеп кирди* (Б.М.). *Арзымат Токтогулду кемсинтип кордой баштады* (Ш.Б.) (терс мамиле)

Кептик кыймыл-аракеттин объект-адресаты деп кептик аракеттин багыты катары түшүнүлгөн объект эсептелет. Мисалы: *Керегем сага айтам, келиним, сен ук, уугум, сага айтам, уулум сен ук* (Макал). *Жердегилерге кайрыламын* (Ч.А.). *Теңирберди абама менден салам айт* (Т.К.). *Аларга кабарлайлы* (К.О.). Бул грамматикалык маани, негизинен, барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү аркылуу туюнтулат: *Сууну сиңген жерге төк, сөздү түшүнгөн кишиге айт* (Макал). Бирок **чакыруу** деген этиштин жеке лексикалык семантикасына байланыштуу, ал катышкан учурда кептин объектиси табыш жөндөмө формасына өтөт: *Аны эч ким чакырган эмес* (К.Ж.). *Акыры түтпөй Мадылды чакыртты* (Т.К.). *Үй-бүлөсүн эртеңкиге чакырсын* (К.Ж.). Ушул сыяктуу эле суроо, өтүнүү ж.б.у.с. кайра маалымат (жооп) алуу максатындагы кептик кыймыл-аракетти туюндурган этиштер катышканда кептин адресаты чыгыш жөндөмө формасында туруп калат: *Дагы эле болсо, эртели-кеч өткөн-кеткен жоолоочулардан сурамжылаган болот* (А.С.). *Сексенге чыгып, көптү башынан өткөргөн Дөөлөстү алдырып, андан кеңеш сурайт* (К.О.). Ушул эле форма маалыматты (жоопту) гана эмес, башка реалдуу заттарды талап кылууну да туюндурат: *Алар кудайдан бала сурашат, күңгө тиленишчи* (К.Ж.). *Ата кудайдан эр уулду неге тилейт?* (К.О.) Биздин оюбузча, бул маани суроо, өтүнүү маанисинин алгачкы, маалымат алуу максатынан кийин, ошол алгачкы маанинин негизинде кийинчерээк калыптанган болушу керек.

Кептин объект-адресатынын жеке грамматикалык маанилеринин ичинде өзүнчө обочолонуп турган «кеп-

тик тарбиянын объектиси» деп шарттуу атоого боло турган объектилердин тобу (подтиби) бар. Мисалы: *Сценадагы алып баруучу өз микрофонунан тартипке чакырууга аракеттенди (Ч.А.). Анын өмүр жолу да адамгерчиликтин бийиктигине үндөйт (Л.Б.).*

Объектилик катыштын грамматикалык маанилеринин ичиндеги семантикалык жактан да, структуралык жактан да өзүнүн касиеттери менен өзгөчөлөнгөн типтеринин бири – **Кыймыл-аракет жана сан-өлчөмдүк объект**. Структуралык жагынан мындай объектилер сан атоочтор жана сан-өлчөмдү, көлөмдү билдирген башка сөздөр менен айкашкан зат атоочтордун түшүп калышынан уюшулат да, семантикалык жагынан нукура сан-өлчөмдүк маанини объект катары туюнтуу касиетине ээ болушат. Мындай сөздөр зат атоочтун касиеттерине ээ болушуп (субстантивдешип), зат атоочтун категориялары менен өзгөрүшөт. Мисалы: *Ал улам берки алтоонон бөлүнүп, оттон алыстап кетип жатты (Ч.А.). Ким ошого чыдайт, экөөбүздү ээрчийт? (К.Ж.) Коркунучта ыйлап, кубанычта аңкайма немеден Эр Киши өзү анча чоңду үмүт кылбайт (Т.С.)*

Объектини туюнтуунун бул формасы айрыкча абстракттуу сөз менен берүүгө татаал объектилерди чагылдыруу үчүн ийкемдүү: *Өз ойлорума боорум ачийт - алардын ушунчалык азын гана сөз менен кармап кала алдым (Л.Б.). Ал өзүнүн оюндагы сезимдердин баарын толук айтыш үчүн сөздөрдү издеп таба албайт (Ш.Б.).*

Айрым учурда бул форма стилистикалык максатта, сан-өлчөмгө өзгөчө басым жасоо үчүн сүйлөмдөгү сөздөрдү инверсиялоо (орун алмаштыруу) аркылуу колдонулушу мүмкүн: *Оо, касиеттүү талаам, менин башыма түшкөн бардык жакшылык, жамандыгымды көрдүң го... – Оо, касиеттүү талаам, менин башыма түшкөн жакшылык, жамандыгымдын баарын көрдүң го... (Ч.А.).*

Объектилик катыштын грамматикалык маанилеринин ичинде семантикалык жактан өтө өзгөчөлөн-

гөн дагы бир тип – **Кыймыл-аракет жана уруксат-тын, же тыюу салуунун объектиси**. Уруксат берүү, же тыюу салуу процесси бир топ татаал процесс катары терең семантикалык анализди талап кылат. Мындай семантика мүмкүн/мүмкүн эмес, тийиш/тийиш эмес, керек/ керек эмес, парз деген сыяктуу модалдык сөздөр менен бирге **-ны+-а(й) +алуу** (*Гүлшан Муратты дит багып карай албады* (Ө.Д.), **-га+болуу** (*Чынын айтканда, кооптонбой коюуга болбойт эле* (Ч.А.). Аналитикалык формалары, милдеттүү болуу, талап кылуу, чектелүү, акылуу болуу, укуктуу болуу, тыюу салуу, уруксат берүү, туура келүү, жол берүү ж.б.у.с. татаал этиштер менен туюнтулат. Мисалы: *Адамдын бардык адамдык кудурети ушуга жумшалууга тийиш* (Ч.А.). *Бул балдардын келечегин эмитен ойлоого милдеттүүбүз* (Т.С.). *Мына ушул суроолордун бардыгы жоопту талап кылат* (Ч.А.). *Акыл-эстиң жана жакшы маанайдагы адам турмуштагы күрөштө калгандардын баарысын жеңип чыга алат* (Л.Б.). *Кошмо Штаттардын территориясында провокациялык нурландыруунун жүргүзүлүшүнө тыюу салынышы зарыл!* (Ч.А.). *Бул тезистер чиркөө тарабынан айыпталып, аларга тыюу салынат* (Л.Б.). *Пиррондун пикири боюнча, нерселер жөнүндө алар жакшы деп да, жаман деп да, тиги деп да, бу деп да эч кандай белгилүү бир пикир айтууга болбойт* (Л. Б.). *Американын граждандарына кандай эксперимент болбосун жүргүзүңгө эч кимдин укугу жок* (Ч.А.).

Объектилик катыштын бул түрү сүйлөмдүн жалпы семантикасына чоң таасир тийгизип, сүйлөмдөгү ойго маанилүү өзгөртүүлөрдү киргизет.

Адам өз ой жүгүртүүсүндө заттарга, кубулуштарга талдоо жүргүзүүдө – салыштырууда, окшоштурууда, баалоодо, сөзсүз, кандайдыр бир үлгүгө (эталонго) таянат. Сын атоочтун, тактоочтун даражалары эталонго салыштыруунун ачык-айкын далили боло алат. Мында сапаттын (жакшы, жаман, оор, жеңил ж.б.) кайсы бир деңгээли норма, же эталон катары

алынат да, калган деңгээлдер ал эталонго карата оң, же терс, жогору, же төмөн бааланат: **жакшы — дурус, жакшыраак, эң жакшы, мыкты, оор — жеңилирээк, жеңил, оорураак, оор, өтө оор, эң оор ж.б.** Ошентип, эталон катары алынган зат баалоонун чен-өлчөмү, критерийи катары кызмат кылат. Ушул сыяктуу эле сүйлөмдүн семантикалык структурасында, сүйлөмдүн мазмунунда салыштыруу үчүн эталон катары туюнтулган объектилер (эталондук объект) катышат. Мисалы: *Тынымсыз өзгөрүп жаткан дүйнөдө билим берүү системасы да мезгилге жараша өзгөрүп-өнүгүп турууга тийиш (Л.Б.).* Бул сүйлөмдө мезгил билим берүү системасынын өнүгүүсүнүн эталону, үлгүсү катары кабыл алынат — кечээки билим берүү бүгүнкү мезгилге ылайык эмес, бүгүнкү эртеңкиге ж.б.

Эталондук объекти **барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү жана жараша, карата, боюнча, карай, негизинде ж.б.у.с.** жандоочтордун жана **туура келүү, ылайык келүү ж.б.у.с.** этиштердин катышуусу менен туюнтулат. Мисалы: *Эгер мен аны, жанагы концепцияны кабыл албасам, эгер ал менин таламдарыма туура келбесе, анда мага тигил же бул жашоо ыңгайын таңуулоого эч кимдин акысы жок (Ч.А.).* *Өзүлөрүнүн бийик моралдык принциптерине ылайык аракеттенишкен, буга антик философтору да күнөөлүү эмес болушкан (Л.Б.).* *Кудайдын ишмердиги логиканын мыйзамы боюнча ишке ашат, демек, бул ишмердик интеллектуалдуу мүнөзгө ээ (Л.Б.).* *Жаратылыштагы нерселер алдын-ала ар түрдүү максаттарга ылайыкталып коюлган (Л.Б.).*

Семантикасы боюнча эталондук объектиге жакын туруп, бирок айрым бир өзгөчөлүктөргө ээ болгон объекти катары **чектөөнүн объектисин** көрсөтүүгө болот. Мисалы: *Ал христиан диний окуусун жайылтуу боюнча жигердүү иш жүргүзөт (Л.Б.).* Бул сүйлөмдөгү объектилердин структурасы (атооч жөндөмөсү жана **боюнча** жандоочу) эталондук объектиге окшош. Бирок чектөөнүн объектиси кыймыл-аракеттин таасир этүү, байланышуу алка-

гын жалпылап, жалпы жонунан туюнтат. Мында кыймыл-аракеттин объектиси түздөн-түз аталбайт, ал объект белгилеген аймактын ичинде, объект кыймыл-аракеттин жүрүш алкагын чектеп гана турат: *Мындай рационалдуу ой жүгүртүү ашкере реализм түшүнүктөрүнүн алкагында гана өзүнө негиз таба алмак (Л.Б.).* Адамдын турмушка карата түзүлгөн көз караштары анын *иш-аракеттерин кайсы бир деңгээлде шарттап турат (Л.Б.).*

Чектөөнүн объектисин төмөнкүдөй каражаттар чагылдырат:

- **-нын+алкагында** (тегерегинде, айланасында ж.б.) аналитикалык формасы: *Кассандро-эмбриондордун айлампасында дуу-дуу күч алды (Ч.А.).* Азыр жасалма интеллект маселесинин айланасында көптөгөн изилдөөлөр жүргүзүлүп жатат (Л.Б.).

- **атооч** жөндөмдөгү сөзгө **боюнча** жандоочун улоо: *Бул ары татаал, ары маанилүү маселе боюнча кимдер гана оюн айткан жок (Ч.А.).*

- **-га+карата, байланыштуу болуу** аналитикалык формасы: *Адам дүйнөдөгү нерселердин жөнөкөй байланыштарын байкап, аларга карата туура чечим кабыл ала баштаганда ой жүгүртүү тууралуу сөз кылууга болот (Л.Б.).* Жандуу организмде максат түшүнүгүн Аристотель жан түшүнүгүнө байланыштуу чечет (Л.Б.).

Кийинки учурда ушул эле грамматикалык мааниси туюндуруу үчүн **шилтеме ат атооч+багытта** модели колдонулуп жүрөт: *Бул багытта бир топ иштер аткарылды (Ч.А.).*

Айрым учурда сүйлөмдөгү кыймыл-аракеттин негизги аткаруучусунун (субъектинин) ар кандай себептер менен семантикалык жана структуралык статусу төмөндөп, кыймыл-аракет «аткаруучусуз калат», б.а., кыймыл-аракетти ким аткаргандыгы туюк, бүдөмүк түрдө болуп калат. Мисалы: *Бул жобону мурда эле Платон иштеп чыккан – Бул жобо мурда эле Платон тарабынан иштелип чыккан (Л.Б.).* Мындай учурда сүйлөмдүн семантикалык

субъектиси объектилик функцияны аткарып калат. Ушундай табиятка ээ семантикалык компонентти **пассивдүү субъект** деп атаганга болот. Пассивдүү субъект сүйлөмдүн грамматикалык структурасында толуктоочтун милдетин аткарып, семантикалык структурада да объектинин статусуна түшөт. Кыргыз тилинде пассивдүү субъект **атооч жөндөмө+тарабынан+этиш+ыл модели** (атооч жөндөмөдөгү затка **тарабынан** жандоочун улап, ал эми этишти туюк мамиленин формасына келтирүү) менен туюнтулат. Мисалы: *Августиндин позициясы андан ары Ансельм тарабынан иштелип чыккан* (Л.Б.).

Азыркы кыргыз тилиндеги объектилик катыш жогоркудай өтө көп түрдүү грамматикалык маанилерди билдирет. Ошону менен бирге, объектилик катыштын семантикалык түрлөрү стилдик жагынан да, диахрониялык жагынан да бири-биринен айырмаланышат. Мисалы: *Бери жакка качкан кайберендерди жаанын октору кыйратты* (М.Б.). Колундагы камыш найлуу карапа сарханалуу чылымды *Зиядаханга берди* (К.Ж.). *Элебес аттан ыргып түштү да, тигил Шамбетке бирдеме деп айтып калгандай болду* (Т.С.). Бул сүйлөмдөрдөгү кайберендерди кыйратуу, Зиядаханга берүү, Шамбетке айтуу сыяктуу физикалык активдүү кыймыл менен объектилердин катыштары, же *Балдары мергендин ок издегенине адатынча кубанышты* (А.Т.). *Көкөтөй Сагаалыга таарынып, ордунан козголду* (Т.С.) деген сүйлөмдөрдөгү издегенине кубануу, Сагаалыга таарынуу сыяктуу ачык көрүнгөн, жөнөкөй сезимдик кыймыл менен объектилердин катыштары кыргыз тилинде эзелтен эле калыптанып, колдонулуп келсе, *Ушунун өзү анын жашоого умтулуусун өчүрөт* (Ч.А.) *Музыка жан дүйнөнү эс алдырат* (Л.Б.). *Баарыбызды кызыктырган бул темага астейдил көңүл бурууңуздарды өтүнөм* (Ч.А.) деген сүйлөмдөрдөгү жашоого умтулуу, жан дүйнөнү эс алдыруу, темага көңүл буруу деген татаал психикалык кыймылдарды чагылдырган катыштар элибиздин маданий дең-

гээлинин, ой жүгүртүү ыкмаларынын өнүгүшүнүн натыйжасында кийинчерээк калыптанган. Стилдик жагынан алганда, **ой жүгүртүү менен байланышкан маселе боюнча пикирин билдирүү, мезгилге жараша аракеттенүү, маселенин алкагында ой жүгүртүү, жаңы багытта изилдөө, жобону иштеп чыгуу** сыяктуу катыштар, айрыкча, пассивдүү субъект (окумуштуу тарабынан изилденди) оозеки жана көркөм стилге анча мүнөздүү эмес. Мындай түрдөгү катыштар, негизинен, илимий стилге таандык болушат да, аз болсо да публицистикалык жана иш кагаздар стилинде колдонулат.

Көрүнүп тургандай, объектилик катыштын семантикалык түрлөрү, үлгүлөрү, башка бардык катыштардай эле, коомдун өнүгүшү менен чогуу өнүгүп-өзгөрүп турууга жөндөмдүү. Коомдун, адамдардын ой жүгүртүүсү, ой жүгүртүүнүн ыкмалары канчалык өнүккөн сайын адам өз аң-сезиминде мурда байланыштырылбаган заттарды, кыймылдарды байланыштырууга үйрөнөт. Мисалы: *Бирок илим ийинин куушуруп гана тим боло албайт* (Ч.А.) деген сүйлөмдө *илим* (зат да эмес, кубулуш да эмес, адамдын ишмердигинин бир түрү) жандуунун касиети *ийин куушуруу* менен байланыштырылат, ал эми *Адам эми өзү менен ичтен кагылышат*. (Ч. А.) деген сүйлөмдө бир эле зат өзү менен өзү байланыштырылат. Ошентип, объектилик катыштын семантикасы да мезгилдин өтүшү менен уламдан-улам байып, татаалданып отурууга тийиш.

Жогоруда объектилик катышты семантикалык типтерге бөлүштүрүү менен бирге ар бир типти туюндуруучу грамматикалык каражаттар, б.а., алардын грамматикалык структурасы да талдоого алынды. Бирок жогоруда аныкталган грамматикалык каражаттар объектилик катыштын ар бир тибин туюндуруунун негизги, өнүмдүү гана каражаттары экендигин айта кетүүгө тийишпиз. Ошол эле конкреттүү грамматикалык маанилер тилибизде башка да көп сандыгы ар кыл грамматикалык, лексикалык, стилистикалык каражаттар менен туюнтулушу мүмкүн.

БЫШЫКТООЧТУК КАТЫШ

§1. Бышыктоочтук катыштын жеке жана жалпы грамматикалык белгилери

Адвербиалдык (лат. *adverbium* – тактооч), же бышыктоочтук катыш кыймыл-аракет менен анын ар кандай белгисинин (кырдаалынын) ортосундагы мамилелерди чагылдырат. Анын жалпы грамматикалык мааниси – кыймыл-аракет жана анын белгиси, ал эми жеке грамматикалык маанилерине төмөнкүлөр кирет:

- **Кыймыл-аракет жана анын сын-сыпаты:** *талыкпай иштөө, шашылбай кароо, тынбай чуркоо, кылдат байкоо;*

- **Кыймыл-аракет жана анын сан-өлчөмү:** *кечке чейин ойноо, түнү бою отуруу, көпкө ойлонуу, аз кайгыруу;*

- **Кыймыл-аракет жана анын орду:** *шаарда жашоо, колледжде окуу, айылда тарбиялануу;*

- **Кыймыл-аракет жана анын себеби:** *кечиккендиктен шашылуу, үшүгөндүктөн көгөрүчү, билбегендиктен жаңылуу;*

- **Кыймыл-аракет жана анын максаты:** *жашоо үчүн күрөшүү, көздөгөнүнө жетүү;*

- **Кыймыл-аракет жана анын мезгили:** *эртең менен жолугуу, кышында тоңуу, жайында эс алуу;*

- **Кыймыл-аракет жана анын окшоштугу:** *орусча сүйлөө, жылдыздай учуу;*

- **Кыймыл-аракет жана анын каршылашы:** *жаанга карабай иштөө, күн күркүрөсө да коркпоо, урушканга карабай тентек кылуу ж.б.у.с.*

Бышыктоочтук катыштын семантикасы, башка катыштардан айырмасы так ажыратылып бүтсө да, айрым бир учурда анын башка катыштар менен кайсы бир деңгээлде окшоштугу байкалып, катыштардын түрүн айырмалоого кыйынчылык туудурат. Биринчиден, бышыктоочтук катыш менен атрибутивдик катыштын ортосунда айрым бир окшоштук бар. Бул окшоштук бышыктоочтук катыштын грамматикалык маанилеринин ичинде сын-сыпаттык белгинин да камтылышына, ошондой эле сын-сыпаттык белги атрибутивдик катышта да туюнтуларына байланыштуу. Мисалы, *Жакшы окуучу жакшы окуйт*. Мында *жакшы* деген сөз биринчи учурда аныктоочтун, экинчи учурда бышыктоочтун кызматын аткарат. Бул эки катышты айырмалоонун эң негизги жолу – сын-сыпаттык белгинин затка, же кыймыл-аракетке тиешелүү туюнтулуп жаткандыгын аныктоо. Заттын сын-сыпаттык белгиси атрибутивдик катышта туюнтулса, ал эми кыймыл-аракеттин сын-сыпаттык белгиси бышыктоочтук катышта туюнтулат.

Бышыктоочтук катыштын аныктоочу компоненти (адверб) көпчүлүк эмгектерде **конкретизатор** деген термин менен белгиленип жүрөт. Сүйлөмдүн семантикалык структурасынын компоненттерине субъект, предикат, атрибут, объект, кыймылдын, же абалдын конкретизатору болот. Конкретизатор кыймыл-аракеттин ар кандай белгилерин билдирип, аны аныктап турат. И.Х. Ахматовдун эмгегинде конкретизатор төмөнкүдөй түрлөргө бөлүнгөн: 1) локалдык (орундук); 2) темпоралдык (мезгилдик); 3) себептик; 4) максаттык; 5) кырдаалдык; 6) функциянын конкретизатору; 7) кыймылдын сыпатынын конкретизатору; 8) сан-өлчөмдүк конкретизатор; 9) ылайыктуулуктун (соответствие) конкретизатору.

Бышыктоочтук катышта турган сөз айкашынын багыныңкы түгөйү өзүнүн семантикалык табиятына

жараша сүйлөмдө дайыма бышыктоочтук милдетти аткарат. Мисалы: *Казыбек отургучу менен жерге кулады (Б. М.). Эти ачынган семиздер арабаны шактатып алып жөнөдү (Т. С.). Кош өгүз чегилген чүмбөт араба эрме чөлдө кылдырап келе жатат (И. К.).*

Бышыктоочтук катыштын семантикасына байланыштуу болуп, чечилбей келе жаткан татаал маселелердин бири – бышыктоочтук катыштын объектилик катыш менен окшоштугу жана айырмачылыгы.

§2. Объектилик катыштын бышыктоочтук катыш менен карым-катышы

Синтаксистеги бир кыйла мезгилден бери чечилбей келе жаткан, көп талаш туудурган маселелердин бири – сүйлөмдүн толуктоочу менен бышыктоочунун, демек, объект менен адвербдин чегин так, даана ажыратуу, алардын окшоштугу менен айырмасы эмнеде экенин толук аныктоо маселеси. Бышыктоочтун семантикасынын өтө кеңири диапазонду ээлегендиги (орун, мезгил, сын-сыпат, сан-өлчөм, себеп, максат) аны менен толуктоочтун да, аныктоочтун да айрым учурда окшошуп, жакындашып калуусуна алып келет. Сын-сыпат бышыктооч менен аныктоочтун окшоштугу таза грамматикалык жакындык, грамматикалык форма боюнча гана окшоштук болгондуктан, бул экөөнү айырмалоо анчалык кыйынчылык туудурбайт. Ал эми толуктооч менен орун, мезгил, максат бышыктоочтордун ортосундагы талаш маселе грамматикалык да, семантикалык да белгилердин окшоштугунан, дээрлик дал келүүсүнөн келип чыгат. Аталган маселени иликтөөнү баштаардан мурда биз бул талашты толук чечүү максатын алдыбызга койбогонубузду, маселени тек гана тереңирээк, грамматикалык категориялар менен бирге спецификалык

семантикалык категорияларды курал катары колдонуп изилдөөгө, бул оор маселени дагы бир өңүттөн жарыктандырууга аракет кылганыбызды айта кетүүгө тийишпиз. Экинчи жагынан, объектилик катыштын башка катыштар менен карым-катышын аныктоо максаты коюлат.

Объектилик катыш да, бышыктоочтук катыш да кыймыл-аракет менен байланыштуу болуп, кыймыл-аракет жана анын өз белгилери (сын-сыпат, сан-өлчөм ж. б.), реалдуу чындыктагы башка түшүнүктөр (мезгил, себеп, максат, мейкиндик (орун) ж. б.), заттар (объектилер) менен болгон ар кандай мамилелерин чагылдырат. Ошентип, бул катыштарда кыймыл-аракеттин толук мүнөздөмөсү, бардык кошумча белгилери камтылууга тийиш. Кыймыл-аракет төмөнкүдөй түшүнүктөр менен байланыштуу экендиги белгилүү:

1. Кыймыл, сөзсүз, мезгил менен байланыштуу, мезгилден тышкары кыймыл-аракет болушу мүмкүн эмес: *Кечээ байкем шаардан келди (Ш.Б.). Быйыл түшүм жакшы болду (Т.С.).*

2. Кыймыл, сөзсүз, мейкиндик, орун менен байланышат. Мейкиндиктен сырткары кыймыл-аракет болушу мүмкүн эмес: *Алыскы Токой-Төш планетасында Жер жөнүндө кызуу сөздөр жүрүп жатты (Ч.А.). Шаардын четинде алма бак бар эле (Ч.А.).*

3. Кыймыл-аракет адамдын аң-сезиминде баалоого дуушар болот: логикалык жактан (туура кыймыл, же туура эмес кыймыл) жана эмоционалдык-психологиялык жактан (жакшы кыймыл, же жаман кыймыл) бааланат, сындалат. Кыймыл-аракетти сыпаттоого кыймылдын өзүнө гана таандык спецификалык сапаттар (тактык, таамайлык, тыкандык, чарчабастык, кылдаттык ж. б.) менен бирге, аны башка кыймылдарга (башка заттын кыймылдарына) *(куштай учуу, балыктай сүзүү)* окшоштуруу да колдонулат.

4. Кыймыл-аракетти сындоодо, баалоодо адамдын аң-сезиминде, же жалпы элдин тилинде калыптанган сан-өлчөмдүк критерий да колдонулушу мүмкүн: *көпкө ойлонуу, аз иштөө, тңң менен даярдануу* ж.б. Сан-өлчөмдүк критерийдин өзү кыймыл-аракеттин созулушуна, б.а., мезгилге негизделгендигин белгилей кетүүгө болот.

5. Кыймыл-аракеттин жаралышы, жүрүшү үчүн кандайдыр бир кырдаал, абал түрткү, себеп болушу мүмкүн: *Беккул коркконунан аптыгып сүйлөй албайт (Т.С.). Чарчагандыктан катуу уктап калыптырмын (К.Ж.).*

6. Кыймыл-аракет кандайдыр бир максатка багытталышы мүмкүн: *Бала алыстагы сыйкырдуу буюмдарды алып келүү үчүн жөнөйт (К.Ж.). Кыргыз жаштары борбор шаарларга билим алууга аттанышты (Т.С.).*

7. Айрым учурда кыймыл-аракеттин жүрүшү, аткарылышы, ишке ашышы үчүн кандайдыр бир шарттар талап кылынышы мүмкүн: *Эгер эрте жазда күн күкүрөсө, жыл түшүмдүү болот (Т.С.). Кудай да сактансаң, сактайм дептир (К.Ж.). Кичине эртерээк келсе, Зарина бул автобуска үлгүрүп калмак (Ч.А.).*

8. Кыймыл-аракет кандайдыр бир зат тарабынан аткарылат да, башка бир затка багытталат: *Мына өлгөн Ооганга аялы чуркап келди (Ч.А.).*

Бул байланыштарды: а) кыймыл-аракет реалдуу чындыкта объективдүү түрдө түзгөн байланыштар; б) кыймыл-аракетке адамдын аң-сезими, ой жүгүртүүсү тарабынан шарттуу түрдө ыйгарылган байланыштар деп ажыратууга болот. Кыймыл-аракет объективдүү түрдө мезгил, мейкиндик, себеп, шарт, максат, объект менен байланышат. Ал эми **туура/туура эмес, көп/аз** деген сыяктуу сын-сыпаттык, сан-өлчөмдүк критерийлер менен байланыш кыймыл-аракетке адам тарабынан энчиленет, реалдуу

чындыктагы кыймыл-аракет мындай критерийлер менен байланышсыз эле жашайт.

Бул байланыштар кыймыл-аракеттин сапаттары, белгилери катары түшүнүлөт, тилде кыймыл-аракеттин сапаттары катары туюнтулат. Кыймыл-аракеттин бул байланыштарынын ичинен объекти менен байланышы гана объектилик катыштын курамына кирүүгө тийиш, ал эми калган сапаттар бышыктоочтук катышка тиешелүү.

Жогорудагы эки катышты салыштыруу, алардын өз ара карым-катышын аныктоо үчүн бул катыштардын жалпы грамматикалык маанилерин, негизги функцияларын таяныч пункт катары алууга болот: бышыктоочтук катыш кыймыл-аракеттин ар түркүн кырдаалын, кыймыл-аракеттин тегерегиндеги жагдайды, абалды билдирет, ал эми объектилик катыш кыймыл-аракет багытталган, кыймыл-аракеттин таасири тике, же кыйыр түрдө тараган, тийген затты билдирет да, дайыма заттык мааниде болот. Мисалы: *Асан жай бою коёндордун жашоосун кылдат байкап, короодо көпкө жүрчү болду (Ш.Б.). Асан коёндорду изилдеди.* Заттык маани объектинин негизги мааниси, аны атрибуттан, адвербден ажыратып турган негизги белги да ушул. Бирок бул белги да дайыма эле аны бышыктоочтон ажырата албайт: заттык мааниде турган сөз заттык маани менен бирге орундук, мезгилдик, сан-өлчөмдүк ж.б. маанилерди да өзүнө камтышы мүмкүн. Мисалы: *Менин китебим Айгүлдө болчу (Н.Б.). Маселенин изилденишинде көп кыйынчылыктарга кезиктик (Ч.А.). Адам өмүрүнүн көбүн уйку менен өткөрөт (Л.Б.).* Тескерисинче, орунду, мезгилди, сан-өлчөмдү билдирген сөздөр сүйлөмдүн контекстинде заттык мааниде колдонулушу да мүмкүн. Мисалы: *Жаман саясатчы өзүнүн мурдунан алысты көрө албайт (Ч.А.). Мен жазды жакшы көрөм (Н.Б.).*

Бирге экини кошсо үч болот. (Т. С.) Ошентип, толуктоочту бышыктоочтон ажыратууда объектинин заттык маанини билдириши чечүүчү критерий боло албайт. Обьектилик катышты бышыктоочтук катыштан, андан ары сүйлөмдүн толуктоочун бышыктоочтон ажыратууда кандай критерийди колдонуу керек? Бул эки катыштын семантикасынын, билдирген грамматикалык маанилеринин көп түрдүүлүгү ар бир учурда ар башка критерийлерди колдонууну талап кылат, мындай критерийлердин бүтүн системасын иштеп чыгуу аркылуу гана эки катышты өз ара чектөө маселесин чечүүгө болот. Төмөндө объектилик жана бышыктоочтук катыштардын жеке грамматикалык маанилери салыштырылып, семантикалык анализ аркылуу бул катыштардын, кийин толуктооч менен бышыктоочтун айырмачылыктарын аныктоого аракет кылабыз.

Бышыктоочтук катыштын жеке грамматикалык маанилеринин (ичинен сан-өлчөмдүк, орундук, максаттык, мезгилдик, окшоштук маанилер объектилик катыштын жеке грамматикалык маанилери менен кайчылаша, ашташа келип, аларды бөлүү кыйынчылык туудурат. Мисалы: *Өз ойлорума боорум ачыйт* – алардын ушунчалык *азын гана сөз менен кармап кала алдым* (Л.Б.). *Бурмаке колундагы нанды алтыга бөлүп, бир бөлүгүн нары алып койду* (М.Э.). *Анын үйүнө бүгүн бир эмес, беш бардым* (Т.С.). *Аз иштесең да, саз иште* (К.Ж.). Мындай учурда семантикалык компонентти так аныктоо үчүн терең семантикалык анализ талап кылынат, анткени мисалдардан байкалгандай, мындай сөздөр объектилик, же адвербдик маани менен бирге сан-өлчөмдүк маанини да берип турушат. Биринчи мисалдардагы *азын, алтыга* деген сөздөрдө сан-өлчөмдүк (бышыктоочтук) мааниге караганда заттык маани активдүүрөөк, басымдуураак: *азын* (эмнени?) *кармадым, алтыга* (эмнеге?) *бөлдүм*, ошондуктан булар объекти катары

аныкталат. Ал эми экинчи мисалдарда *беш, аз* деген сөздөрдө алгачкы, сан-өлчөмдүк маани сакталган: *беш баруу, аз иштөө*, демек, буларды адверб катары аныктоо керек.

Мезгилдик маани адвербге (бышыктоочко) тиешелүү болгону менен, айрым учурда объект да мезгилдик маанини өзүнүн заттык маанисине кошумча түрдө билдирип калышы мүмкүн. Мисалы: *Бул жобону чечмелөөдө* (эмнеде? качан?) *ал дедукцияны колдонот* (Л.Б.). Бирок мындай объектилерде көпчүлүк учурда заттык маани басымдуулук кылат да, аларды бышыктоочтон ажыратуу анчалык кыйынчылык туудурбайт.

Кыймыл-аракетти сыпаттоо, сүрөттөө үчүн айрым учурда аны башка бир кыймылга (башка заттын кыймылына) окшоштуруу колдонулат: *Пери кыз куштай учуп, заматта шаарга жетип барды* (К.Ж.). *Буркүт мойнун жыландай буралтып казды кууйт* (Т.К.). Мындай учурда адвербдин маанисинде заттык маани да камтылып, аны окшоштуктун объектиси менен жакындаштырып жиберет: *Эски убакта кыз-келиндер мал катары сатылган* (К.Б.). Бул эки семантикалык компоненттин (окшоштуктун объектиси жана сыпаттык адверб) грамматикалык каражаттарында да окшоштуктар бар: **-дай** мүчөсү, **сыяктуу, шекилдүү, сымак** жандоочтору айкашат. *Ал апасынын маанайын сезип турган шекилдүү көп сүйлөбөй шаабайы сууп баратты* (К.О.). *Кызылдар шактан-шакка секирген тыйын чычкан сымал карагандан караганга, илбирстен бетер таштан-ташка секире жашынып келе жатышат* (К.Ж.).

Бул сыяктуу окшоштуктарды сүйлөмдүн контекстин анализдөө, сөздөрдүн семантикасында заттык жана сын-сыпаттык маанилердин кайсынысы үстөмдүк кыларын аныктоо аркылуу чечмелеп, компоненттерди аныктоого болот.

Орундук маани да, негизинен, бышыктоочтук катышка тиешелүү. Мисалы: *Өйдө тартса* – өгүз

өлөт, ылдый тартса - араба сынат (Макал). Бирок орундук маани мейкиндиктеги бир чекитти, демек, затты, же анын бөлүгүн атоо менен коштолот, анткени мейкиндик өзү да заттардан (субстанциядан) турушу мүмкүн. Ошентип, орундук маани заттык маани менен коштолушу мүмкүн: *Былтыр жайлоодо эс алдым (Ш.Б.). Мен шаарда жашайм (Ш.Б.).* Тескерисинче, заттык маани да кээде орундук маани менен коштолушу мүмкүн: *Эгер ал каңшаар чын болсо талоондун жаманаттуусу Атакеде калып жатпайбы (А.С.). Бул окуу боюнча такыбачылык карапайым адам жашап, пайдаланган көп нерселерден баш тарткандыкта турат (Л.Б.).* Дал ушул өзгөчөлүк бышыктоочтук катышты объектилик катыш менен жакындаштырып, талдоодо кыйынчылыктарды туудурат. Төмөнкү мисалдарда сөздүн маанисинде заттык маани үстөмдүк кыларын, же орундук маани үстөмдүк кыларын так айтуу кыйын: *Карга бутакка конду. Үйдүн шыбынан тамчы тамат экен.* Мындагы баса белгиленген сөздөр заттык да, орундук да маанилерди бирдей даражада камтыйт. Бул сыяктуу сөздөрдү **синкреттик (кош касиеттүү)** компоненттер катары аныктоо туура. Мындай компоненттер сүйлөмдүн контекстине, талдоо ыңгайына карай синкреттүү толуктоочтор, же синкреттүү бышыктоочтор катары каралууга тийиш.

Максаттык маани бышыктоочтук катыштын маанилеринин диапозонуна тиешелүү: *Атайын сени меймандаганы козу да алып келдим (Ш.Б.).* Бирок мында да заттык маанинин элементтери камтылат, анткени кыймыл-аракет багытталган максат адамдын аң-сезиминде субстанция (зат) катары чагылышы мүмкүн: *Элимдин бакты-таалайы үчүн өмүрүмдү аябайм (К.Ж.).* Максат маанисинин зат менен тыгыз байланыштуулугу максат бышыктоочко берилүүчү негизги суроолордун өзүнөн эле көрүнүп турат: *Эмне үчүн? Эмнеге?* Максат бышык-

тоочтун жасалышынын өнүмдүү формасынын бири заттык маанидеги сөз – кыймыл-атооч экендиги да анын зат менен байланышын көрсөтүп турат: *Мен ааламга дайым сени издөө үчүн келгенмин (Н.Б.). Санаа куушурулган Калыгулга Үмөталы менен Төрөгелдинин чабышууга кол топтоп атканы угулду (К.О.).* Мына ушул каражаттардын бир түрү – кыймыл атооч+га аналитикалык формасы объект-адресатка да, максаттык адвербге (бышыктоочко) да тиешелүү. Мындай көп аспектиден кароо маселени бардык жагынан түшүнүүгө жардам берет. Ал эми умтулуунун объектиси каалоо, тилек кылуу багытталган затты билдирип, семантикасы боюнча да максат бышыктоочко окшош: *Туулган жерди көксөп кетип бара жатышты.*

Биздин оюбузча, нагыз максаттык маанидеги компоненттер адверб катары аныкталышы туура, анткени максат кыймыл-аракеттин кырдаалы катары адвербге тиешелүү, ошону менен бирге максаттык объект менен максаттык адвербдин ортосунда семантикалык да, структуралык да өзгөчөлүктөр жокко эсе – кыргыз тилинде бул эки маани бирдей грамматикалык каражаттар менен туюнтулат. Максаттык маанини бышыктоочтук катышка өткөрүп берүү менен объектилик катыш менен бышыктоочтук катыштын чегин тактоого жана теориялык башаламандыкты азайтууга болмок.

Мына ушундай окшоштуктар тилибизде максаттык маанини да, заттык маанини да кайсы бир деңгээлде бирдей даражада камтыган синкреттик компоненттердин калыптанышын шарттайт. Мисалы: *Эртең шаарга окууга* (өзүмдүн окуума, же окуш үчүн) *кетем*. Мындай компоненттерди объект, же адверб экендигин аныктоо үчүн көп учурда тексттин жалпы контекстин анализдөө жетиштүү болот. Ал эми мындай мүмкүнчүлүк жок болгон учурда, же тексттин контексти аркылуу аныктоо мүмкүн эмес

болсо, булар синкреттик компоненттер катары каралышы керек.

Ошентип, объектилик катыш менен бышыктоочтук катыштын ортосунда семантикасы боюнча да, грамматикалык туюнтулушу боюнча да айрым жалпылыктар, окшоштуктар бар. Бул окшоштуктарга ээ болгон семантикалык компоненттерди кээде объект, же адverb катары так ажыратууга мүмкүн болсо, айрым учурда компоненттин синкреттүүлүгүнөн улам мындай мүмкүнчүлүк жок болуп калат. Бул учурда аларды синкреттик компонент катары кароо талапка ылайык болор эле. Синтаксистик катыштарды талдоодо **«синкреттик компонент»** түшүнүгүн кабыл алуу сүйлөм мүчөлөрүн талдоодо **«синкреттик мүчө»** (кош касиеттүү мүчө) түшүнүгүн кабыл алуу менен коштолууга тийиш.

§3. Сөз айкашына талдоо жүргүзүүнүн принциптери жана үлгүсү

Синтаксис курсунда сөз айкаштары, синтаксистик катыш жана синтаксистик байланыштардын түрлөрү менен теориялык жактан таанышып бүткөндөн кийин, сөз айкаштарын сүйлөм ичинде туура ажыратуу максатында ага талдоо жүргүзүлөт. Бул синтаксис сабагындагы алгачкы талдоо материалы болуп эсептелет да, кийин сүйлөмгө карата толук талдоонун бир элементи болуп кала берет. Сөз айкашына талдоо жүргүзүү синтаксистик байланыштар жана катыштар менен органикалык бирдикте каралууга тийиш. Анткени синтаксистик байланыштын бири болгон багыныңкы байланыштын түрлөрүн өздөштүрбөгөн окуучу, же студент сөз айкашына талдоону да жүргүзө албагандыгын таңууга болбойт. Бул практикалык иш-чараны жүзөгө ашырууда, негизинен, коюлуучу талаптар болуп төмөнкүлөрдү эсептөөгө болот:

– Талдоо үчүн тандалып алынган сүйлөмдүн тутумундагы сөздөрдү байланыштын түрлөрүнө ажыратуу, анткени сөз айкашы болуу үчүн сүйлөм ичиндеги сөздөр бири-бири менен грамматикалык өтө тыгыз карым-катышта болуп, багыныңкы байланыш аркылуу тутумдашып туруусу зарыл. Ошондуктан байланышты ишке ашырып турган каражаттарды так белгилөө;

– Байланыш туура ажыратылгандан кийин сүйлөмдө катышып турган сөз айкаштарынын жалпы семантикалык маанилерине көңүл буруп, андагы ажыратылган айкаштардын кайсынысы эркин сөз айкашы, кайсынысы туруктуу сөз айкашы жана кайсынысы ажырагыс сөз тизмеги (синтаксистик түрмөктөр, татаал сөз тизмектери) экендигин так көрсөтүү;

– Сүйлөм ичинен ажыратылып алынган сөз айкаштарынан багындыруучу жана багыныңкы компоненттерин так көрсөтүп, аныктап, далилдеп берүү;

– Бөлүнүп алынган сөз айкаштарынын багындыруучу компонентинин грамматикалык табиятына ылайык сөз айкаштарынын түрлөрүн аныктоо (этиштик, атоочтук);

Талдоого алынган сөз айкаштарынын компоненттеринин ортосундагы синтаксистик катыштарды туура белгилөө (предикативдик, атрибутивдик, объектилик, бышыктоочтук).

ҮЛГҮ:

Кыргыздар эпикалык маданияттын эң бийик члгүлөрүн жаратууга жетишкен (Ч.А.).

I. Жогорудагы сүйлөмдө төмөнкүдөй байланыштын түрлөрү катышып турат: а) *Кыргыздар жетишкен*. Бул эки сөз ээрчишүү байланышы аркылуу байланышкан. *Кыргыздар* деген сөз үчүнчү жактын көптүк түрүндө калыптанып, ал эми *жетишкен* деген сөз өзүнөн мурунку сөздү үчүнчү

жактын көптүк түрү боюнча окшошуп ээрчишип турат. Ал кош мамиленин **-ыш** мүчөсү аркылуу (грамматикалык каражаттын жардамы менен) берилген. Бул байланыш сүйлөм ээси жана баяндоочунун ортосундагы байланыш болуп эсептелет. Бул – сүйлөмгө тиешелүү маселе.

б) **эпикалык маданият**. Бул эки сөз ыкташуу байланышынын негизинде байланыш жасап турат, б.а., маанилик ырааты жана орун тартип боюнча байланыш жасашкан, атайын грамматикалык каражат жок, атрибутивдик катышта турат.

в) **маданияттын үлгүлөрү**. Бул айкашка катышып турган эки сөз бири-бири менен таандык байланыш аркылуу тутумдашып турат. Эки сөздү тутумдаштырган грамматикалык каражат – багыныңкы компоненттин (**маданияттын**) илик жөнөдөмөсүнүн мүчөсү, багындыруучу компоненттин үчүнчү жактын таандык мүчөсүнүн формасы (үлгүлөрү). Атрибутивдик катышта мамилелешип турат.

г) **эң бийик үлгүлөрү**. Айкашкан сөздөр ыкташуу байланышы аркылуу байланышкан, атрибутивдик катышта.

д) **үлгүлөрүн жаратуу**. Мындай сөздөр башкаруу байланышы аркылуу тутумдашып турат. Багыныңкы компонент (**үлгүлөрүн**) багындыруучу компонент менен (жаратуу) өзүнүн грамматикалык байланыш формасы (табыш жөнөдөмөсүнүн мүчөсү) аркылуу байланыш жасап турат. Обьектилик катышта.

е) **жаратууга жетишүү**. Сөз айкашынын компоненттери өз ара башкаруу байланышы аркылуу тутумдашып, аларды байланыштырган грамматикалык каражат багыныңкы компонентке уланган барыш жөнөдөмөсүнүн мүчөсү болуп эсептелет (**жаратуу + га**). Обьектилик катышта тутумдашкан. Сүйлөмдө багыныңкы байланыштын түрүнө кара-

та ажыратканда төмөндөгүдөй айкаштар өз-өзүнчө бөлүнүп чыкты:

1. Кыргыздар жетишкен;
2. Эпикалык маданият;
3. Маданияттын үлгүлөрү;
4. Эң бийик үлгүлөрү;
5. Үлгүлөрүн жаратуу;
6. Жаратууга жетишүү.

Демек, бул айкаштар сүйлөмдү түзүүгө катышкан анын курулуш материалдары, б.а., сөз айкаштары.

II. Сөз айкаштарынын жалпы семантикалык маанилерине көңүл буруп, андагы ажыратылган айкаштардын кайсынысы эркин сөз айкашы, кайсынысы туруктуу сөз айкашы, кайсынысы ажырагыс сөз тизмеги экендигин көрсөтөлү:

а) *Кыргыздар жетишишкен*. Бул айкаш сүйлөм түзүлүшүндөгү баш мүчөлөрдүн айкашы болуп эсептелет. Булардын ортосундагы айкашуу өзгөчөлүгү сөз айкашынын синтаксисине тиешелүү каралбайт. Ал жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксисинде каралат. Анткени бул айкаш эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдүн өзөгүн түзүп турат. Алардын ортосундагы байланыш өтө күчтүү, андай байланышты бузууга аракеттенсек, анда ал айкаш сүйлөмдүк да, сөз айкашынын да касиеттеринен ажырап калат. Анткени бул эки сөз бири-бирин жак, сан, түр, чак категориялары аркылуу окшошо ээрчип турат. Демек, бул айкаш сүйлөм ичинде сөз айкашы болуп эсептелбейт, ошол сөз айкаштарынын жайылышына өбөлгө түзүп турган – жалаң, эки тутумдуу сүйлөм.

- б) *Эпикалык маданият* – эркин сөз айкашы.
- в) *Маданияттын үлгүлөрү* – эркин сөз айкашы:
- г) *Эң бийик үлгүлөрү* – эркин сөз айкашы.
- д) *Үлгүлөрүн жаратуу* – эркин сөз айкашы.
- е) *Жаратууга жетишүү* – эркин сөз айкашы.

III. Сүйлөм ичинен ажыратылып алынган сөз айкаштарынан багындыруучу жана багыныңкы компоненттерин аныктап, далилдеп берүү:

а) **Эпикалык маданият** – багыныңкы компоненти – **эпикалык**, багындыруучу компоненти – **маданият**, демек, багындыруучу компоненти зат атооч болгондуктан, жалпысынан, сөз айкашы атоочтук сөз айкашы болуп эсептелет. Атоочтук сөз айкаштарынын ичинен башкарып турган сөз зат атооч болгондуктан, **зат атоочтук сөз айкашы**.

б) **Маданияттын үлгүлөрү** – багындыруучу компоненти – **үлгүлөрү**, багыныңкы компоненти – **маданияттын**, багындыруучу компонент зат атооч сөз болгондуктан, атоочтук, анын ичинен **зат атоочтук сөз айкашы** болуп эсептелет.

в) **Эң бийик үлгүлөрү** – багындыруучу компоненти – **үлгүлөрү**, багыныңкы компоненти – **эң бийик**, багындыруучу компоненти зат атооч сөз болгондуктан, сөз айкашы атоочтук, анын ичинен **зат атоочтук сөз айкашы** болуп эсептелет.

г) **Үлгүлөрүн жаратуу** – багындыруучу компоненти – **жаратуу**, багыныңкы компоненти – **үлгүлөрүн**, багындыруучу компоненти этиш сөз болгондуктан, сөз айкашы, жалпысынан, **этиштик сөз айкашы** болуп эсептелет.

д) **Жаратууга жетишүү** – багындыруучу компоненти – **жетишүү**, багыныңкы компоненти – **жаратууга**, багындыруучу компоненти этиш сөз болгондуктан, сөз айкашы **этиштик сөз айкашы** болуп эсептелет.

ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДҮН СИНТАКСИСИ

Сүйлөм жана анын негизги белгилери

Синтаксисте пикир алышуу каражатынын эң кичине жана өтө маанилүү бирдиги катары сүйлөмдү элестетебиз. Сүйлөм сүйлөшүү процессинде калыптанып, адамдардын оюн бири-бирине түшүндүрүүдө өтө чоң роль ойнойт.

Айрым бир бүткөн ойду билдирүү жана аны турмуш чындыгына карата калыптандыруу, кабарлоо, ачыкка чыгаруу касиети сүйлөмдү сүйлөшүүнүн грамматикалык жактан уюшулган жыйынтыктуу бүтүн бирдиги катары кароо зарылчылыгын пайда кылат.

Демек, *маанилик жана интонациялык жактан аяктагандыкты билдирген синтаксистик биримдик сүйлөм деп аталат.*

Сөз айкаштарынан айырмаланып, сүйлөм өзүнүн жеке керт башына гана тиешелүү грамматикалык белгилерге ээ экендигин белгилеп кетүү зарыл. Көпчүлүк окумуштуулар сүйлөмдүн негизги белгилери катары анын эки өзгөчөлүгүн бөлүп көрсөтүшөт:

а) Сүйлөмдүк касиетке толук жетүү үчүн ал предикативдүүлүк белгиге ээ болушу зарыл. Бул түшүнүк аркылуу сүйлөмдүн жалпы мазмунунун турмуш чындыгына болгон катыш мамилелерин түшүнсө болот. Себеби кандай сүйлөм болбосун, объективдүү дүйнөдө болуп жаткан, боло турган, болуп өткөн реалдуу, же ирреалдуу (ыкылас, тилек, үмүт кылынган, же болжолдонгон ж. б.) чындык жөнүндө кабар берет.

Предикативдүүлүктүн грамматикалык жалпы мааниси модалдуулук, синтаксистик мезгил, жак аркылуу туюндурулат. Бул категориялардын ажырагыс биримдиги пикир алышуунун чакан өлчөмдөгү эң негизги бирдигин – сүйлөмдү түзөт.

Модалдуулук сүйлөмдөгү камтылуучу кабарлоонун чындык экендиги, же чындыкка болгон ка-

тышынын жалпы кабары, же болбосо кабарлоонун реалдуу эместиги, бүдөмүктүгү, божомолдоону билдирген жалпы маанисин билдирип турат жана айтуучунун сүйлөнүп жаткан нерсеге карата болгон мамилеси кошо камтылат. Мисалы: *Мен студентмин* (чындык жөнүндө ачык-айкын кабарланды). *Сага, сөзсүз, барам* (шексиз чындык кабарланды). *Мүмкүн, сага келем* (болжолдонгон чындык кабарланды). Модалдуулук маанилерин этиштин ыңгайлары, модал сөздөр, киринди жана сырдык сөздөр, күчөтмө бөлүкчөлөр, этиштин чактары жана өзгөчө интонация билдирип турат.

Сүйлөмдүн жашап турушунун дагы бир шарты – анын мезгил жана мейкиндикке болгон көз карандылыгы. Анткени турмуш чындыгынын мезгилге тиешелүү болбогон жагын табуу өтө кыйын, кыймыл-аракет, окуя, кубулуш бир мезгилге таянбай коюусу мүмкүн эмес. Ошондуктан сүйлөм түзүүдө синтаксистик мезгил категориясы сүйлөмдүн өтө керектүү, негизги белгилеринен болуп эсептелет. Ал этиштин чак категориясы жана өзгөчө бир жагдай, контекстке багытталган (мезгилдик жагдай) мезгилдик лексикалардан уюшулган сүйлөмдөр жана татаал сүйлөм ичинде ар кандай грамматикалык каражаттар аркылуу уюшула берет. Мисалы: *1945-жыл, 18 саат 38 мүнөт... (Ю.С.). Дүбүрт улам жакындаган сайын коркуп калган бышты ансайын тыбырчылап жатты (С.А.). Эртеси Акмат колхоздун борборуна келди (С.А.).*

Биринчи мисалда өткөндөгү мезгилди так чагылдырган атама сүйлөм аркылуу, экинчи мисалда татаал сүйлөмдүн жалпы мазмуну учурдагы мезгил үзүмү багыныңкы сүйлөм аркылуу, үчүнчү мисалда мезгилдик маани тактооч жана өткөн чак этиш аркылуу чагылдырылып турат.

Синтаксистик жак категориясы сүйлөөчүнүн, же тыңдоочунун кыймыл-аракетке болгон катыштыгын билдирип, аны этишке жана зат атоочко уланган жак мүчөлөр, жактама ат атоочтор түзүшөт: *Мен сууда*

сүзгөндү билбейм, суудан корком (Ю.С.). Сен аларды биле элексиң (С.А.). Салкын баш көтөрбөй окуп жатты (С.А.). Мисалдарда жак категориясы биринчи сүйлөмдө «мен» деген биринчи жакка тиешелүү жактама ат атоочко карата этиштик баяндооч да биринчи жактын мүчөсүн кабыл алып, окшошо ээрчишип турат (*билбейм, корком*) экинчи, үчүнчү сүйлөмдөрдө экинчи жакка тиешелүү жактама ат атооч жана үчүнчү жакка тиешелүү зат атоочко (*сен, Салкын*) карата этиштик баяндооч да тиешелүү жак мүчөлөр менен жабдылып турат (*биле элексиң, окуп жатты*).

б) Сүйлөмдө катышуучу сөздөрдү бириктирүү жана бир сүйлөмдү экинчи сүйлөмдөн ажыратып туруу көрсөткүчү катары **интонация** кызмат кылат. Ошондуктан интонация сүйлөмдүк касиет берген, анын негизги белгилеринин бири болуп эсептелет. Интонация бир жагынан, бир сүйлөмдө катышкан сөздөрдүн синтаксистик катарын аныктайт да, ал сүйлөмдөгү сөздөрдүн ортосунда үндүн жогорулашын жана төмөндөшүн, тынымдын түрлөрүн, кайсы сөзгө басым түшүрүлүп айтылышын жалпы жонунан көзмөлдөп турат. Бул шарттардын биринин бузулушу менен ошол сүйлөмдүн жалпы мазмунуна шек келип, анын андан аркы жайылышына, башка сүйлөмдөр менен маанилик байланышына залакасы тиет. Экинчи жагынан, интонация сүйлөмдүн бүтүшү жөнүндө кабар берип, аны коңшулаш жайланышкан сүйлөмдөрдөн чектеп турат. Мындай интонация **аякталуу интонациясы** деп аталып жүрөт. Аякталуу интонациясы өзгөчө үндүн акырындык менен төмөндөшү аркылуу билдирилген жай сүйлөмдөргө тиешелүү. Ал жазууда чекит белгиси аркылуу ишке ашырылат. Ал сүйлөмдүн бүткөндүгүн ачык билдирип турат. Ошондой эле интонациянын жардамы менен бир сөз, же сөз айкашы да сүйлөмдүк касиетке, белгилерге ээ болушу толук ыктымал: *Караңгылык. Күз. Ноябрь айы. Ак төөнүн карды жарылган мезгил.*

Ошентип, сүйлөмдүн негизги белгилери предикативдүүлүк жана интонация менен тыгыз байланыштуу.

СҮЙЛӨМДҮН АЙТЫЛЫШ МАКСАТЫ БОЮНЧА БӨЛҮНҮШҮ

Салттуу синтаксисте сүйлөм айтылыш максаты боюнча: **жай, суроолуу, буйрук** жана **илептүү** сүйлөм болуп бөлүнөт. Сүйлөмдүн айтылыш максаты боюнча бөлүштүрүүдө кыргыз тилчилеринин арасында, өзгөчө кыргыз тилинин синтаксис бөлүмүн изилдеген окумуштуулар арасында бирдей пикир жок. Сүйлөмдүн айтылыш максаты боюнча бөлүнүшү жөнүндө алгачкы маалыматты 1931-жылы жарык көргөн Шабдан уулу Ажыймандын «Биздин тил» (Кыргыз тилинин синтаксиси) деген окуу куралынан жолуктурабыз. Автор кыргыз тилиндеги жай, суроолуу жана илептүү сүйлөмдөр жөнүндө жазып келип: «Кайгыруу капалануу, таң калуу, кекээрденүү, ачуулануу сыяктуу кишинин ички сезими айтылган сүйлөмдүн аягына илеп белгиси коюлат, муну илептүү сүйлөм дейт» деген аныктаманы жазып кетиптир (Шабдан уулу А.Фрунзе, 1931, 3). Сабаттуулукту жоюу боюнча 1930-жылдарда жазылган Т.Сопу уулунун (1933), А.Ыдырыс уулунун (1933) «Биздин тил», «Эне тил» китептеринде да сүйлөмдүн айтылыш максатына карай бөлүнүшү жөнүндө сөз болот. Т.Сопу уулу сүйлөмдүн коммуникативдик түрлөрүнө төмөнкүдөй аныктама берет: «Бир нерсе тууралуу суранып айтылган сүйлөмдү суроолуу сүйлөм дейбиз. Суроолуу сүйлөмдүн аягына көбүнчө качан, кайда, ким, нече суроолордун бири болот, же аяккы сөзүнө -бы уландысы жалганып айтылат. Бир киши же бир коомдун пикирин тарта айтканда, же болбосо кайгырганда, капаланганда, кекээрденгенде, сүйүнгөндө айтылган сүйлөмдү илептүү сүйлөм дейбиз. Суроосуз, илептүү жыйынга бир иш, же нерсе тууралуу айтылган сүйлөмдү жай сүйлөм дейбиз»

(Сопу уулу Т., Фрунзе, 1933, 30). Ал эми А.Ыдырыс уулу: «Суроолуу сүйлөмдүн аягында «бы» болот, же болбосо анын ичинде ким, эмне, кайсы, канча, эченчи деген сөздөр болот. Илептүү сүйлөмдө үн көтөрүлүп айтылат. Суроосуз, илепсиз сүйлөмдөрдү жай сүйлөм дейбиз» (Ыдырыс уулу А. Фрунзе, 1933, 43) деген аныктаманы берет. Ушул эле автор кийинки 1934-жылкы китептин экинчи басылышында: «Ар бир суроо үчүн берилген сүйлөмдөрдү суроолуу сүйлөм дейбиз» (Ыдырыс уулу А. 1934, 43) деген аныктаманы жазат. Жогоруда аталган эки автордун окуу китебиндеги сүйлөмдүн айтылыш максатында берилген аныктамалар, жоболор бири-бирине үндөшүп турат. Бул окуу китептери, албетте, убагында өз милдеттерин аткарган, сабаттуулукту жоюуга зор салым кошкон.

Кыргыз тилиндеги сүйлөмдүн коммуникативдик түрлөрүнө берилген илимий аныктама Касым Тыныстановдун жазган окуу китептеринен башталат. К.Тыныстановдун «Кыргыз тилинин морфологиясы» деген окуу китебинде сүйлөмдүн айтылыш максатына карата төмөнкүдөй аныктама берилген: «1. Кай бир сүйлөмдө «сүйлөөчү бир нерсени баяндайт. Мындай сүйлөмдүн аягында үн мээлүүн барып токтойт. Буга окшогон сүйлөмдү жай сүйлөм дейт. Мындай сүйлөмдүн бүткөндүгү жөнөкөй гана чекит менен белгиленет. Маселен: *Мен үйгө келдим*. 2. Кай бир сүйлөмдө бир нерсе тууралуу суралат. Мындай сүйлөмдү суроолуу сүйлөм дейт. 3. Кай бир сүйлөмдө кубанычыбызды, же өкүнүчүбүздү айтабыз, же бирөөгө чакырык кылабыз. Мындай сүйлөмдү илептүү сүйлөм дейт» (Тыныстанов К. Фрунзе, 1934, 7).

Касым Тыныстановдун 1936-жылы чыккан «Кыргыз тилинин синтаксиси» деген окуу китебин коомчулук зор шыктануу менен кабыл алып, автор кыргыз тилинин синтаксистик окуусун, изилдөөсүн андан ары тереңдеткен. Бул окуу китеби кыргыз ти-

линин синтаксисин изилдөөгө негиз салган илимий эмгек болгон десек жаңылышпайбыз. Бүгүнкү күндөгү кыргыз тил таануу илиминде колдонулуп жүргөн фонетика, морфология жана синтаксис боюнча терминдер Касым Тыныстанов тарабынан киргизилген.

К.Бакеевдин «Кыргыз тили» окуу китебиндеги сүйлөмдүн айтылыш максатына берилген аныктамалар мурдагы Шабдан уулу А. жана Сопу уулу Т. жазган аныктамалардан анчалык айырмаланбайт. Автор «суроолуу сүйлөмдө үн көтөрүңкү чыгат. Суроо үчүн берилген сүйлөмдөрдү суроолуу сүйлөм дейт. Үн көтөрүлүп, ички сезим менен айтылган сүйлөмдү илептүү сүйлөм дейт. Суроосуз жана илепсиз сүйлөмдү жай сүйлөм дейт. Жай сүйлөмдө үн мелүүн айтылат» – деп жазат (Бакеев К. Фрунзе, 1935).

Жогорудагы аты аталган авторлорду, андан кийинки 1940-жылдарда кыргыз тилинин синтаксиси боюнча окуу китептерин, окуу куралдарын жазышкан авторлордун эмгектерине сын көз менен карап, доомат коюу жарабайт. Анткени ал авторлор окуу китептерин, негизинен, башталгыч класстын, тактап айтканда, биринчи баскычтагы мектеп окуучулары үчүн жазышкан. Мектеп окуучуларына түшүнүктүү болуш үчүн материалды жөнөкөйлөштүрүп, кыска берүүгө аракет жасашкан.

1950-жылдардан тартып кыргыз тилинин синтаксисин изилдеген жаңы толкундун кошулушу – сүйлөмдүн семантикалык жана структуралык түзүлүшүн жаңыча көз караштан кароо зарылчылыгын жаратты. Кыргыз тилинин синтаксисин изилдөөгө негиз салган А.Жапаров, К.К.Сартбаев өңдүү окумуштуулар кыргыз тилиндеги сөз айкаштарынын жаратылышын, түрүн курамын, сөз айкаштарын түзгөн компоненттердин өз ара синтаксистик байланышын ачып берди.

Жогорку окуу жайлардын студенттери үчүн жазылган Ы.Жакыповдун «Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксиси» (1958) деген окуу китебинде сүйлөмдүн колдонулуш максаты жана айтылышы боюнча төрт түргө бөлөт: жай, суроолуу, илептүү, суроолуу-илептүү сүйлөмдөр. Бул жерде автор сүйлөмдүн коммуникативдик-функционалдык татаал түрүнө кирген суроолуу-илептүү сүйлөмдү өзүнчө коммуникативдик тип катары көрсөтөт. Аталган автордун 1975-жылы басмадан чыккан «Азыркы кыргыз тилинин синтаксиси» деген окуу китебинде сүйлөмдүн айтылышына карай бөлүнүшүн жай, суроолуу, илептүү деп ажыратып, мурдагы кетирген кемчилдигин: «Жооп күтүү жана күчтүү сезимдин бирдигинен түзүлүп, таңданып-таңыркоону билгизген сүйлөм суроолуу-илептүү деп аталат» (Жакыпов, Фрунзе, 1975, 10) – деп кайрадан кайталайт.

Проф. А.Жапаров 1979-жылы жарык көргөн «Кыргыз тилинин синтаксиси (1979) деген эмгегинде сүйлөмдөрдү функционалдык жактан жай, суроолуу жана илептүү деп бөлүштүрсө, кийинки 1992-жылы жарык көргөн фундаменталдуу «Синтаксический строй кыргызского языка» (1992, 32-60) деген эмгегинде сүйлөмдү айтылыш максаты боюнча жай сүйлөм, баяндама жай сүйлөм, терс баяндама жай сүйлөм, тангыч ээлүү жай сүйлөм, буйрук баяндама жай сүйлөм, суроолуу сүйлөм, илептүү сүйлөм деп бөлүштүрөт. Бул жерде автор жай сүйлөмдөрдүн модалдык бөлүнүштөрүнө токтолуп кетет да, сүйлөмдүн калган модалдык түрлөрү жөнүндө сөз кылбайт.

Проф.А.Иманов 1990-жылы чыккан «Кыргыз тили» жогорку окуу жайларынын сырттан окуган студенттерине арналган окуу китебинде сүйлөмдүн айтылыш максаты боюнча бөлүнүшүн жай сүйлөм, суроолуу сүйлөм, илептүү сүйлөм жана буйрук сүйлөм деп бөлүштүрүп, проф. Ы.Жакыпов өңдүү сүйлөмдүн коммуникативдик-функционалдык татаал түрүнүн бири – буйрук-суроолуу сүйлөмдү өзүн-

чө коммуникативдик тип катары бөлүп көрсөтөт. Эгер буйрук-илептүү сүйлөм өзүнчө коммуникативдиктин катары карала турган болсо, сүйлөмдүн айтылыш максатынын татаал түрлөрүнө кирген буйрук-илептүү сүйлөмдү, суроолуу-жай сүйлөмдү, суроолуу-илептүү сүйлөмдү, буйрук-суроолуу сүйлөмдү өз алдынча коммуникативдик түр катары бөлүшүбүз керек. Бирок проф. А.Иманов «Кыргыз тилинин синтаксиси» (1990, 74-87) деген эмгегинде сүйлөмдүн айтылыш максаты боюнча жай, суроолуу, буйрук жана илептүү сүйлөм деп функционалдык типтерге бөлүштүрөт.

Кыргыз тилчилери 1980-жылдарга чейин кыргыз тилиндеги буйрук сүйлөмдү өз алдынча функционалдык түр катары бөлүштүрбөй келишкен. Кийинки жылдарда гана сүйлөмдүн бул айтылыш түрү функционалдык, грамматикалык жана интонациялык жактан изилдөөгө алынып, өзүнчө коммуникативдик түргө кирери далилденди.

Кыргыз тилчилеринин арасындагы сүйлөмдү функционалдык жактан бөлүштүрүүдө бирдей пикирдин жоктугу сүйлөмдүн модалдык жактан ар тараптуу, терең изилденбегенинен чыгып жатат. Анткени сүйлөмдөр айтылыш максаты боюнча функционалдык типтерге бөлүнүп келген менен, анын модалдык ар түрдүүлүгү, маанилик бөлүнүшү, интонациялык өзгөчөлүктөрү дагы эле болсо терең изилденбей калууда.

Салттуу синтаксисте каралган жогорудагы проблема тил илиминин кийинки жылдардагы теориялык жактан такталышында тилдик эмес, кептик объект экендигин ырастоодо. Анткени сүйлөмдүн айтылыш максатына карай айтылышы, модалдык түрлөрү анын коммуникативдик максатты көздөп тургандыгын айкын көрсөтүп турат. Демек, сүйлөмдүн модалдык түрлөрү айтым теориясына тиешелүү маселе. Ошондуктан кептик ишмердүүлүктү чагылдырган жогорудагы сүйлөм өзгөчөлүктөрү ай-

тым теориясында изилденет. Биздин изилдөөбүз да кийинки бөлүмдөрдө ушул принципке негизделет.

§ 1. Жай сүйлөмдүн маанилик жактан бөлүнүшү

Турмуштагы, табияттагы, коомдогу болуп өткөн, болуп жаткан, боло турган окуяларды, кубулуштарды, түшүнүктөрдү, заттарды билдирген, баяндаган, кабардаган жай ыргактуу интонация менен айтылган кеп өзгөчөлүктөрү жай айтымдарга кирет. Жай айтым аткарган кызматына жараша маанилик жактан бир нече түргө бөлүнөт. Аларды уюштурган лексико-грамматикалык каражаттар да ар түрдүү. Жай айтым адамдардын пикир алышуусунда, күндөлүк турмушта башка функционалдык типтерге караганда көбүрөөк колдонулат. Ар түрдүү кырдаалда (ситуация) айтылган көптөгөн жай айтымдарды функционалдык жактан анализдеп, төмөнкүдөй маанилик бөлүктөргө бөлүштүрүлдү:

1-топ: Сүрөттөө, баяндоо, кабарлоо;

2-топ: Ырастоо, бекемдөө, тануу, төгүндөө;

3-топ: Каалоо, болжолдоо, ниет.

Маанилик жактан топторду жогоркудай бөлүштүрүүдө айтымдын мазмуну, мааниси, кырдаал, сүйлөөчүнүн психологиялык абалы жана экстралингвистикалык факторлор эске алынды.

Сүрөттөө иретиндеги жай сүйлөмдөр. Турмуштагы, жаратылыштагы, коомдогу болуп өткөн, болуп жаткан жана боло турган окуяларды, кубулуштарды, нерселерди элестүү сүрөттөп чагылдырган, жай ыргактуу интонация менен айтылган көп түрлөрү жай айтымдын сүрөттөө маанисине кирет. Сүрөттөө эки түргө бөлүнөт: 1) жаратылыштын, табияттын көрүнүшүн сүрөттөгөн жай сүйлөмдөр; 2) адамдарды, айбандарды жана заттарды (нерселерди) сүрөттөгөн жай сүйлөмдөр.

Кыргыз эли табияттын көрүнүшүн, жаратылыштын кооздугун, адамдардын ички-сырткы турпатын, мүнөзүн элестүү сүрөттөп келишкен.

Кыргыз жеринин ажайып кооздугун жана адам келбетинин көрүнүшүн сүрөттөө өзгөчө «Манас» эпосунда классикалык формада берилет. Жаратылыштын кооздугун сүрөттөгөн жай сүйлөм:

*Ары жагын карасам,
Бөөт-бөөт бел келет,
Адыр-адыр жер келет,
Адырман артуу бел келет,
Жагымдуу Кең-Кол жер ошол.*

Жай айтымдын модалдык түрлөрүн тилдеги лексико-грамматикалык жана интонациялык төмөнкү каражаттар уюштурат. Этиштин жалпы өткөн чагы аркылуу атоочтукту уюштуруучу **-ган** мүчөсү жалганган сүрөттөө маанисиндеги жай сүйлөмдөр уюштурат:

*Анын арка жагында
Айың менен Күнүңдүн
Жаркынынан жаралган.
Ай алдында булуттун
Салкынынан жаралган.
Алтын менен күмүштүн
Тирөөсүнөн жаралган,
Асман менен жериңдин
Тирөөсүнөн жаралган...*

(«Манас»)

Кыргыз тилинде этиштин адат өткөн чагынын **-чу** мүчөсүнүн жалганышы аркылуу уюштурулган сүрөттөө маанисиндеги жай сүйлөмдөр кеңири кездешет:

Илгери Суусамыр жайлоосу бетегеси белден буралып, өзөнүнө эчки-теке батпай күтүрөп, жап-жашыл болуп туруучу (Газетадан).

Сын атоочтун салыштыруу маанисин уюштуруучу **-дай** мүчөсү жалганышы аркылуу сүрөттөө маанисиндеги жай айтымдар уюшулат:

*Көзү көлдүн быткылдай,
Көрүнгөндү жуткандай.*

Кыргыз тилиндеги жай айтымдын сүрөттөө мааниси этишке жөнөкөй учур чакты уюштуруучу -ууда, -оодо мүчөсү уланышы аркылуу да жасалат:

Катар чеккен эки асканын ортосунан күн нуру кылтыйып жогору көтөрүлүздө (Т.С.)

Ошондой эле сүрөттөө маанисиндеги жай сүйлөмдүн баяндоочун -ууда формасындагы учур чак этиштер уюштурат. Себеби сүрөттөө мааниси бүткүл айтымдын лексикалык курамы аркылуу берилет.

Зат атоочтон атооч жасоочу -луу, -чын, -дай, -лык мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу жай айтымдын сүрөттөө мааниси жасалат:

Орто бойлуу, кең далылуу, жайык төш, бирок өмүр бою курсак байлабаган, белин кындыйта бууп, жөө күлүккө түшчүдөй түрүнөн жанбаган, жигит сынынан бузулбаган адам болгон экен. (Ж.М.)

Жай айтымдын сүрөттөө мааниси негизги этишке кошумча кыймыл-аракет билгизүүчү этиштин формасы – чакчылдын -ып мүчөсүнүн жалганышы аркылуу уюшулат.

*Кең Таластын чоң өзөн,
Жаткан экен чалкайып,
Эчкиликтин Кара-Зоо,
Көктү тиреп каркайып.*

Интонация айтымдын грамматикалык жана модалдык категориялары менен тыгыз байланышта болгондуктан, жай айтымды маанилик касиеттерге ажыратууда жана аныктоодо орчундуу ролду ойнойт.

Баяндоо. Турмуштагы, жаратылыштагы, коомдогу болуп өткөн, болуп жаткан жана боло турган окуяларды, кубулуштарды, нерселерди, заттарды жалпы баяндаган жай айтымдын модалдык түрлөрү **баяндоо** деп аталат. Жай айтымдын баяндоо түрү, негизинен, баяндагыч ыңгайдын жардамы менен жасалат. «Баяндагыч ыңгай кыймыл-аракеттин жүзөгө ашырылган белгилүү бир учурда тушташ кылып көрсөтүү менен мүнөздөлөт» (Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1980,367).

Азыр да ошо суу боюнда жүргөндөй болду Кириск. Азыр да ысык жайдын күнү болуп, ал жылаңач киринип жүрөт. Мына ал суу бойлой жүгүрүп, кемер жээктеп иримге секирди, бирок негедир суу салкынын сезбеди. (Ч.А.)

Баяндоо маанисиндеги жай айтымдын баяндоочу **-ды** формасындагы айкын өткөн чактагы этиштен болот:

Карабай бек атын акырын теминип койду да, жорго басыкка термелген бойдон дагы бир азга унчукпай калды. (А.С.) Пенденин тили буулуп, баш чайкады. (К.О.)

Баяндоо маанисиндеги жай айтымдын баяндоочун **-ган** формасындагы жалпы өткөн чак этиши уюштурат:

Анан калса мурдагы шайлоолорго караганда бул жолку шайлоо кыйла чыр-чатактуу башталган. (Т.С.) Бир эскадрон аскер ошол күнү Миң-Дөбөгө аттанган. (Т.К.) Кең-Рабат кыштагы жымырап түн жамынган. (Т.К.)

Этиш сөзгө өткөн чакты билдирүүчү **-ыптыр, -чу** мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу баяндоо уюшулат, баяндоочу **-ыптыр** формасындагы өткөн чак этиштен болсо, баяндалып жаткан окуянын башка бирөөдөн укканын билдирет.

Турсун эженин андан аркы сөзүнөн улам билдим: үркүндө ал эри экөө элге кошулуп, Кытайга барып кайтышыптыр. (К.Б.)

Акыры буга да чыдабай куру намысты жыйыштырып, колуна Болот тырмагын кондуруп, жакшы аталган жан жолдошторун ээрчитип, эл кыдырып жөнөчү. (Ж.М.)

Кептин кырдаалына, психологиялык абалга жараша интонациянын жардамы менен жай айтымдын баяндоо түрү уюшулат: *Келип тааныды, дарманы кетти. Термелди... Турду... Жүрөгү оозуна кептелди. (К.О.)*

Кабарлоо. Жай айтымдын бул түрүнүн аныктамасы сүрөттөө жана баяндоодон анча айырмаланбайт. Болгон, болуп өткөн, боло турган окуяларды, кубулуштарды, нерселерди кабарлап айткан жай айтымдын модалдык түрү **кабарлоо** деп аталат. Мисалы: *Ормон күлдү. Издеген табылдыбы? Тетиги боз инген меники, үйүрүнө келген тура. (К.О.)*

Кабарлоону этиштин баяндагыч ыңгайы уюштурат:

*Айнакул баса кеп курат:
Ай, калайык, – деп айтат,
Чеге минген ак башты
Ай-талаада сойгонбуз,
Манас деген баланы
Кан көтөрүп койгонбуз. («Манас»)*

Этиш сөзгө **-ыптыр** мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалат:

Аңгыча козголуп жаткан Жантай:

– Мөөр! Мобу отурган ким? – деди.

Ак Мөөр илгирбей:

– Жээн. Учурашканы келиптир. (К.О.)

Проф. А.Иманов жай сүйлөмдүн жалпы маанисин эки түргө бөлөт: а) ырастоо, бекемдөө; б) таануу, төгүндөө. Жай сүйлөмдүн аталган түрлөрү тилдеги ар түрдүү каражаттар аркылуу берилет:

а) этиштин баяндоочко терс маани берүүчү **-ба** мүчөсүнүн жалганып айтылышы аркылуу;

б) атоочтук баяндоочко **-сыз** мүчөсүнүн жалгануусу менен (**-сыз** мүчөсү – зат атоочтон сын атоочту жасоочу мүчө);

в) этиштин жана атоочтук баяндоочторго тангыч бөлүкчөнүн («эч») кошулуп айтылуусу менен (Иманов А., 1990,80)

Этиштин баяндоочко терс маани берүүчү **-ба** мүчөсүнүн жалганышы аркылуу берилген жай айтымдын ырастоо мааниси:

*Бул дүйнө жарык Ааламда,
Булуту болбой, жел болбойт.*

*Жети дүйнө укмушта
Жер жаралбай эл болбойт.
Кара жамгыр нөшөрлөп
Каптабай тозоң сел болбойт.*

(Жеңижок)

Ырастоо маанисиндеги жай айтымды баяндоочу келер чактагы баяндагыч ыңгай уюштурат:

*Ынтымагың бар болсо,
Ар жерден намыс аласың.
Сөздү сылык чыгарсаң,
Кимге да болсо жагасың.*

(Мурас)

Этиштин шарттуу ыңгайы жай айтымдын ырас-тоо маанисин уюштурат:

Киши жылкы мүнөз дегенди, көрсө, турмуш сабагы аныктаган тура. (Т.С.)

Баяндоочу этиш сөзгө чакчылдын тизмектеши аркылуу ырастоо мааниси уюшулат:

– Ооба, мен да ошону ойлоп жатам, – деп Алтынай Сулайманова башын ийкеп, шыпшынып койдү. – Ар нерсенин жазы да, күзү да болот тура. (Ч.А.)

Интонациянын жардамы менен уюшулган ырас-тоо маанисиндеги айтымдар.

– Чыныгы - жоокер. (Т.С.)

Датка унчукпай калды. Генерал жылмаяусун күчөтүп, креслосун кычырата чалкалады:

– Эмне үчүн уулуңуз сизди таштап башка өлкөгө качты?

– Тууган энең барбы өзүңдүн?

– Бар.

– Кайда?

– Санкт-Петербургда. (К.О.)

Турмуштагы, жаратылыштагы болуп өткөн, боло турган, болгон окуяларды, кубулуштарды, нерселерди, ойлорду жана пикирлерди ырастоо маанисинде баяндаса жай айтымдын ырастоо түрүнө кирет.

Ырастоо менен бекемдөө маанилик жактан окшош. Бирок кептик кырдаалга, интонацияга жара-

ша алар бири-биринен айрымаланат. Бекемдөө айтылган ойдун ырас экендигин бекемдейт:

*Күн артынан күн чубап
Өтө берет турбайбы,
Өткөн күн менен өмүрүң
Кете берет турбайбы,
Каниет кылсаң баарына
Жете берет турбайбы.*

(Жеңижок)

Ал дароо жумушка салды, короо шыпырган – мен, суу ташыган – мен, күл чыгарган – мен, кир жууган – мен (К.Б.)

Кыргыз тилинде **ырастоо** менен **бекемдөөнүн** тилдик каражаттарынын «колдонулуш жыштыгы бирдей эмес: айрымдары этиш менен бирге колдонулса, кээ бири атоочтук баяндоочко жалганып, же атоочтук баяндоочко тизмектелип айтылат; айрымдары атоочтук баяндооч менен этиштик баяндоочко бирдей даражада тизмектелип айтыла берет» (Иманов, 1990, 80).

Этиштин баяндагыч ыңгайы жай айтымдын бекемдөө маанисин уюштурат:

*Жалтаңдын башы зоо болот
Жаман менен дос болсоң,
Акыры бир күн доо болот.
Жакшы менен дос болсоң,
Өлгүчөктү коштошот.
Жаман менен дос болсоң,
«Баягымды бергин» – деп,
Эки айдан кийин мушташат.*

(Калыгул)

Кыргыз тилинде **төгүндөө** жана **тануу**, негизинен, этиш сөздөргө «жок», «эмес» деген сөздөрдүн тизмектеши аркылуу уюшулат:

Бу суракчынын үңүнө окшойт. Бирок ал мындай сөздөрдү эч качан айткан эмес. (Т.К.)

*Акырет өтүп баратам,
Арка өтүп сүйөргө,*

*Алган жарым Көксулуу,
Алты айлык күмөн сенде жок!
Желкеме тартып чыгарга
Жез пайнек кылыч менде жок!*

(Жеңижок).

Төгүндөө этиштик, же атоочтук баяндоочко «эмес» деген тангычтын айкашып айтылышы аркылуу берилет:

Мен аны эч качан көргөн эмесмин. Сен аны эч качан көргөн эмессиң. Ал аны эч качан көргөн эмес. Биз аны эч качан көргөн эмеспиз. Силер аны эч качан көргөн эмессиңер. Анар аны эч качан көргөн эмес.

Жай айтымдын маанилик бөлүнүшүнүн 3-тобуна **каалоо**, **ниет**, **болжолдоо** жана шарттуулукту билдирген сүйлөмдөр кирет.

Каалоо. Сүйлөөчү турмуштагы, жаратылыштагы, коомдогу окуяларга, кубулуштарга, заттарга карата өзүнүн мамилесин каалоо иретинде билдирет. Жай айтымдын каалоо мааниси, негизинен, этиштин каалоо ыңгайына ар түрдүү мүчөлөрдүн жалганышы менен уюшулат. Сүйлөөчүнүн иштей турган ишине болгон мамилеси, аны аткаруу үчүн каалоосу, өтүнүчү, суранычы **-айын**, **-чы** мүчөлөрүнүн жалганышы аркылуу берилет:

*Чыгып калса Тайтору,
Букарга кызык салайын,
Батаңды берчи энеке,
Падыша атам алдында
Эркекче болуп барайын.*

(«Манас»)

Жай айтымдын каалоо мааниси, анын модалдык түрү этиштин тилек ыңгайына таңгыч бөлүкчө **-ба**, ага этиш жасоочу **-чы** мүчөсүнүн жалганышы аркылуу уюшулат.

*Ишиң теңир оңдочу,
Жесириңди колдочу,*

*Үмүткор болгон байкушту
Жер каратып койбочу.*

(«Манас»)

Жай айтымдын каалоо, тилек маанисиндеги түрү **-гай + эле** формасындагы тилек ыңгай аркылуу берилет: *Быйыл окууга баргай элем. (К.Т.)*

Жай айтымдын каалоо мааниси **-гы** мүчөсү ка-
тышкан конструкция аркылуу да берилет. Ыңгай-
дын бул түрүнүн өзүнө тиешелүү өзгөчөлүгү бар:
-гы мүчөлүү этишке үч жактын таандык мүчөлөрү
жалганат да, аларга **келет** этиши кошулуп айтылат
(Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1980,379).

*– Аның туура, уним, – деп Алтынай Сулайма-
нова үшкүрүп койду.*

*– Барууга өзүм да көптөн бери дилгирмин.
Барбаганыма кылым болду. Айылга баргым келет.
(Ч.А.)*

Ниетти билдирүүчү жай мааниси – сүйлөөчүнүн
кыймыл-аракетинин жүзөгө ашышына же ашпашы-
на карата жеке жана жалпы мамилесин билдирет.
Жай айтымдын бул түрү, негизинен, этиштин ниет
ыңгайынын **-мак+чы** мүчөсү аркылуу жак мүчөлөр
менен айкалышта жасалат.

*Үч күндөн кийин мен атамды тоскону станци-
яга бармакчымын. (Ж.М.)*

Ниетти билдирүүчү жай айтым арсар келер чак-
тагы этиш аркылуу уюшулганын көрөбүз.

*Эсен көрсөм Таласты,
Аргын менен кыргызга
Шаң көтөрүп алармын!
Калың кыргыз калкына
Атамдай көрүп абаке,
Кан көтөрүп алармын!*

(«Манас»)

Жай айтымдын ниетти билдирүүчү маанилери
кыймыл-аракеттин келечекте болорлугун баяндайт.

Ал эми жай айтымдын шарттуулукту бил-
гизүүчү мааниси, негизинен, кыймыл-аракеттин

аткарылышы үчүн шарттуулукту түзүүчү этиш сөздөр аркылуу жасалат. Шарттуулук этишке **-са** мүчөсүнүн айкалышы аркылуу түзүлөт. *Көпчүлүктүн чечимине каршы турса да, Эсенбайдын артынан куугунчу түшкөн жок. (А.С.)*

Атоочтун **-ган** формасы **бол** деген этиш менен айкалышып шарттуулукту билгизет. *Бара турган болсоң, эрте күндү кеч кылбай тезирээк жөнөп кеткениң оң. (К.Г.)*

Жай айтымдын шарттуулук мааниси грамматикалык каражаттардын өз ара айкалышуусунун натыйжасында ар түрдүү модалдык маанилерди билдирет:

а) **өкүнүү**: *Ат арыбас болсочу,*

Жаш карыбас болсочу. (Токтогул)

б) **сурануу**: *Ал экинчи жолу атыңды сурап барса, колун уялтпай берип кой. (Ж.М.)*

в) **тилек**: *Алганым акылы толук, мүчөсү келишкен, ак куудай сулуу жар болсо. (Ж.М.)*

г) **табаллоо**: *А, ошондой болмок.*

Жай айтымдын болжолдоо мааниси чакчыл **ай** // **-й** формасына жак мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу жасалат. – *Сиз экөөбүз көрүшсөк түрмөдөн көрүшкөн окшойбуз. (Т.К.) Мен адашып кеткен окшойм. (КТ)*

Демек, жай айтымдар болуп жаткан, боло турган, болуп өткөн кырдаалга, психологиялык абалга жана интонацияга жараша ар түрдүү модалдык маанилерге ээ болот. Алар, негизинен, тилдин лексико-грамматикалык каражаттары жана интонациянын жардамы менен ишке ашат. Айрым учурда айтымдын модалдык мааниси жалаң интонациянын жардамы менен гана аныкталат. Муну тилдин синтаксистик түзүлүшүн, айтымдын коммуникативдик функцияларын, интонациялык системасын изилдегендер да ырасташат.

§ 2. Суроолуу сүйлөмдүн маанилик жактан бөлүнүшү

Тил таануу илиминде суроолуу сүйлөмдүн мааниси айтымдын башка түрлөрүнө караганда кандайдыр бир деңгээлде кеңири изилдөөгө алынган. Сүйлөмдүн бул түрүн функционалдык жактан бөлүштүрүүдө изилдөөчүлөр арасында бирдей пикир жок. Албетте, бирдей пикирдин жоктугу законченемдүү көрүнүш. Анткени тилдик каражаттарды кандайдыр бир чек менен чектеп коюуга болбойт. Тил адамзаттын ой-кыялы, сезими, психологиясы менен бирдей өнүгөт. Ошондуктан жалаң сөз менен адамдын ички сезимин билдире албайсың. Сөз жана сүйлөм интонация менен айтылганда гана айтымды түзүп, аны функциялык бирдиктерге ажыратат.

Экинчиден, суроолуу айтымды маанилик жактан бөлүштүрүүдө изилдөөчүлөр көбүнчө сүйлөмдүн семантикасына көбүрөөк көңүл бурушуп, тилдин калган каражаттарына, башкача айтканда, фонетикалык, лексикалык, морфологиялык жана синтаксистик түзүлүшүн көмүскөдө калтырып кетишкен. Тил бирдиктери дайыма карым-катнашта, өз ара байланышта болот. Демек, сүйлөмдү функционалдык жактан бөлүштүрүүдө тил бирдиктерин комплекстүү түрдө кароо максатка ылайыктуу.

Айтымдын башка функционалдык түрлөрүндөй эле «суроолуу сүйлөмдөрдүн да табиятын шарттап турган тийиштүү структуралык жана интонациялык белгилери болуп, дал ошол грамматикалык формаларына жараша алар ар түрдүү суроо кырдаалдарын билдирүү түркүн-түркүн суроо маанилерине, касиетине ээ болуп турат» (Жапаров, 1979, 22).

Ар бир тилдин суроолуу айтымдары анын тилдик формасына, түзүлүшүнө жана интонациясына ылайык классификацияланып, сүйлөөчүнүн белгиси, сурагысы, тактагысы келген маанини билдирет.

Кыргыз тилиндеги суроолуу айтымдарды маанилик жактан тил каражаттарын эске алуу менен,

төмөнкүдөй үч топко бөлүштүрүлдү. Мындай маанилик жактан бөлүштүрүүдө көбүнчө айтымдын семантикалык, структуралык жана интонациялык өзгөчөлүктөрү эске алынды.

Биринчи топ:

- а) кошумча суроо
- б) кайталап суроо
- в) тике (ачык) суроо

Экинчи топ:

- а) анык суроо
- б) формалдуу суроо
- в) риторикалык суроо / суроону өзү коюп, кайра ага өзү жооп берет.

- г) альтернативдүү суроо

Үчүнчү топ:

- а) таң калуучу суроо
- б) күмөндөр суроо
- в) ырастоо суроо
- г) түрткү болуучу суроо
- ж) божомол суроо

Суроолуу айтымдын ар бир модалдык түрүнүн өзүнчө функционалдык мааниси бар. Алсак, кошумча суроо суроолуу айтымдын маанилик бөлүшүнүн бири болуу менен, суроочу тарабынан кандайдыр бир кошумча жагдайды, окуяны, кубулушту, фактыны тактап алуу зарылчылыгынан келип чыгат.

Суроолуу айтымды уюштурган тилдин лексико-грамматикалык каражаттары кошумча суроону билдирген модалдык маанини да уюштуруп, структуралык жактан ар түрдүү болот. Көпчүлүк учурда кошумча суроо бир гана суроолуу сөз же сурама ат атоочко жөндөмө мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу берилгенин көрөбүз.

- *Келгенин уктуңбу?*
- *Кимдин?*
- *Жамалдын.*
- *Кайда?*
- *Үйүнө. (Т.К.)*

Кошумча суроо айрым учурда шилтеме ат атоочко «**бекен**» деген жардамчы сөздүн айкашып турушу аркылуу жасалат.

– *О, кокуй, ошондой бекен? (Ч.А.)*

Кыргыз тилинде **ушундай, ошондой** деген шилтеме ат атооч **дечи (-чы, -чи** – өтүнүү, сурануу маанисиндеги мүчө) мүчөсү уланып кошумча суроо уюшулат:

– *Түшүнбөй калдым, ушундай дечи? (Т.К.)*

Кошумча суроону суроолуу айтымдын башка маанилик түрлөрүнөн ажыратып турган негизги айырмачылыгы – лексико-грамматикалык жактан айтымдар сурама ат атоочтордон турат.

Кокуй, ата, не дейсиң?

Ойлочу ата бу сөздү,

Кеткен намыс кимдики?

Келген намыс кимдики?

Сынган мүйүз кимдики?

Сыздаган сөөк кимдики?

(«Семетей»)

Суроолуу айтымдын функционалдык маанилеринин бири – **кайталап суроо**. Кайталап суроо адамдардын пикир алмашуусунда эң орчундуу милдет аткарат. Адамдар бири-бири менен пикир алышып жатканда, же окуу процессинде өз ара түшүнбөөчүлүк өтө көп болот. Мындай учурда сөз болуп жаткан окуяны, предметти түшүнүү үчүн кайталап суроого туура келет. Кайталап суроонун негизги милдети жана максаты негизги суроону деталдаштырып тактайт. Негизинен, кайталап суроо көбүнчө реплика суроодон кийин колдонулат.

– *Сен качан келесиң?*

– *Менби?*

– *Ооба, сен. (К.Б.)*

Кайталап суроонун өзгөчөлүгү угуучу тактагысы келгенде мурда берилген суроону кайталап же мурда айтылган суроонун бир бөлүгүн кайталап айтат. Дегинкиси, «кайталанып айтылган учурларда суроонун таасирдүүлүгү, жоопту тактоо талабы күчөтүлөт». (Иманов А., 1990,86)

Кайталап суроо кыргыз тилинде эки жол менен уюшулат:

а) Лексико-грамматикалык каражаттар аркылуу;

б) Интонациянын жардамы менен.

Лексико-грамматикалык жактан кайталап суроо сурама ат атоочтордун кайталануу жолу менен жасалат.

– *Ким? Ким? Ким, коңурук тарткан?*

– *Эмне? Эмне дедиң? Кайталап коюңузчу? (К.Т.)*

Суроолуу **-бы** мүчөсү да кайталап суроону уюштурат.

Жеримди сурап нетесиз.

Жезде, бизди жерсиз адам дейсизби?

Менин элимди сурап нетесиз,

Мени, элсиз адам дейсизби? («Семетей»)

Кайталап суроо интонациялык каражаттардын жардамы менен да уюшулат. Бирок мындай интонациялык каражаттардын жардамы менен уюшулган айтымдар кыргыз тилинде сейрек. Суроолуу айтым жана анын түрлөрү көбүнчө лексико-грамматикалык каражаттардын жардамы менен жасалат.

Суроолуу айтымдын маанилик жактан бөлүнүшүнүн негизги модалдык түрүнүн бири – ачык суроо. Ачык суроого профессор А. Иманов төмөнкүдөй аныктама берет: «Аңгемелешкен тараптын оюн, же бир нерсенин жайын, кандайдыр бир нерсенин бар же жок экендигин билүү максатында суроо берилет. Мындай суроо так, ачык суроо болот да, дайыма жооптун берилишин талап кылат. Бул ачык суроо деп аталат». (Иманов А., 1990, 86)

Ачык суроо суроолуу айтымдын башка функционалдык маанилеринен суроонун жообуна сөзсүз түрдө конкреттүү предметтин белгилеринин айтылышы менен айырмаланат.

Ачык суроону билдирген айтымдарды мазмунуна жараша төмөндөгүдөй топторго бөлүүгө болот.

а) субъектини билдирүүчү ачык айтым.

Мындай айтымдар кыргыз тилинде көбүнчө ким? Эмне? деген сурама ат атоочтордун жардамы менен жасалат.

– Борбордон ким келиптир?

– Дагы эмне болуп калды?

– Ой, бул ким бышактаган – деди Дүйшөн. (Ч.А.)

Анда Бакай муну айтат,

Алейки салоом малейким, балам,

Урааның ким, дайының ким?

Уругуң ким, айлың ким?

Кай уруктан болосуң?

Тукумуң ким, дайың ким?

Балам, туура чыккан айлың ким?

Балам, киндигиң кескен жериң ким?

Балам, өңүп-өскөн элиң ким?

(«Семетей»)

б) Объектини издөө аракетин билдирген ачык айтым. Мындай айтымдар кыргыз тилинде «барыш, табыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрдөгү ким? Эмне? деген сурама ат атоочтор аркылуу же ушул эле сөздөргө үчүн, менен, тууралуу, жөнүндө, аркылуу жана башка жандоочтордун тизмектеги айтылуусу аркылуу уюшулат». (Иманов А., 1990, 86)

– Жаркын, сен кимге таарындың?

– Магабы? (К.Т.)

– Кана, кимде кандай сунуш бар? – деп Сегизбаев бюро мүчөлөрүнө карады. (Ч.А.)

– Эмнеден баштаарыңды билбей турасыңбы? (К.Ж.)

в) Аракеттин себебин, жагдайын иликтөөнү билдирген ачык суроолуу айтымдар кыргыз тилинде кандай? Кайда? Эмне үчүн? Канча? деген сурама ат атоочтордун жардамы менен уюшулат.

Таласта кыргыз эл кандай?

Кан атаңды тааныбай,

Тентип жүргөн сен кандай?

Кашатка тиккен тал кандай?

Канзааданын баласы

*Качып жүргөн жөн кандай?
Тегиз тиккен тал кандай?
Жетим кул, тентектин кылар
жөн кандай?*

*Теги жетим угун көр
Тегиз кыргыз эл кайда?*

(«Семетей»)

Кыргыз тилиндеги **ээ, ыя** бөлүкчөлөрү аркылуу суроолуу айтымдын айрым маанилик түрлөрү уюшулат: М: *Сага көп жолу айттым го, ыя? Уулуң мектепти быйыл бүтөт, ээ?*

Суроолуу айтымдын экинчи тобуна: анык суроону, формалдуу суроону, риторикалык суроону (суроону өзү коюп, кайра ага өзү жооп берүү) жана альтернативдүү суроону коштук.

Анык суроо. Аңгеме жүрүп жатканда кандайдыр бир себептер менен кеп токтоп калганда, анык суроо берилет. Мындай учурда суроону тактагысы келген адам ырастаган, же тескери жоопту күтөт. Анык суроолуу айтым жардамчы суроо менен жалпы бир мүнөздө болушат. Ошондуктан суралып жаткан адам, предмет, себеп, аракет ж.б. жагдайлар белгисиз болот.

Мындай айтымдар суроолуу **-бы** мүчөсү жана сурама ат атоочтордун жардамы менен жасалат.

Бала жалт кылчая карады.

– *Чынбы?*

– *Чын. Өз көзүм менен көрдүм.*

– *Каяктан келиптир? (Ч.А.)*

Кара жаак айбалта

Толгонтой аны ким аштайт?

Толгон журт, кыргыз кеп аргын

Тоздуруп ийбей ким баштайт?

Кара жаак айбалта

Кайкалатпай ким аштайт?

Калың кыргыз, көп ногой,

Капа кылбай ким баштайт?

(«Семетей»)

Сурама ат атоочтор компоненттен тышкары турганда суроолуу айтымдын маанилик жактан бөлүнүштөрүн көрсөтө албайт. Сурама ат атоочтун кайсы түрү болбосун конкреттүү түрдө контекстте жолукканда гана суроолуу айтымды маанилик бөлүнүштөргө ажыратышы мүмкүн.

Кыргыз тилинде анык суроо менен катар формалдуу суроо да кездешет. Формалдуу суроонун анык суроодон айырмасы сүйлөшүүгө түрткү болгон адамга белгилүү маалымат бербейт, башкача айтканда, суроонун жообун талап кылбайт. Анткени суроонун өзүнө белгилүү жооп айтылат.

– *Кайда? Кайда? Мектепке! Неберем түштөн бери күтүп калды. (Ч.А.)*

*Чыдай албай Кыязың
Чылгый ичи арт болуп,
Чымындай жаны чыркырап,
Катынга атын алдаткан
Карангын мендей болобу?
Эрдигим калып эсим жок,
Эчтеме менен ишим жок,
Эр деп айткан оңобу?*

(«Семетей»)

Кыргыз тилинде формалдуу суроолуу айтымдар, негизинен, сурама ат атоочтор, суроо мааниси бар **-бы, -чы** мүчөлөрү жалганып уюшулат.

Альтернативдүү суроону билдирүүчү айтымдар мурда айтылган ойду, пикирди, сунушту бекемдөө үчүн колдонулат. Сүйлөөчүнүн ой-пикирин бекемдөө көпчүлүк учурда оозеки коммуникация мүнөздө болуп, суроолуу айтымдын формасында жасалат.

*Обол мурун башында,
Он үч жашар жашымда,
Алтайдын Арал көлүндө,
Ак чаңгыл таштын белинде
Кошулушкан жеримде
Айтылганда сөз кана?
Айрышканда боз кана?
Аттанганда жол кана?*

*Асышканда жол кана?
Кыл болот мизин жасаштым,
Кызматың бирге талаштым.*

(«Манас»)

Суроолуу айтымдын өзгөчө бир маанилик бөлүктөрүнүн бири – риторикалык суроону билдирген айтымдар көбүнчө ырастоону, айткан пикирди жокко чыгарууну, танып кетүүнү ж.б. маанилерди билдирет. Проф. А.Иманов риторикалык сүйлөмдүн суроолуу сүйлөмдүн башка маанилик бөлүктөрүнөн айырмачылыгын төмөнкүдөй белгилейт: «Суроолуу сүйлөмдүн бул түрүнүн спецификалык интонациясынан башка төмөнкүдөй өзгөчөлүктөрү бар: баяндоочу жекелик сандагы этиштин буйрук ыңгайынан болушу мүмкүн; сүйлөмдөгү суроо маанисиндеги сөзгө кызматчы, көмөкчү сөздөр тизмектелип айтылышы ыктымал; багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм түзүлүшүндө, кээде атоочтук баяндоочтуу жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндө колдонулат» (Иманов А., 1990, 89).

Риторикалык суроолуу айтымда сүйлөөчү суроону көбүнчө өзү коюп, кайра өзү койгон суроосуна жооп берет. Мындай айтымдар сүйлөөчү өзүнүн ой-пикирин ырастоо, бекемдөө үчүн колдонгонго шарт түзөт.

*Ушу турган Чубактан
Урганың Манас тың беле?
Ногойдон нойгут кем беле?
Чубактан Манас эр беле?
Шыкайсың жоого ар качан,
Чыгыша койчу эми эле,
Көрбөгөн Бакай сен белең?
Көмүштө калчу мен белем?*

(«Манас»)

Суроолуу айтымдын үчүнчү семантикалык тобуна таң калуучу, күмөндөр, ыраस्ताгыч, түрткү болуучу жана божомол суроолор кирди. Мындай семантикалык топтоштуруу шарттуу түрдө болгону менен интонациялык өзгөчөлүктөрү жана айырмачылыктары эске алынды.

Таң калуу иретинде айтылган суроолуу айтым кандайдыр бир жаңы кабарды укканда, ишенбегенде, кызыкканда, таң калганда берилет. Таң калуу иретинде айтылган суроолуу айтымда жооп айтылышы жана айтылбай калышы да мүмкүн.

Таң калуу иретинде айтылган суроолуу айтымдар, негизинен, эмнеге? Кантип эле? жана башка ат атоочтордун, ошондой эле суроолуу **-бы** мүчөсүнүн жардамы менен уюшулат.

– *Эмне дейт? Кантип эле ошондой болсун? (КТ.)*

*Жорго деген бел ошол,
Жоргонун белин ашты эле,
Ары жагы Кең-Кол, чоң Талас,
Эңкейип көрсө көк чалкан,
Таластын ичи көрүнөт.
Жылгындуу Кең-Кол, чоң Талас
Жер соорусу турбайбы?
Момуну, жердеген адам тунбайбы?
(«Семетей»)*

Күмөндөр суроону коммуникативдик жактан алып караганда анык, формалдуу, риторикалык жана кайталап суроо менен маанилеш болот. Бирок күмөндөр суроонун айырмачылыгы ишенбегендикти, күдүк ойду, күмөн саноону билдирет.

– *Кандай кылсам? Барсамбы? Барбасамбы? (А.С.)*

*Менин, абийирим мындан жабылып,
Жоготкон жогум табылып,
Жобогон жетим келдиби,
Жетимди көзүм көрдүбү?
(«Семетей»)*

Ырастоо маанисиндеги суроолуу айтымдар риторикалык суроолуу айтымдар сыяктуу болуп, бирок андан айрым маанилик өзгөчөлүгү менен айырмаланат, башкача айтканда, суроочу эмне жөнүндө сурап жатканын билдирип, суроонун чечилишине түрткү болуп, кайсы бир окуяны, фактыны, маалыматты колдоорун, же колдобосун ырастайт.

*Анда Чубак эмне дейт:
«Аты да Манас турбайбы,*

*Заты да Манас турбайбы,
Сөзү да Манас турбайбы,
Өзү да Манас турбайбы.*

(«Манас»)

— Эмне кыйкырасың ой? — деди Султанмурат ачуусу келип.

— Макул, макул кыйкырбайын, сен ошону сүйөсүңбү, ыя, ошондойбу? (Ч.А)

Түрткү болуучу суроолуу айтым башка маанилерине караганда жоопту талап кылбагандыгы менен айырмаланып, өзүнүн тышкы формасы жагынан буйрук, суроолуу айтымга жакын. Түрткү болуучу суроо **-бы (-би,-бу,-бү/ -чы /-чи, -чу, -чү)** мүчөлөрү баяндоочторго улануу менен жасалып, көбүнчө тыюу салган, өтүнгөн, коркуткан модалдык маанилерди билдирет.

Бирок Мадыл уккан жок, кандайдыр бир жагымсыз шоокум алыстан аккан суунун шарындай, бирде шамалдын эпкини сыяктуу араң угулгансыды.

— Уктуңбу? Күлүн сапырын таштайм? (Т.К.)

Кан кылгын дедим кимиңди?

Каның экөөң бирикчи,

Каардансам бу жерде,

Калабалуу Чубагым

Кагайынбы жиниңди?

Улук кыл дедим кимиңди?

Улугуң экөөң бирикчи,

Урайынбы жиниңди?

(«Манас»)

Түрткү болуучу суроону уюштурууда интонация негизги кызматты аткарат. Интонациянын жардамысыз түрткү болуучу суроо суроолуу айтымдын башка маанилик түрүнө өтүп кетиши мүмкүн. Ошондуктан кыргыз тилинде айтымдарды коммуникативдик түрлөргө ажыратууда интонациянын мааниси зор.

Суроолуу сүйлөмдүн маанилик түрүнүн дагы бири — **божомол суроо**. Суроолуу айтымдын бул мо-

далдык түрү сүйлөшүп жаткан адамдан кайсы бир фактыны тактоого катышып, сурап, адамдын кээ бир пикирлерди, ойлорду, окуяларды анык билүү үчүн колдонулат. Сурап жаткан адам сүйлөшүп жаткан адамына анын жообун божомолдоп жана кайсы бир фактыны, маалыматты тактоого түрткү болот.

Бала үндөбөдү. Аздан соң дүкөнчү дагы сурады.

– Кимдин баласы болом дедиң? Алиги Момун чалдын баласы болуп жүрбө?

Бала жооп ордуна баш ийкеди.

– Чамасы, небереси болосуң го? (Ч.А.)

Темиркандын шаарына

Тентип кирип чоңойгон

Теңизим жетим келдиңби?

Калаалуу Букар шаарына

Качып барып чоңойгон,

Караным жетим келдиңби?

(«Семетей»)

Демек, кыргыз тилиндеги суроолуу айтымдарды башка түрк тилдериндей эле көбүнчө лексико-грамматикалык каражаттар жана интонация уюштурат. Интонация менен тилдин фонетикалык, лексикалык, грамматикалык каражаттары тыкыс байланышта болуп, бирдиктүү бүтүндүктү түзүп, кеп агымына айланат.

§ 3. Илептүү сүйлөмдүн маанилик жактан бөлүнүшү

Кыргыз тилчилеринин арасында илептүү сүйлөмдү маанилик жактан бөлүштүрүүдө бирдей пикир жок. Сүйлөмдүн айтылышы боюнча маанисин изилдеген проф. А.Жапаров (1979), проф. Ы.Жакупов (1958), проф. А.Иманов (1990) мурда жазган эмгектеринде илептүү айтымдын модалдык маанилерин буйрук айтымдын маанилик түрлөрү менен аралаштырып жиберишкен. Кийинки жылдарда чыккан проф. А.Жапаровдун (1992) жана проф. А.Имановдун (1990) эмгектеринде илептүү айтым өз

алдынча сүйлөмдүн коммуникативдик түрү катары каралат. Мындай илептүү айтымды башка функционалдык типтердин тутумунда кароо жалпы эле кыргыз тилчилерине гана мүнөздүү көрүнүш эмес. Түркологияда айрым окумуштуулар илептүү айтымдарды өзүнчө коммуникативдик тип катары карашса, кээ бир окумуштуулар аны өз алдынча коммуникативдик тип катары карашпайт. Алардын ою боюнча илептүү сүйлөм – сүйлөмдүн айтылыш максаты боюнча маанилик касиетти билдирбестен, жөн гана сүйлөөчүнүн эмоционалдык-экспрессивдик абалын билдирет, башкача айтканда, нагыз кептик кубулуш. Ошондуктан жай, суроолуу айтымдар жана буйрук сүйлөм өздөрүнүн коммуникативдик маанилерин жоготпостон, илептүү айтымдын милдетин аткара бериши мүмкүн деген пикирди айтышат. Албетте, мындай пикирди көпчүлүк окумуштуулар четке кагышат. Илептүү айтым тилде өз алдынча коммуникативдик түргө кирет жана анын өзүнө гана тиешелүү аткара турган кызматы бар. ***Күчтүң сезим менен айтылып, сүйлөөчүнүн эмоционалдык-экспрессивдик, психологиялык абалын билгизген кептин өзгөчөлүгү илептүң айтым деп аталат.*** Адамдардын турмушунда илептүү айтымдын аткарган мааниси зор.

Кыргыз тилиндеги илептүү айтымдарды анализдеп көрүп, төмөндөгүдөй маанилик бөлүктөргө бөлүштүрүлдү:

1-топ: Чакырык (Ураан)

Чакыруу
Кайрылуу
Кыйкыруу

2-топ: Өкүнүү

Кайгыруу
Таңдануу
Толкундануу

3-топ: Жек көрүү

Сөгүү
Коркуу
Чочуу

4-топ: Сүйүнүү

Жалынуу
Жалбаруу
Эркелетүү

Кыргыз тилиндеги илептуу айтымды өз ара модалдык жактан бөлүштүрүүдө анын семантикалык, коммуникативдик жана интонациялык маанисин, өзгөчөлүгүн эске алдык. Биринчи топко илептуу айтымдын адамдарга, уюмдарга кандайдыр бир идеалды көздөгөн чакырыгы, кайрылуусу жана айбанаттарга болгон мамилелерди билдирген, интонациялык жактан башка топтордон үндүн бийиктиги менен айрымаланып турган айтым маанилери топтоштурулду.

Чакырык (Ураан). Ураан түрүндө айтылган илептуу айтымдар кайсы бир датаны, уюмду, жаратылышты, элди, жерди, адамдарды, кесип ээлерин даңктап, алкыш ирээтинде күчтүү сезим менен айтылат.

Жашасын кыргыз эли! Мугалимдерге урмат жана даңк! Рахмат сага, боордош жер!

Чакырык ирээтинде айтылган илептуу айтымдар адамдарды кандайдыр бир айкөлдүк кылууга үндөйт.

Жаштар, эмгекти сүйгүлө, Мекенди урматтай билгиле! Токой биздин байлыгыбыз, аны сактай билгиле! Окуу, окуу жана окуу!

Кыргыз тилиндеги ураан, чакырык ирээтинде айтылган айтымдын модалдык түрлөрүнүн негизги критерийи интонация болуп саналат.

Чакыруу – илептуу айтымдын маанилик бөлүнүшүнүн бир түрү. Чакыруу маанисинде айтылган айтымдарда сүйлөөчү адамдардан, айбандардан кандайдыр бир максатты, кыймылды аткарууну талап кылат.

Байсерке баамдагандай Жоошбай жылкыда экен. Деле камырап да койбойт. Баргандар:

– Ой, Жоошбай, агаң чакырып жатат! – дешти эле, Жоошбай:

– Барбаймын, Байсерке уруп коёт. (Г.С.)

Интонациянын натыйжасында айтылган чакыруу:

Тизгинимди жыя кармап, келе жаткан караанга көз жибердим. Көрүнгөн караан улам жакыndoодо.

– *Курман! – деп чакырдым. (К.Б.)*

Илептүү айтымдын чакыруу мааниси тилдеги сырдык сөздөр аркылуу да жасалат:

а) адамдарды чакыруучу сырдык сөздөр:

– *Эй! Эй! – деп колун булгап, Мамыт аны өзүнө чакырды. (Т.К)*

– *Ай! – Адыл аны жанына чакырды. (Ж.И.)*

б) айбанаттарды чакыруучу сырдык сөздөр:

Таң буурулду. Тээ, алыста жылкылардын кишенегени. – Кыруу-кыруу! – деген үндөр. (К.О.)

Кыргыз тилинде айбанаттарды чакыруучу төмөнкүдөй сырдык сөздөр бар: *кыроой-кыроой* – койду чакыруу, *мый-мый* – мышыкты чакыруу; *ме-ме* – итти чакыруу; *бо-бо* – атты чакыруу; *тү-тү* – тоокторду чакыруу; *чыйп-чыйп* – балапандарды чакыруу; *пене* – кушту чакыруу; *күчү-күчү* – күчүктү чакыруу (Кыргыз адабий тилинин грамматикасы, 1980, 466).

Илептүү айтымдын кайрылуу мааниси сүйлөөчүнүн кандайдыр бир ишти, кыймылды аткаруу үчүн экинчи бирөөгө кайрылганын көрсөтөт.

Кудай берсе Букарга

«Манас» – деп сурап баралык.

Айланайын балбандар!

Ойду-тоонун баарысын,

Жүзүргөндөй кылалык.

(«Манас»)

Жол бошотуп чыга берген жигитке жалбарды:

Айланайын! Арткы келиндин төөсү ооп келатат! Түздөп берегөр садага! (К. О.)

Каратма сөз катышкан илептүү айтымдардын кайрылуу мааниси:

Шоорук шондо кеп айтты,

Акылай, балам! – деп айтты.

(«Манас»)

Те, Самарадан бери башкы командачынын өз карамагында келген татар бригадасы ошол убакта Анжиянда эле.

Чанышевди чакырып:

– Эми, Якуб Жангирович! – деди Фрунзе. (Т.К.)

Мугалимдер, келечекте татыктуу муундарды тарбиялайлы!

Илептүү айтымдын **кыйкыруу** маанисин көбүнчө сырдык сөздөр уюштуруп, тийиштүү интонациянын жардамы менен айтылат:

Жалакайлар колун калканчыктайт:

– Какый!

– Кокуй!

– Аа!

– Жеп койду! – дешет (К.О.)

Кыргыз тилинде интонациянын жардамы менен жасалган кыйкыруу маанисиндеги илептүү айтымдар да кездешет.

Алыбек төбөсүнө чагылган тийгендей теңселип, эсин жоготуп, жубайды ийнинен булкуп, ары түртүп Укен экендигин анык тааныганда көөдөнүнө бек кысып, бакырып ийди:

– Сен белең! Башка аял таппай калыптырбы! Кан ичишем! Ормон! Оо, Ормон! (К.О.)

Экинчи топко кирген илептүү айтымдын **өкүнүү, кайгыруу, таңдануу жана толкундануу** маанилери сезимди билдирүүчү сырдык сөздөр, күчөтмө бөлүкчөлөр, модаль сөздөр, зат атооч, ат атооч, сын атооч, этиш сөздөрдүн жана дагы интонациянын жардамы менен уюшулат.

Өкүнүү. Сүйлөөчү турмуштагы, жаратылыштагы, коомдогу болуп өткөн, болуп жаткан жана боло турган окуяга, кубулушка, нерселерге терс мамилесин билгизип, ошого карата өзүнүн ички сезимин туюнтушу илептүү айтымдын өкүнүү маанисин билгизет.

Сырдык сөздөр аркылуу жасалган өкүнүү маанисиндеги илептүү сүйлөмдөр:

– Эх! – ошондо эмне үчүн сенин сөзүңдү укпайдым. (К.О.)

– Аттиң! – деди Жапар, аларды карап туруп, терең ыркырынып, менин чолоктугум. (К.Б.)

– Ата, балам, сага жаман болуптур! (К.Т.)

Кыргыз тилиндеги **чагымда, арийне, албетте, керек, ырас** деген модаль сөздөр айтымдын контекстинде жараша илептүү айтымдын өкүнүү маанисин билдирет:

*Атпайдын эркин чагында,
Аргымак минип, куш салып,
Аркырап жүргөн чагымда,
Ак сакалым жайкалтып,
Жаркырап жүргөн чагымда,
Буудан минип, куш салып,
Бурулдап жүргөн чагымда.
Бул кордукту көргөнчө,
Ошондо неге өлбөдүм!*

(«Семетей»)

Албетте, ошентип калдык! (А.Т.) Арийне, иштин баары ошондой болгон. (К.Ж.)

*Адам алдан кеткенде, баркы кетет өңдөнөт!
Керек болор деп ала келсем эч нерсеге жарабай калды!
Ырас, мен ага өтө ишенгем! (К.Т.)*

Илептүү айтымдын өкүнүү мааниси жандоочтор аркылуу да уюшулат.

Ал кайра айныган шекилдүң! Өкүнүчтүңү ошо бойдон ал кайрылып келбеди! Аны адам сыяктуу деп ойлогом! Ал жөнүндө оюм таза эле, жаңылыптырмын! Киши сөрөйдүн баарына ишенип болбойт экен! (Э.Т.)

Күчөткүч бөлүкчөлөр аркылуу жасалган илептүү айтымдын өкүнүү мааниси:

Ошого абдан өкүнөм! Абдан начар киши экен! Эң жок дегенде адамды сурап койбойбу! (К.Т.)

Айрым учурда жардамчы этиш эле **-ге үчүн** 3-жактын мүчөсү жалганып, өкүнүү мааниси уюшулат.

*Ала-Тоолук кыргызга
Аскар тоодой бел элең!
Айкырып жоого киргенде,
Аркырап аккан сел элең!*

(Алдаш Молдо)

Этиш сөзгө чакчылдын **-ып** мүчөсү уланып, жак жана атоочтук **-ар** формасынын жалганышы аркылуу илептүү сүйлөмдүн өкүнүү мааниси жасалат:

– *Ошону бекер кылыпсыңар! (Т.К.)*

– *Бекер эле барыпсыңар! (Ж.М.)*

Негизинен, тилдеги лексико-грамматикалык каражаттар илептүү айтымдын маанилик касиеттерин жалпы жонунан билдирет, ал эми ал маанилик ар түрдүүлүк конкреттүү түрдө ситуацияга жана контекстке жараша интонациянын жардамы менен ишке ашат. Интонация сүйлөмдүн грамматикалык, модалдык категориялары менен тыгыз байланышта болуу менен айтымга модалдык түр берет.

Кара-Тоодон көч келер, көч келгенде,

Ала-Тоодон көч келер, көч келгенде,

Жарманкеден күтпө мени, Бегимай,

Эрким менен учуп кетем теңирге,

Сени сүйүп тойбой кеткем өмүргө! (Ч.А)

Интонациянын жардамы менен гана уюшулган илептүү айтымдын маанилик түрлөрүнүн бири – **кайгыруу** жана **таңдануу** болуп саналат.

Кошомат кылып кырк чоро,

Чуркурап жүргөн чагында,

Алтын менен күмүшкө

Бөлөнүп жүргөн чагымда,

Айбатым Манас асылга,

Жөлөнүп жүргөн чагымда.

Маңдайга келген багымда.

Ошондо өлбөй арман күн!

(«Семетей»)

Кыргыз тилиндеги **кокуй, кокуй алат, кокуй күн, эх, аттиң, чиркин ай, кап** жана башка сырдык сөздөр катышып, илептүү айтымдын кайгыруу мааниси жасалат.

Кокуй күн, ушундай болот деп ким ойлоптур!
Кокуй алат, кокуй алат, мал кырылып бүтмөй болду! Кап, Динардын чатагын көр! Эх, мындай болот деп ким ойлоду! Чиркин ай, баргандан артыгым чыкты ээ! (М.Ж)

Этиш сөзгө кыймыл атоочтун **-май** мүчөсү уланып, интонациянын жардамы менен илептүү айтымдын кайгыруу мааниси уюшулат.

– *Жерди алса болбойбу, мал-мүлктү алса болбойбу, анчалык душман экен башты алса болбойбу!* (Ч.А.)

Сүйлөөчү тарабынан таңгалып, күчтүү сезим менен айтылган айтымдар илептүү сүйлөмдүн таңгалуу маанисине кирет. Илептүү айтымдар таңгалуу маанисин **капырай, ой тобо, ботом** жана башка сырдык сөздөр уюштурат.

– *Ой-тобо-о, кетмен чаап, күрөк сайып, таш ээси Жолдубай өзү колдоп баарыбызды апапакай этип семиртип жиберди!* (Т.С.)

– *Тоб-а-а-а! – деп койду Жоошбай чалкалай, абдан такыба кишиче, асманга карап күнгүрөгөнсүдү, ыргалды. – Көк Теңириңдин күчтүңүзү ай!..* (Т.С.)

Капырай, береги келиндин эри кандай укмуш!

Ат атооч **ошо** деген сөзгө сөз жасоочу **-дай** мүчөсү уланып, суроолуу **-бы** уландысы жалганып, илептүү айтымдын **таң калуу** мааниси уюшулат.

– *Ошондойбу, ал ошондой дечи!* (К.Т.)

Таңгыч бөлүкчө **-ба** чакчылга жалганып, таң калуу маанисин билдирет.

Жылгындуу Кең-Кол, Чоң-Талас

Жер соорусу турбайбы!

Муну жердеген адам тунбайбы!

(«Семетей»)

Сүйлөөчү күчтүү сезимге берилип, толкунданып айткан ой-пикирлер илептүү айтымдын **толкундануу** маанисине кирет.

Окшотуп турам көзүңдөн,

Оозуңдан чыккан сөзүңдөн!

Секетиң кетип калайын,

Семетей чыкпайт эсимен.

(«Семетей»)

Сырдык сөз катышып, интонациянын жардамы менен илептүү айтымдын толкундануу мааниси жасалат.

– О, сүйүктүң, айымдар! Көк асманда ысмым жалын менен жазыларын кудайдан тилейм. (Ч.А.)

Нагыз интонациянын жардамы менен жасалган толкундануу мааниси:

– Карачы! Ильяс! Биздин Самат тай туруп калды! (Ч.А.)

Мен келатканда алыстан астымды тосо чуркашат.

– Машина! Биздин машина келатат! (Ч.А.)

Илептүү айтымдын маанилик бөлүнүшүнүн үчүнчү тобуна **жек көрүү, сөгүнүү, коркуу жана чочуу** кирди. Бул топко кирген маанилик бөлүктөр башка топторго караганда үндүн, же добуштун бийиктиги, эмоционалдык жактан ачыктыгы менен айырмаланып турат да, негизинен, интонациянын жардамы менен аныкталат.

– И, көзүң болсо көрүп ал! – деди. – Эми жаны өзүңкү болгон чыгар – деп үнү кекетип заар төгүлүп чыкты. (Т.К.)

Шермат көзүн ыкшыйтып, көзүнөн чаары чыга жек көрө ызырынды:

– Ий-е, палбан! Жолуктук го кайрадан! (Т.К.)

Илептүү айтымдын күндөлүк турмушта кеңири тараган модалдык түрлөрүнүн бири сөгүү болуп саналат. Сүйлөөчү кимдир бирөөгө кандайдыр бир ишти, тапшырманы аткарбагандыгы үчүн, сөзүн укпаганы үчүн жини кайнап, өзүн өзү токтото албай эмоцияга алдырып жиберген учурунда илептүү айтымдын сөгүү мааниси колдонулат.

О, ит! Ит болбосоң сөз укпайсыңбы! (К.Т.)

– Акмак экенсиң! – деп ал басып кетти. (Ж.К.)

– Бул ит экен, иттик кылган экен! Итке теңелип сен да иттик кылгансыңбы! (Т.К.)

Баятан коломтодогу Кызыл чокту кычкач менен эрмектеп, зериккенден ыңгыранып отурган манап Байгазы Көкөтөйдүн үнүнө ого бетер кыжырланды:

– Ой, арам кул, сенсиңби! (Т.С.)

Чакчыл этиштерге жак мүчөлөр жалгашып илептүү айтымдын сөгүнүү мааниси жасалат.

*Кетелик десем болбойсуң,
Кебимди айтып коргойсуң.
Айткан тилди албайсың,
Зордук кылам деп келип,
Арам өлгүр кандайсың*

(«Семетей»)

Илептүү айтымдын маанилик бөлүктөрүнүн бири – **коркуу**. Ал көбүнчө сырдык сөздөр аркылуу жасалат.

– *А-а-а!* – *деп, ал коркконунан чалкасынан кетти.* (КТ)

Интонациянын жардамы менен «Апа!» – деген сөз коркуу маанисин билдирет.

– *Апа!* – *деп кыйкырып эсинен танды.* (Г.С.)

Коркуу жана чочуу семантикалык жактан бирдей эмес. Алардын айырмачылыгы – добуштун ар түрдүүлүгүндө. Коркуу бийик үн менен айтылып, адамдын ички сезими өтө чыңалган абалда болот. Ал эми чочуу коркууга караганда добуш пасыраак чыгып, адамдын кандайдыр катуураак кабатырланганын билдирет. Сырдык сөздөрдүн илептүү айтымдын коркуу жана чочуу маанилерин билдирүүдө интонация менен контексттин ролу өтө чоң.

Кыргыз тилинде **апей, кокуй, ботом** деген сырдык сөздөр илептүү айтымдын чочугандык маанисин билдирет.

– *Апей, ботом, сен белең! Кокуй, көтөрүп кетти!*

Мындан тышкары кыргыз тилинде чочуганда айтылуучу туруктуу сөз айкаштары бар: *астапралла, атамдын башы, ушундай беле, чечек ж.б.*

Илептүү айтымдын төртүнчү тобуна семантикалык жагынан маанилеш **сүйүнүү, жалынуу, жалбаруу** жана **эркелетүүнү** киргиздик. Бул топко кирген маанилик бөлүнүштөр ички сезимдин жагымдуулугу менен айырмаланат.

Буйрук ыңгайдын формасында турган **сүйүн** деген этишке сөз жасоочу **-чы** мүчөсү жалганып, илептүү айтымдын сүйүнүү мааниси жасалат.

*Сүйүнчү, Жакып, сүйүнчү
Душманга болсун күйүнчү!*

(«Семетей»)

Кыргыз тилиндеги чакчылдын **-а// -й** формасы аркылуу илептүү айтымдын сүйүнүү мааниси уюшулат.

*Сүйүнчү, Жакып каным-ай,
Сүйүнө турган чагың ай,
Тентип кеткен чырагың,
Семетей келди көрүңөр!*

(«Семетей»)

Кыргыз тилинде «ошондой» деген салыштырма байламтага суроолуу сүйлөмдүн **-бу** мүчөсү жалганып, интонациянын жардамы менен айтымдын сүйүнүү мааниси жасалат.

– Ошондойбу, ошондойбу, ошондой дечи! Жалгызым келип калдыбы! (Т.С.)

Туруктуу сөз айкашы оозуңа май, айтканың келсин, берегөр, кудай, берегөр, негизинен, сүйүнүү маанисин билгизет.

Илептүү айтымдын **жалынуу** жана **жалбаруу** мааниси сематикалык жактан маанилеш. Ички сезимди билдирүү жагынан алар эки түрдүү болот. Биринчиси, жакын кишисине, баласына өмүрүн тилеп, эркелетип, жалбаруу, жалынуу же жакын кишисинен кандайдыр бир окуяны, кубулушту болтурбоо үчүн аракет кылат. Мындай илептүү айтымдын жалбаруу жана жалынуу мааниси этиштин каалоо ыңгайы жана ыңгайлары аркылуу, аларга мүчөлөрдүн жалганышынын натыйжасында уюшулат.

*Аябайын малымды,
Сен үчүн кыйнап жанымды.
Төгөрөктүн төрт бурчун
Беш айланта кыдырып,
Кагылайын сен үчүн,
Ат күлүгүн табайын!*

(«Семетей»)

– Кагылайын кудай, балама өмүр берсе экен! – деп жакасын кармап жалбарды. (Т.С.)

Жалынуу – жалбаруунун экинчи түрү. Сүйлөөчү кандайдыр бир жагымсыз ишти, окуяны, кубулушту экинчи бирөөдөн жасабоону суранат.

– *Кулунум, кулунум! Кулак сал! Атты бөөдө зоруктуруп өлтүрө көрбө! (К.О.)*

Кыргыз тилиндеги сырдык сөздөр – «**Уа-а**», «**Аа-а**» тиешелүү интонациянын натыйжасында жалынуу маанисин билдирет.

– *Уа-а! – деп келип, Карасакал Акандын бутун кучактап жыгылды. (Т.К)*

Кыргыз тилиндеги фразеологиялык «*жан соога*» деген түрмөк жалбарууну, жалынууну билгизет.

– *Айланайын, палбан, жан соога, жан соога! (Т.К)*

Тиешелүү интонациянын жардамы менен жалбаруу мааниси жасалат.

– *И-и? Жан ширин бекен? Карасакал бышактап жиберди:*

Иттик менден өттү! Иттик менден өттү! Жанымды кой, жанымды кой! (Т.К.)

Кыргыз тилиндеги илептүү айтымдын модалдык ар түрдүүлүгү жалаң эле жогоруда сөз кылган маанилик топтор менен чектелип калбайт. Адамдын эмоциясы жана ички ой сезими ар түрдүү болгондой, илептүү айтымдын маанилик бөлүнүшү да ар түрдүү. Бул маанилик ар түрдүүлүк тилдеги лексико-грамматикалык каражаттардын жардамы менен интонация аркылуу ишке ашат.

Болуп жаткан окуянын кырдаалына жараша айтымдардын коммуникативдик түрлөрүнүн маанилери бири-бирине өтүп кете берет, тактап айтканда, контекстке жана түрдүү шарт абалдарга жараша жай айтымды илептүү айтымга, илептүү айтымды суроолуу айтымга интонациянын жардамы аркасында айландырууга болот. Бул интонациялык кубулуштун универсалдуулугун билгизет.

§ 4. Буйрук сүйлөмдүн маанилик жактан бөлүнүшү

Кыргыз тилинде буйрук сүйлөм акыркы жылдарга чейин өзүнчө коммуникативдик түр катары бөлүнүп келген эмес. Сүйлөмдүн бул түрү көбүнчө илептүү сүйлөм менен чогуу каралып келген. Кийинки кездерде гана сүйлөмдүн айтылыш максаты боюнча бөлүштүрүүдө дээрлик бардык тилчи-окумуштуулар буйрук сүйлөмдү өзүнчө коммуникативдик тип катары бөлүштүрүп жүрүшөт.

Табияты боюнча буйрук айтым, негизинен, диалог иретинде айтылган кептерде айтылат. Адам баласы күндөлүк турмушунда өзүнүн эркин, буйругун, талабын, ачуусун дагы толуп жаткан ички сезимин буйрук айтым аркылуу билдирет. Буйрук айтым аркылуу биз сүйлөшүп жаткан адамды кандайдыр бир нерсени жасоого, аткарууга мажбурлап же жасалып жаткан иштерди токтотууга, кайсы бир идеялардан баш тартууга, окуяларды болтурбай коюуга мажбурлайбыз. Буйрук топтогу суроолуу айтымдардын башка топтогу айтымдардан айырмачылыгы – сүйлөөчүнүн айткан сөзү, каалоосу, эрки аткарылууга тийиш. Ошондой эле буйрук айтымдар айтымдын башка модалдык түрлөрүнө караганда эмоционалдык, интонациялык, формалдык сапаты, курамы жана структуралык жагынан айырмаланат. Синтаксистик көз караштан алып караганда, буйрук айтымдар эреже боюнча, көбүнчө бир курамдуу болот, андыктан айтымдын темасы көмүскөдө калат. Грамматикалык-структуралык жактан алып караганда буйрук айтымдын түзүлүшү ар түрдүү. «Анын структурасын түзүүчү негизги, зарыл элементи баяндооч, ага кошумча каражат катары буйруу маанисин күчөтүүчү модал сөздөр, сөз тизмектери, бөлүкчөлөр, сырдык сөздөр колдонулат» (Иманов А., 1990, 90).

Эне менен бала чаңырып кайра жабышышты. Күчтүү колдор аларды кайра капшыра кармады. – Токто! – Нүзүптүн катаал үнү түнөргөн куралдуу кишилерди тык селейтти. (Т.К.) Мен сокодон түшүп, кооптоно Абакирге бастым. Ал иш убагында мени жанына отургузчу эмес.

– Отур! Ал өз ордун мага бошотуп берди. (Ч.А.)

Буйрук айтымды маанилик жактан бөлүштүрүүдө үч негизги катыштык эске алынды: 1) сүйлөөчү менен даректин (адресат) катышы; 2) сүйлөөчүнүн окуяга болгон катышы; 3) даректин (адресаттын) айтылган кепке болгон мамилеси. Мындай бөлүштүрүү буйрук айтымдын маанилерин үч топко ажыратууга шарт түзөт: 1) буйрук; 2) сураныч; 3) сунуш. Бирок айтымды максат кырдаалдары боюнча бөлүштүрүүдө да, структуралык түзүлүшүн кароодо да бир жактуу мамиле болбостон, ар тараптуу (комплексүү) мамиле керектигин илим далилдеп олтурат. Изилденип жаткан объектиге ар тараптуу мамиле кылуу, башкача айтканда, ар тараптуу изилдөө жүргүзүү анын бардык законченемдүүлүгүн ачып берүүгө шарт түзөт.

Демек, жогорудагы саналган аспектилер бири-бири менен карым-катнашта изилденгенде гана айтымдын табигый табияты толук ачылышы мүмкүн.

Буйрук айтымды маанилик жактан бөлүштүргөндө лексико-грамматикалык, лексико-семантикалык аспектинин кароо менен интонациялык, фонологиялык өзгөчөлүктөрүн эске алып, төрт семантикалык топко бөлүштүрдүк.

Албетте, мындай буйрук айтымдардын маанилик бөлүнүшүн өз ара топторго бөлүштүрүү шарттуу түрдө гана жүргүзүлгөндүгүн белгилеп кетмекчибиз. Контекстин жана интонациянын жардамы менен буйрук айтымдын бир мааниси экинчи бир маанисине жөнөкөй эле өтүп кетет. Мындай учурда интонация жана контекст негизги ролду ойнойт.

Буйрук тобу. Бул семантикалык топко кирген буйрук айтымдын модалдык түрлөрү башка маанилик топторго караганда сүйлөөчүнүн эркин, максатын, каалоосун, буйругун сөзсүз аткаруу керек экендиги менен айырмаланат.

Буйрук айтымдын эң негизги маанилик түрлөрүнөн болуп буйрук жана нагыз буйрук эсептелет. Сүйлөөчүнүн көздөгөн максаты мындай учурда, сөзсүз, аткарылууга тийиш.

Токтой калган Чотур четки бөлмөнүн эшигин ачты да буйрук айтты.

– *Кир. (Т.С.)*

Анын көзү келгендердин көзү менен уруна түштү. Биринчи көргөндөгү шеги кайра тирилди. Кыжыры кайнап кетти.

Кармагыла!

Куралдуу жигиттер календердин эки колуна жабышышты. (Т.К.)

Буйрук жана нагыз буйрук маанисиндеги айтымдарды этиштин **оку, жаз, бол, кир, отур** жана башка тубаса формалары уюштурат. Жөнөкөй буйруктан нагыз буйруктун айрымачылыгы нагыз буйрук ошо замат дароо аткарылууга тийиш. Мындай айтымдар, негизинен, буйрук иретинде айтылган этиш сөздөргө буйрук ыңгайдын 2-жак, жекелик түрүнүн **-гын** мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалат.

Командир буйрук берди:

– *Алдыга баскын. (А.С.)*

Нагыз буйрук буйрук ыңгайдын 2-жагынын көптүк түрү **-гыла** мүчөсү аркылуу берилет.

– *Какайгыла!*

– *Түздөнгүлө!*

– *Бош болгула! (КТ.)*

Буйрук жана нагыз буйрук маанисиндеги айтымдар буйрук ыңгайдын 3-жагынын жекелик саны **-сын** мүчөсү аркылуу да уюшулат.

– Асанов бугүндөн калбай жөнөсүн! (Т.А.)

Буйрук ыңгайдын 3-жагына -сын мүчөсү жалганып, үстүртөн буйрук мааниси уюшулат. Үстүртөн буйрук мааниси айтуучунун эрки дайыма аткарылып туруусу менен шартталган.

– Дагы кандай шарт? Күчүлдөгөн үндөр тым боло түштү.

– Менин сөзүм эки кылынбасын! Сөзүмдү эч ким жара тартпасын!

– Алдыма жулкунуп эч ким ат бастырбасын! (Т.К.)

Буйрук айтымдын маанилик түрлөрүнүн бири – **тыюу**. Айтымдын бул мааниси кандайдыр бир терс көрүнүштү, окуяны, кыймылды болтурбай коюуга шарт түзүүсү менен мүнөздөлөт.

Тентек уулунун жаман жоруктары кагаз бетинен окулганга намыстуу ата ызаланды. Катуу тиштенсе, жаак тарамышы түйүлө түштү. Калың кабагы түксүйүп унчукту:

– Токто! Мына бу маалим келиндердин алдында абийирим жакшы эле төгүлдү. (Г.С.)

Кыргыз тилинде тыюу мааниси буйрук ыңгайдын экинчи жагынын көптүк жана жекелик саны аркылуу жана «так», «тек», «чш», «нк» деген сырдык сөздөрдүн жардамы аркылуу да жасалганын көрөбүз:

Кедей баш көтөрүп, сөз айтмакчы болду. Бийканы бетине толкуп, кыйкырып жиберди.

– Бас жаагыңды! Сөз кайрыбагын! (Т.К.)

Жоргонун тула боюна кан ойноп чыкты. Гүлсары элтең секирип койду.

– Так! Так! – деп, бир нече добуш жабыла чыкты. (Ч.А.)

– Сен белең? – деди заматта тамагы кургап, буула калган Сейде.

– Чш! – Ысмайылдын көзү караңгыда жашыл от чалып, ал жакындап келип, бетке энтигип, оор дем алды. (Ч.А.)

– *Тек! Болду жетишет, – деп ал баланы тыйып койду. (Т.С.)*

Кыргыз тилинде тыюу мааниси интонациянын жардамы менен да уюшулат:

Абдырахман элчи жооп табалбай дабдырап отуруп калды. Абил бий күйүп кетип:

– Бекназар! Бекназар! – деп чаңырып жиберди. (Т.К.)

Буйрук айтымдын талап кылуу мааниси, негизинен, буйрук маанисине жакын, бирок буйрук сыяктуу кандайдыр бир ишти, кыймылды, максатты, сөзсүз, аткарууну талап кылбайт. Талап кылууну маанилик жактан алып карасак, буйрук менен суранычтын ортосунан орун алган айтымдын маанилик түрү болуп саналат. Башкача айтканда, талап кылуу сүйлөм контекстинин ичинде буйрук маанисине да, сураныч маанисине да жакындап кетет. Мындай маанилик жакындыгына карабай сүйлөмдүн талап кылуу мааниси буйруктан да, суранычтан да өзүнүн эркти билдирүү жагы менен айырмаланат.

Кыргыз тилинде талап кылууну буйрук айтымдын башка маанилик түрлөрүндөй эле буйрук ыңгайдын 2–3-жагынын жекелик жана көптүк түрүнүн ар кандай формалары уюштурат:

Бекназар кылычын сууруп алып, өйдө ыргытып, сабынан тосуп алды.

– Бул эми түн каткан ууруларга гана курал боло алат. Мылтык бер! Замбирек бер! (Т.К.)

Белекке мыктап кийүзгө,

Белгилүү чепкен – деп угам,

Каалап келдим өзүңдөн,

Ак олпокту бергиңиң! («Семетей»)

Этиш жасоочу өнүмдүү мүчөлөрдүн бири **-ла, -да, -та** жалганган сөздөр сүйлөм ичинде жагдайга (контекстке) жараша талап кылууну билдирет:

Азыраак барып, дагы кетенчиктеп теңселе бергенде, кампачы жаны чыккандай бакырды:

– Ташта, ташта дейм!

– *Ташта, – деп башкалар да кыйкырышты.*
(Ч.А.)

Этиштин тубаса формасына **-сын, -гын** мүчөлөрү жалганып, талап кылуунун ар түрдүү формалары уюшулат.

*Боз балага кеп айтып,
Карадөңдүн Жарманас
Кабарга баргын – деп айтып,
Бизден салам айта көр,
Айтып туруп кабарды
Анда турбай кайта көр,
Токтолбостон кол келсин,
Кол келгенде мол келсин.*

(«Сейтек»)

– *Бүгүндөн калбай баргын! (КТ)*

Аталган формалар (**-сын, -шысын**) жогоруда көрсөтүлгөн маанилерден башка, этиштин терс формасы **-ба** менен айкашып келгенде, айтымдын кырдаалына, интонациясына карай буйруу мүнөзүндөгү маанини берүү менен бирге, өтүнүп сурануу, өкүнүү, алдын-ала эскертүү, күмөн саноо, каргыш ж.б. ушуга окшогон модалдык оттенкторду да бериши мүмкүн.

Этиштин буйрук ыңгайына сурануу, өтүнүү маанисиндеги **-чы** мүчөсү жалганып да талап кылуу маанисин уюштурат.

Жадабаган, үмүтү үзүлбөгөн эне болбой эле кайрадан жоголгон эс-учун ачкысы келет:

– *Эстечи! Эстечи дейм! Сенин атаң – Дөнөнбай! (Ч.А.)*

Буйрук айтымдын маанилик түрлөрүнүн бири – **жарлык**. Айтымдын бул маанилик түрү эрктин, каалоонун, максаттын аткарылышы менен мүнөздөлөт. Жарлык сүйлөмдүн буйрук маанисине өтө жакын. Жарлыктык буйруктан айырмасы – ал көбүнчө көпчүлүккө карата айтылат. Кыргыз тилинде жарлык, негизинен, этиштин буйрук ыңгайына **-сын** мүчөсүнүн жалганышы аркылуу жасалат.

Буйрук ыңгайдын 1-жагынын көптүк түрүн уюш- туруучу **-гыла** мүчөсү жалганган сөздөр ай- тымдын кырдаалына жараша жарлык маанисин билдирет.

– *Аттарга сак болгула! Белиңерди чечпегиле! Сак жаткыла! Биздин мында токтогонубузду жат адам, кас адам билген жокпу? (Т.С.)*

Буйрук айтымдын өзгөчө модалдык түрлөрүнөн болуп **коркутуу** жана **ачуулануу** эсептелет. Айтым- дын бул модалдык оттенкалары интонациялык жана айтуучунун эркти билдирүү жагынан жакынды- гы менен өзгөчөлөнөт. Кыргыз тилинде айтымдын коркутуу жана ачуулануу маанисин көбүнчө кон- текстке карап ажыратабыз. Айтымдын кырдаалына жараша лексикалык жактан бирдей эле сөздөр бир учурда коркутууну, экинчи бир учурда ачууланууну билдирип калышы ыктымал.

Кыргыз тилинде айтымдын коркутуу жана ачуулануу оттенкалары контекст аркылуу, тактап айтканда, айтымдагы айрым сөз айкаштарынын мааниси аркылуу да берилет:

Ачуусу аябай келген Асанбек калтырап кетти:

– *Жеткир, өлө элегиңде! – деп жини келе кый- кырды. (А.С.)*

Буйрук ыңгайдын 3-жагына **-сын** мүчөсү жал- ганат:

Мейманды Жусуп менен бир жигитинин бай- ланганын уккан Акимкан чындап ачууланып, тез киши чаптырды:

– *Адыке эсирбесин! Эсебин табам! Куйругумду баспасын! (Т.К)*

Команда – буйрук айтымдын маанилик түр- лөрүнүн бири жана ал айтуучунун эрки, сөзсүз, да- роо аткарылышы менен мүнөздөлөт:

Танканын үңү улам жакындай берди. Окоптогу- лар көз ирмебей карап турушту. Аңгыча алдыңкы танканын тумшугу көрүндү:

– *Командир кыйкырып жиберди:*

Бейшенбаев, прицел – 3, танкка каршы ок менен аткыла! Аткаыла! (Э.Т.)

– Рота түздөнгүлө. Оң ийинди көздөй алга баскыла! (К.Т.)

Сураныч тобу. Буйрук айтымдын бул тобуна төмөнкүдөй модалдык-маанилик түрлөр киргизилди: **сураныч, кечирим суроо, жалбаруу, өтүнүү, макул болуу, тынчытуу.** Бул топко кирген айтымдын маанилик түрлөрү айтуучу тарабынан эркти таңуулаган менен айтуучунун жана аткаруучунун эрки, максаты, кылган иши төп келишкенде гана ишке ашат.

Күндөлүк турмушта эң көп кездешкен айтымдын модалдык түрлөрүнүн бири – **сураныч.** Кыргыз тилинде сураныч грамматикалык жана интонациялык жактан айкалышып уюшулат. Сураныч маанисин айтууда интонациянын ролу өтө чоң. Эгер айтым интонациялык жактан туура калыптанбаса, бир мааниден экинчи мааниге тез эле өтүп кете берет.

Кыргыз тилинде айтымдын сураныч маанисин ниет ыңгайдын 1, 2, 3-жагынын сылык түрү интонация менен айкалышып уюштурат:

– Тек, кагылайын неберелерим, – деди Омор, баяндаманы бүтүрөйүнбү, же бүтүрбөйүнбү?

Балдар чуулдашты:

– Бүтүрбөңүз, Омор аке! (Г.С.)

Каныбек да, Умсунай да Канышка ызаат кылып:

– Алыңыз байбиче! Согумдун ширеге жыяры. Балаңыз экөөңүз ооз тийсин деген элек. (Т.С.)

– Бар кагылайын, барып Айым апанды алып келчи! Биздикинен чай ичсин. (К.Т.)

Ниет ыңгайдын 2-жагынын жекелик жана көптүк түрү буйрук айтымдын сунуш маанисин билгизет.

Чарбанын башкармасы көпкө сүйлөдү: жайкы жыйым-терим, ага болгон камылга, чарбанын кирешеси жана чыгашасы тууралуу. Акырында ал колхозчу карыяларга кайрылды:

Сиздер барсаңыздар жакшы болмок. Баш-көз болуп, жардам бермексиздер (КТ).

Шарттуу ыңгайдын 1-жагы сурануу интонациясы менен айкалышып, айтымдын сурануу маанисин уюштурат:

Машина экчей берген сайын, кысылышып отурган кишилердин арасы да бошой түштү. Зарыл козголуп коюп, Акияга кайрылды:

Тиги кишиге ушул арадан орун беришсек кантет. Кары киши экен. (Т.С.)

Кандайдыр бир болуп өткөн жагымсыз окуя же иш жөнүндө **кечирим суроо** буйрук айтымдын экинчи маанилик тобуна кирет. Кечирим суроо, негизинен, буйрук ыңгай формасындагы **«кечир»** деген этиш сөзгө жак мүчөлөрдүн сылык жана одоно формалары уланып уюшулат:

– Төрөйым, кечир мени! (М.С.)

– Көп күнөөм болсо кечирип коюңуз. (А.С.)

Интонациянын жардамы менен да айтымдын кечирим суроо мааниси жасалат:

*Угуп алып сабылып,
Көзүңүн жашы он талаа
Сары тазга жалынып:
Кагылайын, Сары аба,
Билбестен чаап жибердим
Актулпар тартуу, мен тартуу
Кагылайын, кан аба
Токойдо жүргөн сары аба,
Көп таарынып баратсаң
Актулпар сындуу малымды ал,
Астыңа жатып берейин
Чыркыратып жанымды ал.*

(«Семетей»)

Жалбаруу мааниси буйрук айтымдын өзүнчө модалдык түрү болуп саналат. Жалбаруу мааниси айтымдын сураныч маанисине караганда өтө сезимдүү

келип, жагымсыз окуяны болтурбай коюуга болгон аракет билдирилет.

Кыргыз тилинде жалбаруу мааниси буйрук ыңгайдын 2, 3-жагына **-чы, -чи, -чу, -чү** мүчөсү жалганып жасалат:

– *Антпечи, кызыке, антпечи. Эстүц жан эмес белең! (КТ)*

Интонация менен контекстке жараша каалоо ыңгайдын **-айын** мүчөсү уланып жалбаруу мааниси уюшулат. Мындай учурда жалбаруу эркелетүү маанисине өтүп кетет.

*Темир чептүц коргонум,
Күйдүрүп кеткен күл ботом,
Семетей, кагылайын ойронум!
Манастан калган бергегим,
Менин кагылайын айнегим!*

(«Семетей»)

Кыргыз тилинин синтаксистик түзүлүшүндө ишендирүү маанисиндеги буйрук айтымдын түрлөрү кездешет. Сүйлөөчү кандайдыр бир окуяны, ишти экинчи бирөөлөргө ишендирүүгө аракет кылат.

– **Ишене бериңиз! – Темир угуп тургандай кескин айтты. Күнтуу карыянын ак экендигине ишенем. (Т.С.)**

«Ошондой» киринди сөздүк функцияда айтылуу менен контекстке кошулуп ишендирүү маанисин уюштурат.

– *Ошондой, жолдош командир! Чын айтам! (К.Т.)*

Буйрук ыңгайдын 2, 3-жагына мүчөлөрдүн жалганышы аркылуу айтымдын ишендирүү мааниси уюшулат:

Найман эне уулунун жоголгон эс-учун кайрадан ойготууга далбас урду.

Атың ким эле, эстечи! – деп жалынып-жалбарып жатты.

Атаңдын аты Дөнөнбай, ошону билесиңби! Сенин атың Маңкурт эмес, Жоломан, Жоломан! (Ч.А)

Айтымдын макул кылуу мааниси семантикалык жагынан алып караганда сураныч маанисине жакын, бирок макул кылуу эрктин жумшактыгы менен айырмаланып, өтүнүү формасына жакындап кетет. Буйрук айтымдын макул кылуу мааниси дагы башка модалдык оттенктордой эле буйрук ыңгайдын 2, 3-жагы жана ага мүчө улануу менен уюшулат.

– *Козголуп койчу! Көптөн бери көрүшпөгөн кишиң келип отурат (Т.К.).*

*Балам, мыкты болсоң шашпай тур,
Алдыңкы жерден качпай тур.*

(«Семетей»)

Буйрук айтымдын **тынчытуу** мааниси семантикалык жактан айырмаланып турат. Сүйлөөчү кимдир бирөөгө өзүнүн эркин таңуулабастан, тескери-синче, аны тынчытууга аракет кылат.

– *Коркпой эле коюңуз! Ал экинчи барбайт. (К.Т.)*

*Атаңдан калган мал мына,
Атаңдан калган жан мына!
Атаңдан калган үп мына,
Атаңдан калган мүлк мына!
Кейип-кепчип көп жүрдүм,
Кан Манастын жетими
Качан келер деп жүрдүм!*

(«Семетей»)

Кеңеш тобу. Кеңеш тобуна кирген буйрук айтымдын түрлөрү сүйлөөчү тарабынан эркти таңуулабагандыгы, аткарыла турган иштин, окуянын убакыт жагынан чектелбегендиги менен мүнөздөлөт да, сүйлөөчү тарабынан жакшы ниет менен айтылып, кайсы бир ишти, кулк-мүнөздү, окуяны ж.б. жагдайларды айтуучу үчүн да жагымдуу болуш максатын көздөйт.

Ошондон кийин гана көпчүлүккө угуза:

– *Шерали! Мына, карагым, эми сен журт эгесиң. Журтка кайрымдуу бол. Бурадарларга*

*күйүмдүц бол. Акылдуунун тилин ал, көздүңүн ар-
тынан ээрчи (Т.К.).*

Кыргыз тилиндеги макал-лакаптар көбүнчө кеңеш берүүчү айтымдардан түзүлөт.

Жакшы болсоң – жатык бол, Улук болсоң – кичик бол. Көп окусаң – көптү билесиң. Энесин көрүп кызын ал, эшигин көрүп төрүнө өт.

(«Макал-лакаптар»)

Этиштин буйрук ыңгайы аркылуу уюшулат:

*Атың барда – жер тааны,
Атаң барда – эл тааны,
Экөөбүз тең бар чакта,
Эмгектенип эр жигит,
Эпчил болуп жан сакта!
Эртеңкиңди ойлой жүр,
Эрмин десең калп айтпа.*

(«Жеңижок»)

Айтымдагы кеңеш мааниси кандайдыр бир ишти аткаруунун жол-жобосун көрсөтүп, аны кандай жасоо керектигин үйрөтсө, анда көрсөтмө, же колдонмо мааниси басымдуу болот. Колдонмо көбүнчө аскердик иштерди үйрөтүүдө колдонулат. Алсак, курал-жарактардын түзүлүшү колдонмолор аркылуу үйрөтүлөт.

Буйрук айтымдын көрсөтмө мааниси этиштин чакчыл формасына **-сын** мүчөсү жалганып уюшулат.

*Гүл-Токойдон кеткенде.
Ары карай өткөндө
Бозала чаңгыл, Боз-Босток,
Боз-Бостокко чыкканда
Балакетиң алайын,
Кулунум, бир ээлигип кетесиң,
Чунак уулум угуп ал,
Көңүлүң жаман бөлүнөт.
Алды жагың карасаң.
Айтылуу Кокон көрүнөт.*

(«Семетей»)

-ЫП (-Н) формасындагы чакчылдар дагы буйрук айтымдын маанилик түрү болгон колдонмону уюштурат.

*Ээрин алып жайдактап,
Актулпарды баймактап,
Аккаңкыны жазданып,
Кыбыланы баштанып,
Чыканактап тынч алып,
Чырп этип уйку алып,
Тулпарыңды чалдырып,
Өргүп гана кетчү жер ошол.*

(«Семетей»)

Буйрук ыңгайдын 2-жагы уюштурат:

Укубала эстей коюп, Зарипаны кармады, бооруна кысып, коё бербей турду:

– Даул кетпе! Тур, ушерде колунан ал! – деп жанынан улам тездеп, тегеренип, шакылдап өтүп бараткан дөңгөлөктөрдүн доошун баса бек айтты (Ч.А.).

Айтымдын эскертүү мааниси болуп өткөн, же боло турган иштин, окуянын оңунан чыкпай калгандыгын эскертет жана экинчи андай иштин кайталанбастыгын талап кылат.

Башчысы Арыстанды чакырып алып корс этти:

– Экинчи андай кылбагын! (К.Т.)

Терс маанини билдирүүчү **-ба** мүчөсү буйрук ыңгай формасындагы этиш сөзгө жалганып, сүйлөмдүн эскертүү маанисин билдирет.

Аюу талпак, зор килем,

Аселде жалгыз отурба.

Түбүнө казып камдаган

Кырк кулач чуңкур ору бар.

(«Семетей»)

Буйрук айтымдардын модалдык маанилеринин ичинен жолдомо түрүндөгү айтымдарды өзүнчө бөлүп көрсөтүүгө болот. Айтымдын жолдомо мааниси кандайдыр бир кырсыктан, терс көрүнүштөрдөн сак болуу үчүн айтылып, жакшы тилек каалайт.

– Жолуң шыдыр, жолдошуң кыдыр болсун.
– Ат көлүк аман-эсен жетип ал.
– Ашуу бийик, жолдон сак болуп, машинаны
абайлап айда. Сак болбосоң кырсыкка учурап кала-
сың! – деди, узатып жаткан киши. (К.Т.)

Буйрук айтымдын **сунуш** мааниси семантикалык
жактан алып караганда кеңеш маанисине жакын-
дык кылат, бирок сунуш акыл айтуу маанисинде
эмес, ишти туура жасоо, аткаруу үчүн айтылат.

Өзөнүн бойлоп башынан,
Өмүрүң өсүп, өнгөн жер.
Өзгө жерде өкүнбөй
Өз элиңе көчүп кел.

(«Жеңижок»)

Кабыл алсаң айтканды
Кайта келгин Таласка

(«Жеңижок»)

– Эмгекчи элдин атынан келдим. Силерди эл-
дешүүгө чакырам. (Т.С.)

Буйрук айтымдын **каалоо** мааниси сүйлөөчү та-
рабынан жакшы максатты, тилекти тилеп айтылат,
ал, негизинен, алкыш айтканда, бата бергенде кол-
донулат.

Айтылуу шумкар көздүң бол,
Адам таппас сөздүң бол.
Байсалдуу артың үзүлбөс,
Бак баштаган көчтүң бол.

(Жеңижок)

Чакырык тобу. Буйрук айтымдын чакырык тобу
мурда илептүү айтым катары каралып келген **чакы-
рык, чакыруу, көңүл бурдуруу** жана **уруксат суроо**
өңдүү модалдык маанилерден топтолду.

Мындай маанидеги айтымдар кандайдыр бир
ишти, кыймылды аткаруу үчүн жеке адамдарды,
коллективди, же элди үндөө үчүн колдонулат да,
буйрук ыңгайдын 2-жагынын көптүк одоно түрүн
билдирүүчү **-гыла** мүчөсү жалганып уюшулат:

– *Студенттер жана окутуучулар, окуудагы жана эмгектеги ийгиликтерге жетишкиле!*

– *Баарыңар шайлоого баргыла!*

Этиш жасоочу өнүмдүү мүчө -**ла** жалганып, сүйлөмдүн чакырык мааниси жасалат:

– *Жоокерлер, Мекен үчүн алга!*

– *Жоокерлер, чабуулга!*

Интонациянын жардамы менен чакырык мааниси уюшулат:

Манас, Манас, Манас! – деп,

Манас, – деп ураан чакырып,

Талас, Талас, Талас! – деп,

Талас, – деп ураан чакырып.

(«Манас»)

Айрым учурларда **чакыруу** мааниси кимдир бирөөгө жолугуу, же конокко чакыруу максатында колдонулат.

– *Сизди энем чакырып жатат! Тез келиңиз.*
(Т.С.)

Көкөтөйдүн Бокмурун

Үч Каркыра конду де,

Аш берер кези болду де.

Бул ашыма келсин де,

Бул сөзүмө көнсүн де.

(«Манас»)

Интонациянын жардамы менен энчилүү аттардан чакыруу мааниси уюшулат.

– *Окжетпес! Окжетпес! – деп Аскар күчүктү чакырды* (Т.С.).

– *Асан! Асан! – деп колун жаңсап өзүнө чакырды.* (КТ.)

Кыргыз тилинде айбанаттарды чакыруучу сырдык сөздөр бар. Алар айбанаттарды чакыруу, же жакын келтирүү максатында колдонулат. «Кыргыз адабий тилинин грамматикасы» (1980) деген эмгекте төмөнкүдөй айбанаттарды чакыруучу сырдык сөздөр берилген: кыруу - кыруу – жылкыны чакы-

руу; чүчү-чүчү – эчкини чакыруу; ме-ме – итти чакыруу; мо-мо! бо-бо! – атты жемге чакыруу; чыйп-чыйп! – балапандарды жемге чакыруу; күчү-күчү – күчүктү чакыруу; бепу-бепу – кушту чакыруу ж.б.

Буйрук айтымдын кайрылуу мааниси кыргыз тилинде ата, апа, чоң ата, чоң эне, таята, таэне, эже, апче, аба, байке, таэже, таажеңе, карындаш ж.б. туугандыкты билдирген сөздөр аркылуу берилет.

Ошондой эле көп маанилүү сырдык сөздөр **ай!** **ой!** **эй!** дагы айтымдын кайрылуу маанисин уюштурат.

– *Эй! Эй! – Мен сага айтып жатам. (КТ)*

– *Ой! Ой! Киши, ооба, сен. (КТ.)*

– *Ай, ай бала! Бери бас. (ЧА.)*

Айтымдын **уруксат суроо** мааниси кандайдыр бир ишти, кыймылды аткаруу үчүн сүйлөөчү жеке кишиден, коллективден уруксат сурайт. Айтымдын бул маанилик түрү да интонациянын жардамы менен буйрук ыңгайдын 2, 3-жагынын ар түрдүү формасы аркылуу жасалат.

– **Болуптур, бара бер (Т.К.).**

– **Байкабай алып келип алышкан турбайбы.**

Мейли, алып кете берсин (КТ).

Уруксат мааниси жалаң эле сүйлөөчү тарабынан эмес, аткаруучу тарабынан айтылган учурлары да арбын жолугат.

– *Ушул ишти мен аткарайын, уруксат кылыңыз. (К.О.)*

– *Уруксатпы?! – Ал эшиктен башбакты (К.Т.).*

Жан жигити баатырбашы Ташкеле бегин сүйлөтпөй сыңар тизелей калып, баш уруп жиберди.
– *Уруксат кылыңыз, бек!? (Т.К.)*

Функционалдык жактан алып караганда кыргыз тилинде жай (суроолуу, илептүү жана буйрук айтымдар менен катар коммуникативдик-функционалдык аралашма түрлөр, башкача айтканда, айтылышы жагынан аралашма сүйлөмдөр: суроолуу-илептүү, илептүү - буйрук, буйрук - су-

роолуу, буйрук-илептүү айтымдар кездешет. Максаты боюнча коммуникативдик-функционалдык транспозициясынын бири-бирине өтүп кетиши - айтым маанилеринин бирдей катышында, мисалы, бир эле айтымда суроолуу, буйрук айтымдын да интонациялык-маанилик сапаты катышып жаткандыгында болуп жатат. Мисалы:

Бирок Мадыл уккан жок. Кандайдыр жаң-жуң шоокум алыстан аккан суунун шарындай, бирде шамалдын эпкини сыяктуу араң туйгансыды.

– Уктуңбу!? Күлүн сапырып таштайм! (Т.К.)

Бул айтым суроолуу-буйрук принцибинде түзүлгөндүктөн, суроонун да, буйруктун да мааниси катышып жатат.

Суроолуу-илептүү айтым да жогорудагыдай эле касиетке ээ:

Жыйын демин тартып түйшөлө түйшү. Жакын жерден кимдир бирөө:

– Кантебиз?! Ыя!? – деди. Ушуну менен тосмосу жарылып кеткен суудай бүт эл тилге кирип кетти, карбаластап, дуулугуп, орундарынан тура баштады (Т.К.).

Айтымдын коммуникативдик-функционалдык транспозициясы түрк тилдеринде жана анын ичинде кыргыз тилинде изилдөөгө алына элек, ошондуктан бул тармак өзүнчө орчундуу изилдөөнү талап кылат. Төмөндө ал жөнүндө учкай сөз кылынат.

§ 5 Сүйлөмдүн айтылыш максат кырдаалдарынын коммуникативдик-функционалдык татаал түрлөрү

Тил – адам баласын бири-бири менен пикир алышып туруучу негизги курал болгондуктан, биз жогоруда сөз кылган айтымдын төрт коммуникативдик бөлүнүшү бардык тилдер үчүн универсалдуу көрүнүш болуп саналат.

Адам баласынын акыл-ою, сезими, эмоциясы ар түрдүү болгондугуна байланыштуу айтымдын коммуникативдик-модалдык маанилери да ар түрдүү. Тилдик байланышта дайыма эле «накта суроо», же «накта буйрук» жолуга бербейт. Тил татаал система болгондугуна жараша, анын модалдык-маанилик бөлүнүшү да ар түрдүү. Пикир алышууда айтымдын коммуникативдик-функционалдык татаал түрлөрү да кеңири жолугат. Мындай түрлөргө суроолуу-жай, суроолуу-буйрук, суроолуу-илептүү сүйлөмдү, илептүү-жай, илептүү-суроолуу, буйрук-суроолуу ж.б. коммуникативдик татаал түрлөрүн кошууга болот. Тилдеги айтымдын коммуникативдик-функционалдык татаал түрлөрү интонациянын жана контекстин жардамы менен гана ишке ашат. Демек, интонациянын жардамы менен айтымдын кайсы гана коммуникативдик түрү болбосун экинчи бир коммуникативдик түрүнө айландырууга болот.

Кыргыз тилиндеги айтымдын коммуникативдик-функционалдык татаал түрлөрүн анализдеп келип, төмөнкүдөй жыйынтыкка келүүгө болот: тилдеги айтымдын коммуникативдик-функционалдык татаал түрлөрүн классификациялоо үчүн атайын фундаменталдуу изилдөө талап кылынаарына шек жок, ошондуктан биз анын айрым түрлөрүнө гана токтолуп кетүүнү эп көрдүк.

Суроолуу-жай айтым. Мындай айтымдар сүйлөөчү тарабынан кандайдыр бир окуяны, кубулушту, адамдардын өз ара мамилесин баяндап жатканда суроо ирээтинде айтылган менен, ага жооп талап кылынбайт жана суроолуу-жай айтымдарда суроолуу айтымдардын да, жай айтымдын да интонациясы катышат. Суроолуу-жай айтымдардын модалдык-маанилик оттенкалары да түрдүү, ошондой эле лексико-грамматикалык (тилдик) каражаттары да ар кыл. Аталган айтым түрлөрүндө көбүнчө **баяндоо, сураныч, сунуш, ызырынуу, таңдануу** ж.б. маанилик өзгөчөлүктөрү басымдуулук кылат.

а) баяндоо мааниси: *Ормон кантип ыңгыранбайт? Ата аркасы өзүнчө. Ага-уни тиреги өзүнчө (К.О.).* Албетте, ушул эле «Ормон кантип ыңгыранбайт?» деген айтымды интонациянын жардамы аркасында какшык, суктануу, таңдануу иретинде айтылган айтымдын маанилик түрлөрүнө айландырууга болот. Демек, айтылып жаткан жагдайга жараша интонация гана айтымдын маанилик түрүн ажыратып, аныктоочу каражат болуп саналат.

б) сураныч мааниси: – *Энчиден кур калтырбаңыз? Кара-Кужурдан кыштоо бердириңиз? Түбөлүк эмес, убактылуу болсун? (К.О.)*

Эгер коюлган сүйлөмдөр жай интонация менен эмес, көтөрүңкү, жогорку тондуу интонация менен айтыла турган болсо, сүйлөмдүн коммуникативдик мааниси дароо өзгөрүп, буйрук маанисине өтүп кетет.

в) сунуш мааниси: – *Кабыргам менен кеңешейин. Чүйгө киши жиберип, кудалардан кол сурасам дейм? (К.О.).*

г) таңдануу мааниси: – *Адам ээй, ушундайлардын жоругу тирчү кезинде азга жугуп, көпкө жетпегени неси? (Т.К.)*

Суроолуу-буйрук айтым оозеки кепте жана көркөм чыгармаларда көп кездешүүчү айтымдын коммуникативдик-функционалдык татаал түрүнө кирет. Айтымдын бул маанилик түрүндө сүйлөөчү кимдир бирөөгө суроо иретинде кайрылганы менен, кандайдыр бир боло турган, болуп жаткан окуяны, нерсени аткарууну талап кылуу менен экинчи, же үчүнчү бирөөгө кайрылат. Мындай айтымдар көбүнчө **ачуулануу, таарыныч, чочуу, сунуш, кекерлөө, какшык ж.б.** маанилерде көп колдонулат. Айтымдын коммуникативдик-функционалдык татаал түрүн аныктоодо, тактап айтканда, суроолуу-буйрук айтымды аныктоо үчүн көбүнчө болуп жаткан жагдай менен кошо эмоция жана интонация негизги ролду ойнойт.

Суроолуу-буйрук айтым төмөнкүдөй маанилик топ-торго бөлүнөт:

а) **таарыныч:** – *Баатыр?! Эр өлтүрсөң айтчу адамың мен элем го?! (Т.С.)*

Эринин булчуңдарын кармалап, колу чарчаган Салкын таарынгансып:

– *Ботом, унчукпайсың да. Жооп берип койсоң боло?! – деди (К.О.).*

б) **сунуш мааниси:** – *Тебетейиңерди таштап, ыштан чалынгыла! Келе атыңды, булар менен катындар кармашабыз?! (К.О.)*

Баатыр?! Көрөр күн, ичээр суум бар экен. Иш жакшы. Түшүңүз?! (К.О.)

в) **кеңеш берүү маанисинде** айтылган суроолуу-буйрук айтым: *Босогого жүйүрүлө басты. Анын төбөсүндөгү додо карды көрүп, төрдөгү бирөө: – Тебетейиңизди силкиңиз?! – деди (К.О.).*

г) **ачуулануу мааниси:** – *Кан ичишем! Оо, Ормон?! Оо, Ормон, кайда жүрөсүң?! (К.О.)*

Суроолуу-буйрук айтымдар, негизинен, суроолуу айтым принцибинде түзүлөт, бирок суроолуу айтымда сураган адам, сөзсүз түрдө сураган нерсенин оң, же терс жообун талап кылса, ал эми суроолуу-буйрук айтымдарда көбүнчө андай жооп талап кылынбастан, тескерисинче, сүйлөөчү кимдир бирөөлөргө кандайдыр бир сунушту, талапты айтуу менен чектелип, өзүнө өзү суроо-талап коёт.

Кыргыз тилиндеги айтымдардын дагы бир өзгөчө татаал түрү **суроолуу-илептүү айтым** болуп саналат. Айтымдын бул коммуникативдик-функционалдык татаал түрүндө сүйлөөчү күчтүү сезим менен суроо түрүндө кимдир бирөөгө эмес, көбүнчө өзүнө өзү жооп алуу үчүн кайрылат. Кыргыз тилиндеги мындай айтымдарда жогорку тон мүнөздүү жана көбүнчө **сүйүнүчтү, өкүнүчтү, шылдыңды, ынанууну ж.б.** толуп жаткан маанилик оттенекторду билдирет:

а) **сүйүнүч:** – *О, Кудай! Эржан ушул бекен?! – деп, ыргып түштү да шабын сууруп, бөйрөк тушун жара тартты (К.О.).*

б) **өкүнүч:** – *Сүйүцүсү жок өмүрдүн бары кайсы, жогу кайсы?! (К.О.).*

в) **ынануу:** – *Болсо ушул өзүңдүр?! – деп, шамдагай жигит тик басты (Т.С.).*

г) **коркутуу:** *Бирок Мадыл уккан жок, кандайдыр жаң-жуң шоокум алыстан аккан суунун шапындай, бирде шамалдын эпкини сыяктуу араң туйгансыды.*

Уктуңбу?! Күлүн сапырып таштайм! (Т.К)

д) **талап кылуу:** *Искак иреңинен тиктеп, иреңинен ичип аңтарып отурду. – Билдиңби?! Өзүң бетиңе жугузган кара тагыңды өзүң жууйсуң. Ак кызматың менен жууйсуң?! (Т.К.)*

Кыргыз тилиндеги суроолуу-илептүү айтымдар адамдын ички сезимин билдирүүчү сырдык сөздөр аркылуу уюшулуп, сөз болуп жаткан кырдаалга жараша ар кандай маанилерди билдирет:

Аман аны сайын жини качып, Карасакалды оодара тээп алды:

– Ии?! Жан ширин бекен?!

Карасакал бышактап жиберди:

– Ии?! Ии?! (Т.К.)

Бир абышка эмне кыларын билбей:

– Ыя?! Ие, кокуй, бул эмне? Ыя?! – деп, карбаластады (Т.К.).

Айтымдын дагы бир коммуникативдик-функционалдык татаал түрүнүн бири болуп **илептүү-жай айтым** эсептелет. Анын сүйлөмдөрдүн структуралык түзүлүшү жай айтымга окшош болгону менен күчтүү сезимде айтылып, эмоция алдыңкы планга чыгат. Фразада жай айтымдын интонациясына караганда илептүү айтымдын интонациясы басымдуулук кылат, ошондуктан сүйлөмдүн маанилик бул түрүнүн модалдык оттенектору да ар түрдүү.

а) **кубаныч маанисин билдирген илептүү-жай сүйлөм:**

Жааш баатыр алды!

Бала алды!

Мөрөй баланыкы! – эки жак бирдей дуу этти (Т.С.).

б) ырастоо мааниси: *Не кыйырына жоо келсе, этегине баш тартып олжо болуп берген жүрөксүз беле. Жок! Эр тизгин колунда болчу. (Т.С.).*

в) кабарлоо: *– Жоо! деген кабар угулар замат токулду аттарына мине качкан Бегалы колу жылкы сүргөндөргө сая түшүп, айкаш ачты дейсиң, баягы чет жоого кекенип, кездешкендей айбалта кагышып, жанчарлар сайышты (Т.С.).*

г) өкүнүч мааниси: *– Атаганат! Аюке, Тойтук жанымда болсо, Аксур алдымда болсо, булардын адебин бербейт белем! (К.О.)*

д) кеңеш берүү: *– Жүзүң үстүңө атын кошуп берсе, бекер сунса алчу неме эмес экен! (К.О.)*

ж) кекээр мааниси: *– Шашпа, кезек тиер! Чабышты көрсөтөөрмүн! (К.О.)*

Кыргыз тилиндеги көп маанини билдирүүчү **-а!, о! е! э!** деген сырдык сөздөр аркылуу илептүү-жай айтымдар жасалат жана алар бүрөөлөргө кайрылуу, коркуу, кекетүү, кубануу ж.б. маанилерди билдирет:

– А, Алымбек датка, атсалоомалейкум! (Т.К.)

– А-а-а! – деп коркконунан чалкасынан кетти. Күйөрман туушкан белем, ошол тапта кимдир бирөө: - 0-е-е! – деп, өксөп жиберди (Т.К.).

– Оо! Кокуй ай! Өлгөндүн азасы болсо да бүттү го?! (Т.К.)

Барс жооп берди: – Атам, баргының эр Текиши!

– Ээ-ээ! – деди Эр Киши кыял эрчитип (Т.С.).

Ички сезимди билдирүүчү сырдык сөздөрдүн жогоркудай ар түрдүү мааниде колдонулушунда интонация менен контексттин ролу чоң. Сезимдик маанидеги сырдык сөздөрдүн көпчүлүгү маани жагынан туруксуз. Созулуп, же созулбай, көтөрүңкү, же жапыс үн менен ар түрдүү интонацияда айтылышына

карата бир эле сырдык сөз сүйлөмдүн курамында ички сезимдик ар кандай маанини билдирет. Интонациянын ар түрдүүлүгү сырдык сөз аркылуу берилген ички сезимдин мүнөзүнө байланыштуу болсо, ички сезимдин өзү бүт айтымдын мазмуну менен байланыштуу. Ар түрдүү сезимдик маанилерине карай сырдык сөздөрдүн интонациялык үн ыргактары да өзгөрүп турат.

Жогоруда биз илептүү-жай айтымдын маанилерин аныктоочу бирден бир негизги белги интонация жана ситуация болуп саналарын айтып кеттик. Ситуацияга жараша интонация өзгөрөт, интонация аркылуу айтымдын кайсы гана маанилик түрү болбосун экинчи бир коммуникативдик-функционалдык түрүнө айландырып жиберүүгө болот: – *Качыке абаң ушул, таанып жүр!* – дегенде, *Ормон жалт карай:* – «*Аа, ошол жигиттин атасы ушул экен го?! (КО.)*» Бул айтымды интонациянын жардамы менен буйрук-жай, буйрук-илептүү, буйрук-суроолуу дагы кылып айтууга болот. Эгер аталган айтым жай интонация менен айтылса, тааныштыруу маанисинде айтылат. Көтөрүңкү, созулуңку интонация менен айтылса, буйрук-суроолуу айтым, көтөрүңкү бат интонация айтылса буйрук-илептүү айтым маанисинде колдонулуп калат. Ушул эле «*Качыке абаң ушул, таанып жүр!*» деген сүйлөмдү какшык, коркутуу, шылдың, өкүнүү, жек көрүү ж.б. толуп жаткан модалдык маанилерде колдонсо болот. Демек, интонациянын үн ыргагы, созулушу, айтылыш узактыгы, тембри жана башка компоненттери айтымдын коммуникативдик-функционалдык, эмоциялык маанисине түздөн-түз өз таасирин тийгизип, сүйлөөчүнүн ички сезимин билгизип турат.

Лингвистикалык жана экстралингвистикалык анализ көрсөткөндөй, тилде буйрук-жай айтымдар да жолугат. Аталган айтымдардын түзүлүшү жай айтым маанисинде айтылганы менен сүйлөөчүдөн кандайдыр бир чечкиндүүлүк талап кылынат. Ай-

тылуучу абалга жараша сүйлөөчү өзүнүн эмоционалдык сезимин экинчи бирөөгө, коллективге күчтүү сезим, чечкиндүүлүк менен билдирет. Мындай учурда интонациянын жардамы менен айтымдын маанилик-функционалдык оттеногу ажыратылып, айтылган ойго кошумча боёк сүртүлүп, сүйлөөчүнүн ой-сезими түркүн-түрлүү түрлөрдө билдирилет.

Кыргыз тилинде буйрук-жай айтымдарды, негизинен, этиштин буйрук жана каалоо ыңгайлары уюштурат жана төмөнкүдөй маанилик оттенокторго бөлүнөт:

а) каалоо: *Сейде чапанын кийип, баласынын ороолорун жоолугуна түйүп алды. Төркүнүңө кетесиңби? – деди кемпир. – Кетейин! – деди Сейде (Ч.А.).*

Эркин эч сөз айткан жок, кубанганынан көзүнүн жашын төгүп, анан ордунан ыргып туруп, эшикке эки ирет чуркап барып тура калды да:

– Мен азыр эле ээрчитип келем!

– Мен да барайын! – деп, Анаркан ордунан тура жчүрдү.

– Токто, Жамал! Мен барайын! – деди Мукарама (К.Ж.).

б) ачуулануу: *Жантык Темирге одурайып: – Урушам! – Абышка чыны менен ачуулангансыды. Бергенин албай Жантыктын шагын сындырдың! (Т.С.)*

в) чечкиндүүлүк: *– Ой, бала, сен тиги комузчулардын ийримине кечигип калдың го. – Барбайсыңбы?*

Барам! – деди Санжар чечкиндүү (Т.С.).

Кыргыз тилиндеги макал-лакаптардын көпчүлүгү айтылыш максатына карата буйрук-жай сүйлөмдүн түрлөрүнө кирет.

Абийириңди жашыңдан сакта.

Таза болсоң суудай бол,

Баарын жууп кетирген.

Жигит болсоң шок бол,

Шок болбосоң жок бол.

*Чакырган жерден калбагын,
Өзүң басып барбагын.*

Кыргыз тилиндеги айтымдын коммуникативдик-функционалдык татаал түрүнүн дагы бир түрү **буйрук-илептүү айтым** болуп эсептелет. Айтымдын бул түрүндө көбүнчө күчтүү сезим, эмоция басымдуулук кылат. Сүйлөөчү кандайдыр бир кыймыл-аракеттин сөзсүз түрдө аткарылышын талап кылат. Кыргыз тилиндеги буйрук-илептүү айтымдарды уюштуруучу негизги лексико-грамматикалык каражаттардын бири – сырдык сөздөр болуп саналат, өзгөчө белгилеп кетүүчү жагдай, сырдык сөздөрдүн айтым ичинде ар түрдүү мааниде колдонулушу жалаң эле интонация аркылуу аныкталбайт. Сырдык сөздөрдүн маанисин аныктоодо, айтымдын коммуникативдик-функционалдык бөлүнүшүнүн кайсы татаал түрүндө колдонулуп жаткандыгын аныктоодо контексттин ролу өтө чоң. Сырдык сөздөрдүн маанилик түрлөрүн контексттин ичинде гана аныктоого болот жана маанилерди аныктагыч катары чечүүчү ролду интонация менен контекст ойнойт. Кыргыз тилиндеги айтымдын коммуникативдик-функционалдык бөлүнүшүнүн татаал түрлөрүнүн бири – буйрук-илептүү айтымдар эркти билдирүүчү **тек, же, айда, го** ж.б. сырдык сөздөрдүн жардамы менен жасалат. Сырдык сөздөр сүйлөөчүнүн кимге карата айтылгандыгына жараша экиге бөлүнөт, тактап айтканда, адамдарга карата айтылган сырдык сөздөр жана айбанаттарга карата айтылган сырдык сөздөр. Адамдарга карата айтылган сырдык сөздөр **буйрук, тыюу салуу, талап кылуу** ж.б. маанилерде колдонулат:

а) **талап кылуу мааниси:** – *Тек, кагылайын неберелерим, тынч отургула! (Т.С.)*

б) **тыюу салуу мааниси:** – *Же-же! Жетишет! Же, калпты чактап сүйлөсөң боло! (Т.С.)*

Кыргыз тилиндеги буйрук-илептүү айтымдар айбанаттарга карата айтылган сырдык сөздөрдүн

жардамы менен да жасалат. Айбанаттарды чакыруу, жакын келтирүү, айдоо максатында айтылган сырдык сөздөр көбүнчө буйрук-илептүү айтым ичинде талап кылуу маанисин билдирет:

– *Кыруу-кыруу!* – деп, ал суу жээгинде жүргөн жылкыларды чакырды (Т.К.).

– *Мый-мый, мый-мый!* – кичине кыз табакка сүт куюп, мышыктын баласына сунду.

– *Күчү-күчү!* — дегенде, күчүк чуркап келди.

– *Өш! Өш! Өш* – дейм, өлөт алгыр! – деп дөбөдөн чаңкылдады (Ч.А.).

– *Так! Так!* – деп, атты тынчтантты (Ч.А.).

Демек, кыргыз тилиндеги айтымдын максат кырдаалдары боюнча бөлүнүшүндө төрт коммуникативдик тип менен кошо алардын «кошмок» түрлөрү жолугаарын көрдүк. Аталган коммуникативдик-функционалдык татаал түрлөрдүн жолугушу кайсы гана тил болбосун табигый көрүнүш. Адамдардын ой-сезими, эмоциясы канчалык татаалдашкан сайын, тилдин функциясы да татаалдаша баштайт.

ЭКИ ТУТУМДУУ ЖӨНӨКӨЙ СҮЙЛӨМДӨР

Баш мүчөлөрдүн, б.а., ээ жана баяндоочтун толук катышып туруусун талап кылган жөнөкөй сүйлөмдөр эки тутумдуу сүйлөмдөр деп аталат. Мисалы: *Добул өтүп кетти (Г.У.). Ал унчукпады (Г.У.). Мен башымды сергитейин деп жолго чыктым эле (Г.У.).* Баш мүчөлөрдүн арасына аларга багынычтуу абалдагы топтордун, б.а., айкындооч мүчөлөрдүн болушуна жана болбошуна карата эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр жалаң жана жайылма сүйлөмдөр деп эки топко бөлүнөт.

§1. Жалаң сүйлөм

Түзүлүшү боюнча баш мүчөлөрдүн өзгөчө айкашынан гана түзүлгөн эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр жалаң сүйлөмдөр деп аталат.

Мисалы: *Сейит менен Бекмурза келиптир (С.А.). Жамал ойгонуп кетти (С.А.). Мен көрбөйм го? (С.А.). Сен кармачы (С.А.).*

§2. Жайылма сүйлөм

Баш мүчөлөр менен бирге айкындооч мүчөлөр да катышып турган эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр жайылма сүйлөмдөр деп аталат.

Мисалы: *Мен эмне кыларымды билген жокмун (Г.У.). Түн бою морлоктор жөнүндө ойлобой коюуга аракет кылдым (Г.У.). Мен ишке илимий көз караш менен кароого аракеттендим.*

Жогорудагы сүйлөмдөрдө баш мүчөлөр менен бирге эле айкындооч мүчөлөрдүн да катышкандыгын көрдүк (1-сүйлөмдө толуктооч, 2-сүйлөмдө бышыктооч, толуктооч, 3-сүйлөмдө толуктооч, аныктооч).

§3. Толук жана кемтик сүйлөмдөр

Кеп жагдайына байланыштуу сүйлөм ичиндеги баш жана айкындооч мүчөлөрдүн толук катышуусу, же алардын биринин кемип колдонулушуна карата жөнөкөй сүйлөмдөр **толук жана кемтик** сүйлөмдөр болуп экиге бөлүнөт.

Ар дайым эле сүйлөм мүчөлөрү толук катыша бербейт, кээде сүйлөмдүн баш мүчөлөрү, кээде айкындооч мүчөлөрү кеп процессинде айтылбай калышы мүмкүн. Бирок мындай сүйлөмдөрдүн өзгөчөлүгүн караганда кемтик сүйлөмдөрдү толук сүйлөмдөр менен салыштыруу аркылуу гана кемиген сүйлөм мүчөлөрүн аныктоого болот. Турмушубуздагы ар кандай көрүнүштөрдү, окуяны, кубулуштарды, иш-аракеттерди сүрөттөп көрсөтүүдө толук да, кемтик да сүйлөмдөр колдонулуп, алар өз ара тыгыз байланышта каралат.

Бирок бул сүйлөмдөрдүн түзүлүшү боюнча чоң айырмачылыктар бар.

Кепте колдонулган сүйлөмдөрдө анын бардык мүчөлөрү (баш жана айкындооч) катышып турса толук сүйлөм деп аталат.

Сүйлөм түзүлүшүндө анын бир, же бир нече мүчөлөрү айтылбай түшүп калып, бирок ал мүчөлөр сүйлөм кырдаалынан билинип турса, кемтик сүйлөм деп аталат. Мисалы: 1. Аны сөзгө кызыган Темирбай эми гана байкады (Ш. А.). 2. Боз бышты минген Боркок кетип баратат (К. О.). 3. Борондуга жакындап калды (Ч. А.). 4. Бирдеме жазып жүргөн жигиттерден болуп жүрбөгүлө (Н. Б.).

5. – Байкаштырсаң?

– Эмнени?

– Жем-чөптү (К. Б.).

Жогорудагы сүйлөмдөрдү карасак, 1–2-сүйлөмдөр толук сүйлөмдөр, анткени алардын биринчисинде толуктооч, аныктооч, ээ, бышыктооч, баяндооч, экин-

чисинде аныктооч, ээ, баяндооч катышып турат, булар эки тутумдуу, жайылма толук сүйлөмдөр. 3, 4, 5-сүйлөмдөр кемтик сүйлөмдөр, анткени 3-сүйлөмдөр орун бышыктооч, тутумдаш баяндооч гана катышып, сүйлөм ээси кемип турат (контекстке карата ээ болуп түшкөн сөздү баяндоочтун грамматикалык формасына карата аныктоого болот, ал үчүнчү жактын жекелик санына тиешелүү баяндоочту ээрчиткен ээ болуш керек, демек, жалпы түрдө **ал**, конкреттүү түрдө Эдигей), 4-сүйлөмдө жайылма аныктооч, толуктооч, баяндоочтун тутумунан турган кемтик сүйлөм (баяндоочтун грамматикалык формасына карата, жагдайга жараша ээни табууга болот, ал – **силер** деген жактама ат атооч), 5-сүйлөмдө диалогдогу кемтик сүйлөм берилген: мындай сүйлөмдөрдө келип калган сүйлөм мүчөлөрү диалогдогу катышып жаткан эки тараптын суроо жообунан белгилүү болот). Байкаштырсаң – баяндооч, жем-чөптү – толуктооч. Эки сүйлөмдө тең ээ, кемиген. Бул сүйлөмдү контекстке карата толуктаса: *«Сен жем-чөптү байкаштырсаң»*.

Толук жана кемтик сүйлөмдөрдү түзүп турган мүчөлөрүнүн санына карата бир тутумдуу, же эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр деп түшүнүүгө болбойт. Анткени жөнөкөй сүйлөмдүн бул эки түрү тең контекстте толук жана кемтик сүйлөм түрүндө кездеше берет. Ошондуктан толук жана кемтик сүйлөмдүн өзгөчөлүгүн кеп агымы, контекст менен байланыштуу гана чечүү керек. Бул гана эмес алар татаал сүйлөмдүн тутумунда да колдонула берүүчү стилдик көрүнүш.

Кемтик сүйлөмдөр колдонулуш чөйрөсү, маанилик катышы боюнча төмөнкү өзгөчөлүктөрдө колдонулат:

1. Кептик айтылыштагы контексттик кемтик сүйлөмдөр

Мындай кемтик сүйлөмдөрдө айтылбай калган сүйлөм мүчөсү ошол контексттин өзүнөн, башкача айтканда, өзүнө жанаша айтылган сүйлөмдүн жал-

пы маанисинен, катышкан сүйлөм мүчөлөрүнөн белгилүү болуп турат. Мисалы: *Калкожо ушул бойдон бөгүп калган жок. Оштогу үйүнө келип, жума күндөрү мечитке барып, мусулмандарга имам болуп алдына олтуруп, намазга жыгып, намаздан соң, күңкүлдөп үгүт кылды (Т.К.).* Бул сүйлөмдөрдө биринчи сүйлөм толук сүйлөм, экинчи сүйлөм кемтик сүйлөм, анткени ээси кемип айтылды. Бирок контексте өзүнөн мурунку сүйлөмдөн кийинки кемтик сүйлөмдүн ээси кайсы сөз экени белгилүү болуп турат, ал – *Калкожо*.

2. Кырдаал кемтик сүйлөмдөр. Кемтик сүйлөмдүн бул түрүндө жалпы кырдаал, тышкы шарттардан сүйлөмдүн жалпы маанисинен сүйлөмдө айтылбай калган мүчөсүн аныктоого мүмкүнчүлүк түзүлөт. Мисалы: *Сарбагыш эли козголуптур. Чабыш болуп орус аскерлери жеңиптир. Эл үрктү. Кытайга. Солто анан. Аксарбашыл...* Мисалда кырдаал кемтик сүйлөм (*аксарбашыл*), аны кырдаал пайда кылды. Анткени контексте айтылган элдин үрөйүн учурган суук кабар кыргыздын чоң урууларынын бири сарбагыштардын орус аскерлерине каршы көтөрүлүшү жөнүндө суук кабардан кийин, Чүйдөгү солто уруусунун бул көтөрүлүшкө катышпай, Кытайга үркпөй калгандыгы жөнүндөгү экинчи жакшы кабар кемтик сүйлөмдүн айтылышына себеп болду. Мында ээ да, баяндооч да жок, бирок маанилик жактан түшүнүктүү, кырдаал сүйлөм түзүлүшүндө түшүп калган баш жана айкындооч мүчөлөрү да, анын маанисин да толуктап турат, ошондуктан кырдаалсыз мындай кемтик сүйлөм пайда болбойт.

3. Эллипсис кемтик сүйлөм. Кемтик сүйлөмдүн бул түрүндө кемтик кээ бир кырдаалдарда сүйлөм үчүн эң маанилүү роль ойнобогон сөз, сөз айкашы, же сүйлөм ичиндеги синтаксистик ажырагыс тизмектер сүйлөм ичинен түшүп калышы ачык байкалат. Мындай учурларда сүйлөмдүн жалпы билдирген маанисинен түшүп калган мүчөнүн кемчилдиги сезилип турат: Мисалы: *Эт – этке, сорпо – бетке (Макал). Сулуулуктан – жылуулук (Макал). Аңгектен кач-*

саң – дөңгөккө (Макал). Туулган күнүңүз менен! Колунда кымыз куюлган чоң кесе (Т. К.). Айтматов – Мамлекеттик сыйлыктардын лауреаты (А. А.).

Бул сүйлөмдөрдөгү түшүп калган, же кемиген мүчөлөрү сүйлөмдүн жалпы маанисинен билинип турат. Аны калыбына келтирүүгө мүмкүн болуп турса да, аны калыбына келтирип, же кошуп коюуга болбойт. Анткени ал стилдик жактан толук калыптанган сүйлөм түрү жана атайын стилдик максатта колдонулат. Жогорудагы мисалдардагы макалдар байыртадан калыптанган, эл оозунда туруктуу болуп калган касиетинен ажыратсак, анда ал өзүнүн ажайып өзгөчөлүгүн жоготот: *Эт – этке* (кошулат), *сорпо – бетке* (чыгат); *Аңгектен качсаң – дөңгөккө* (капталасың); *Сулуулуктан* (көрө) *жылуулугун* (ойло). Демек, мындай сүйлөмдөрдө ой чубалжыбай, кыска, так айтылып, экспрессивдүү маани мүнөздүү болот, тилдик каражат, убакыт үнөмдөлөт, жаңы стилдик ык пайда болушуна шарт түзүлөт.

4. Диалогдук кемтик сүйлөм. Кемтик сүйлөмдүн бул түрү эки, же андан ашык адамдардын пикир алышуусунан пайда болуп, контекстке көз каранды. Алгачкы диалог сүйлөм толук, же кемтик жөнөкөй сүйлөм болот, ал эми ага жооп катары келген сүйлөм түрдүүчө болот.

Мисалы: *Майда-чүйдөнүн мага кереги жок. Иштин жайын айтыңыз, – деди кароол башы.*

– *Жарайт.*

– *Тартиби менен кыска айтыңыз.*

– *Жарайт. Тартиби менен кыска. Ким экендерин, кайдан келаткандарын, кандай максат менен келаткандарын, бул жерге эмне үчүн келгендигин Эдилбай Куркут айтып кирди.* Мисалдарда сүйлөшүп жаткан эки тараптын диалогу кептик татаал биримдикти түзүп, ал сүйлөмдөрдө биринчи сүйлөм толук (эки тутумдуу), экинчи сүйлөм кемтик, үчүнчү сүйлөм кемтик, төртүнчү сүйлөм кемтик жана толук сүйлөмдөрдөн турат. Бул диалогдо жооп берүүчү тарап суроо берип жаткан тараптын сөзүнөн

пайдаланбай да (жарайт), пайдаланып да (тартиби менен кыска) колдонгондугун көрөбүз.

§ 4 Бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр

Кыргыз тилинде бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн өзгөчөлүгүнө караганда тилибиздин байлыгынын көрүнүшү тек гана лексикалык бай каражаттар жана туруктуу сөз айкаштары аркылуу көрүнбөстөн, эң ийкемдүү маанилик оттенкаларды синтаксистик жол менен да бере билүү чеберчилигине күбө болобуз. Бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн кыскалыгы, нускалуулугу, анын эң маанилүү кабарларды (кыймыл-аракетти, ал-абалды, касиетти, кубулуштун, же нерселердин аттарын) активдештирүү жөндөмдүүлүгү алардын өзгөчө касиеттерин айгинелеп турат. Эки тутумдуу жана бир тутумдуу сүйлөмдөр ар дайым бири-бирине таасир этүүнүн натыйжасында жашап, өнүгүп турат. Бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн түзүлүшүндө баш мүчөлөрдүн бирөөнүн жок болушу мындай сүйлөмдөрдүн негизги өзгөчөлүгү болуп саналат да, ал баш мүчөлөрдү кемтик сүйлөмдөр сыяктуу калыбына калтирүүгө да мүмкүн эмес, аларды калыбына келтирүүгө да зарылдык жок. Бир тутумдуу сүйлөмдөрдө тигил, же бул иш-аракеттин, окуянын, кубулуштун атын атоодо, ошондой эле алар менен байланыштагы иш-аракетти, ал-абалды билдиришине карата (баш мүчөлөрдүн кайсынысы аркылуу билдиришине) бир нече маанилик түрлөргө бөлүнүп кетет. Кыргыз тилинде бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн беш түрү белгилүү.

Белгилүү жактуу сүйлөм

Ээлик милдет аткарган сөздүн түшүн калышынын натыйжасында I жана II жактын жак мүчөлөрү, буйрук, каалоо-ниет ыңгайлардын мүчөлөрү уланган этиш сөздөрдөн жасалган баяндооч мүчөлөрдүн гана тобунан турган бир тутум-

дуу сүйлөмдөр белгилүү жактуу сүйлөмдөр деп аталат. Бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн бул түрүндө кыймыл-аракетти аткарган тараптын белгилүү болушу, өзүнө мүнөздүү интонация менен жабдылышы, өзгөчө грамматикалык жана маанилик түзүлүшкө ээ болушу, пикир алышууда кеңири колдонулушу алардын өзүнчө сүйлөм түрү катары бөлүнүшүнө өбөлгө түзөт. Бир тутумдуу белгилүү жактуу сүйлөмдөр жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн түзүлүшүндө кездеше берет. Татаал сүйлөмдүн ичинде ал анын эки бөлүгүн тең, кээде анын бир бөлүгүндө гана кездешип калышы ыктымал. Мисалы: *Ала качуу дегенди көрүп ал (Т.С.). Жан-жагыңа кара (Т.К.). Кылым жашасаң, кылым оку (Макал). Келгиле, үйгө киргиле! (Г.К.) Бектемирди ошол боюнча жолуктура албадым (Ч.А.). Окубайбыз дедим, окубайбыз (Ж.М.).* Жогорудагы сүйлөмдөрдө баяндооч этиштен, I жана II жактын мүчөлөрү уланган буйрук этиштерден жасалган, ээлик милдет аткаруучу сөздөр билинип турганы менен (сен, мен), аларды сүйлөмдө кайра катыштыруу мүмкүн болбой, калыпташып кеткен.

Жамдама жактуу сүйлөм

Кайсы жакта, же санда тургандыгына карабастан, кыймыл-аракет белгисиз, же жалпыланган бир жак тарабынан аткарылгандыгын билдирип турган ээсиз сүйлөмдөр жамдама жактуу сүйлөмдөр деп аталат. Демек, жамдама жактуу сүйлөмдө сөз болгон иш-аракет, окуя, кубулуш кандайдыр бир жалпыланган жакка, бүткүл катышып турган адамдарга, же башка нерселерге таандык болуп айтылат. Ушул жагынан алганда, мындай маанидеги сүйлөмдөр, көбүнчө, макал-лакаптардын түзүлүшүндө кеңири учурайт. Анткени аларда турмушта нечен ирет кайталанган кубулуш, окуя, адам баласынын кылымдан берки тажрыйбаларын накыл сөз катары конкреттүү бир жакка карата тиешелүү көрсөтпөстөн, жалпы элге таандык кылып көрсөтүү

негизги өзгөчөлүк болуп эсептелет. Ошондуктан макал-лакаптарда мындай түзүлүштөгү сүйлөмдөрдүн баяндоочу көбүнчө экинчи жакта айтылат, себеби экинчи жак акыл, кеңеш айтуунун ылайыктуу формасы катары макал-ылакаптардын өзгөчөлүгүнө туура келет. Мисалы: *Ала жипти аттаба (Макал)*. *Иштесең тиштейсиң (Макал)*. *Кошоматка кой сойбо (Макал)*. *Отуз өлчө, бир кес (Макал)*. *Бакылдаган текени суу кечкенде көрөбүз, шакылдаган келинди үй чечкенде көрөбүз (Макал)*. Жамдама жактуу сүйлөмдөр макал-ылакаптарда гана эмес стилдин бардык түрүндө кездешип, алардын баяндоочтору I–II жактын жак мүчөлөрүндө келе берет, бирок бул көрсөткүч аларды конкреттүү жакка таандык кылып көрсөтпөстөн, жалпыланган абалда түшүнүүгө мажбур кылат: *Сенден биротоло кечтим, Алым (Т.К.)*. *Сени иш кызыган убакта сынайбыз (С.А.)*.

Жогорудагы мисалдардан көрүнгөндөй, жамдама жактуу сүйлөмдөрдө ээ катышпайт, анын зарылдыгы да жок, жөнөкөй сүйлөм түзүлүшүндө да, татаал сүйлөм түзүлүшүндө да кездеше берет. Макал-ылакаптардан болгон мисалдарда жамдама жактуу сүйлөмдөрдүн баяндоочтору, негизинен, 2-жактын жак мүчөсүндө айтылса, кийинки сүйлөмдөрдө анын баяндоочу 1-жактын жекелик жана көптүк жак уландыларында калыпташкан.

Туюк жактуу сүйлөм

Кыймыл-аракеттин аткаруучусу болгон ээси катышпаган, баяндоочу тек гана III жактагы этиш сөздөрдөн болгон бир тутумдуу сүйлөмдөр туюк жактуу сүйлөмдөр деп аталат. Мындай сүйлөмдөрдө формалдуу түрдө жалпы эле III жактагы сөздөр ээ болорун божомолдоого болот, бирок кандай сөздөр ээ болуп түшөөрүн баяндооч мүчөлөр аркылуу так аныктоого болбойт, баяндооч үчүнчү жактагы жактама ат атоочтор менен байланыш түзүүгө мүмкүндүгү болгон учурда да, алар айкын эмес, ошондуктан бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бул түрүнө

да ээ мүнөздүү эмес. Мындай сүйлөмдөрдө ээ атайылап түшүрүлгөн эмес, бул байыртадан калыптанган стилдик, синтаксистик өзгөчөлүк болуп саналат.

Мисалы: *Сени биздин айылда чоң окумуштуу катары билишет* («АТ»). *Ала карганы атынан чакырат* (Макал). *Тандаган тазга жолугат* (Макал). *Бешбармакты накта тууралган эттен жасайт* (Т. Б.). *Ак үйдө аны жылуу кабыл алышты* («КТ»). *Оюн деп мына ушуну айтат* («Асаба»).

Мисаларда көрүнгөндөй туюк жактуу сүйлөмдөрдө формалдуу болсо да III жакка тиешелүү айтылган баяндоочтор сүйлөмдүн ээси жөнүндө конкреттүү маалымат бербей, кыймыл-аракетти аткаруучу белгисиз бойдон калды. Анын сүйлөм түзүлүшүндө да анчалык зарылдыгы жок.

Жаксыз сүйлөм

Сүйлөмдүн ээсин такыр талап кылбаган, тек гана баяндооч жана ага багынычтуу айкындооч мүчөлөрдүн тобунан турган бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр жаксыз сүйлөм деп аталат.

Мындай сүйлөмдөрдө ээни түшүп калган, же көмүскөдө калган деп кесе айтууга мүмкүн эмес. Анткени өзүнүн синтаксистик табиятында эле жаксыз сүйлөмдөр ээнин сүйлөм түзүлүшүнө кирүүсүнө такыр муктаждыгы жок. Мисалы: 1. *Соң-Көл жайлоосунда жайкысын өтө жаанчыл.* 2. *Сиздин бул сөзүңүзгө ынанууга болот* (К.Ж.). 3. *Менин бул ишти бүтүргөнүм качан* (Т.К.). 4. *Жазгы кой төлдөтүч өнөктүгүнө мындай кароого болбойт* (СК). 5. *Ага үйрөтүп коюу керек* (КБ).

Жогорудагы сүйлөмдөрдө баяндоочтору грамматикалык ээ менен байланышы жок кыймыл-аракетин, ал-абалды билдирип турат, анткени баяндоочтун жак көрсөткүчү жок болгон күндө да алар ээнин болушун талап кылбайт. Биринчи сүйлөмдө жатыш жөндөмөсүндө турган сөз (*Соң-Көл жайлоосунда*), экинчи, үчүнчү сүйлөмдөрдө илик жөндөмөсүндө турган сөздөр (*сиздин, менин*), төртүнчү, бешинчи

сүйлөмдө барыш жөндөмөсүндөгү (өнөктүгүнө, ага) аракет кылуучу жактар сүйлөмдүн жалпы маанисинде ээнин турушун талап кылбайт. Бирок алар логикалык жактан гана аракет кылуучу жак, ал эми грамматикалык табияты боюнча алар аныктооч жана толуктоочтук кызматты аткарышат.

Атама сүйлөм

Жаратылыштагы нерселердин, окуянын, мезгилдин, орундун, ар кандай ички сезимдин аттарын жалпы атап, грамматикалык жактан сүйлөм мүчөлөрүнө ажыратылбаган сөз, же сөз айкаштырынан түзүлүп, кабарлоо интонациясы менен жабдылган бир тутумдуу сүйлөмдөр атама сүйлөмдөр деп аталат.

Атама сүйлөмдөрдү уюштуруучу негизги грамматикалык каражат болуп, атооч сөз түркүмдөрү, анын ичинен көбүнчө зат атооч түзөт. Атама сүйлөмдөр сүйлөмдө мүчөлөштүрүлбөйт. Атама сүйлөмдөр жеке бир сөздөн, же сөз айкаштардын тибинде калыпташып, өзүнөн кийинки келген сүйлөм менен өтө тыгыз байланышта болот да, анын жалпы маанисин тактап, ага кошумча маани киргизип чечмелеп турат.

Атама сүйлөмдүн мындай касиетке ээ болушу үчүн ал билдирген маанилик өзгөчөлүктөр менен катар тийиштүү интонациялык жактан жабдылып турушу зарыл.

Түзүлүшү жагынан атама сүйлөмдөр жалаң түрдө да (бир сөз, же татаал сөздөн), жайылма түрдө да (бир нече сөздөн туруп, сөз айкашынын формасында жана ажырагыс синтаксистик тизмектер түрүндө), татаал сүйлөмдүн бир бөлүгү катары да колдонула берет.

Мисалы: 1. Түш. 2. Чилде. 3. Түн. 4. Жай. 5. Үрүл-бүрүл. 6. Ала-Тоо. 7. Түндүн бир убактысы (Т.С.). 8. Күн бешимге таянып калган мезгил. 9. 1996-жылдын 16-марты. 10. Асман тиреген үйлөр! (АТ). 11. Жин жыттанган согуш! (Т.С.). 12. Эртең ме-

ненки салкын аба («Чалкан»). 13. Көз жаш менен жоого аткан улуу журттун ачуу каргышы (Т.С.).

Жогорудагы мисалдарда 1–4 сүйлөмдөр бир сөздөн, 5, 6-сүйлөмдөр татаал сөздөн, 7-сүйлөм сөз айкашынын формасынан, 8–13-сүйлөмдөр синтаксистик ажырагыс сөз тизмектеринен жана синтаксистик түрмөктөр багыныңкы компоненттик милдетте келген атоочтук сөз айкаштары тибинде жасалган атама сүйлөмдөр.

Атама сүйлөмдөр маанилик бөтөнчөлүктөрү жагынан түрдүүчө болот. Алар мезгилди, орунду, нерселердин аттарын, адамдардын түрдүү абалдарын, сезимдерин, конкреттүү кырдаалдардын аттарын атап, элестүү сүрөттөп берет.

а) Мезгил маанисиндеги атама сүйлөмдөрдү мезгилдик маанидеги зат атоочтор жана мезгил тактоочтор катышкан сөз айкаштар уюштурат. Мисалы: *Саан убагы (Т.С.). Кеч. Ишемби түн. Таң куланөөк салган маал (Т.К.) Жайкы эс алуу убагы («АТ»).*

б) Орун маанисиндеги атама сүйлөмдөрдү орун аралык маанидеги зат атоочтор менен орун тактоочтор катышкан сөз айкаштары уюштурат. Мисалы: *Бишкек. Темир жол бекети («КТ»). Жайкы ашкананын бурчу («КМ») Тегерегин жапайы талдар курчаган Көкөмерен суусу («КМ»).*

в) Нерселердин, жаратылыш кубулуштарынын аттарын атоо маанисиндеги атама сүйлөмдөр, негизинен, зат атоочтор жана заттанган башка сөз түркүмдөрүнөн болгон сөз айкаштарынан уюшулат. Мисалы: *Кол чабуулар. Таң эртеңки таза аба. Борошо аралашкан ыркыраган шамал. Көз жаш менен жоого аткан улуу журттун каргышы (Т.С.). Акимчиликтин заңгыраган имаратынын асты («КМ»).*

г) Адамдардын ички сезимдерин билдирүүчү атама сүйлөмдөр экспрессивдүү тилдик каражаттар катышкан сөз айкаштарынын үлгүсүндө да болот. Мисалы: *Улуу Ата Мекендик согуш! Ошондогу мени шылдыңга калтырып кеткени, ай! (К.О.) Ошондогу жеген бадыраңдын таттуусу ай! (Т.С.)*

СҮЙЛӨМ МҮЧӨЛӨРҮ

Жөнөкөй сүйлөмдөрдү сыпаттоодо жана окуп үйрөнүүдө биринчи кезекте аны уюштуруп турган сөз айкаштар, сөздөр бири-бири менен синтаксистик байланыш, катыш, мамиле түзүп, андан кийин пикир алышуу каражатынын милдетин аткаргандыгына күбө болобуз. Ошол сөздөр, сөз айкаштарынын сүйлөм ичинде аткарган грамматикалык милдеттерине карата сүйлөмдүн баш жана айкындооч мүчөлөрү болуп экиге бөлүнөт. Сүйлөмдүн өзү сыяктуу эле, анын мүчөлөрү да көп жактуу өзгөчөлүктөргө ээ, ошондуктан аларды чогуусу менен тыгыз байланышта карасак, сүйлөмдүн бардык жагын толук териштирген болобуз.

Сүйлөмдө анын мүчөлөрү логикалык маанини алып жүрүүчү да, сүйлөм түзүүчү элементтерди камсыз кылуучу да, сөздүн лексикалык маанисин сактап жүрүүчү да категория катары кызмат кылат.

Сүйлөм мүчөлөрүнүн түзүүчүлүк касиети анын билдирүү ыкмасы, байланыштыргыч мүнөзү, синтаксистик орун тартибин чыңдоочу өзгөчөлүктөрү менен сыпатталып турат.

Сүйлөм мүчөлөрүнүн түзүүчүлүк касиетинин эң негизги өзгөчөлүгү болуп, анын билдирүү өзгөчөлүгүн эсептөөгө болот, анткени морфология синтаксис менен өтө тыгыз байланышта болгондугу баарыбызга маалым: сүйлөм мүчөлөрү жана сөз түркүмдөрү – бири-бирине өтмө катыштагы грамматикалык категориялар. Бул өтмө катышты синтаксистик деңгээлден туруп карасак, морфологиялашкан жана морфологиялашпаган сүйлөм мүчөлөрү бөлүнүп чыгат, бул катышты ушул эле деңгээлде морфологиялык жактан териштирсек, сөз түркүмдөрүндө негиз-

ги жана көмөкчү синтаксистик функциялар бөлүнүп чыккандыгын көрөбүз.

Морфологиялашкан сүйлөм мүчөлөрү дегенде кайсы гана сөз түркүмү болбосун өзүнө тиешелүү сүйлөмдө көпчүлүк учурда аткарган милдетине карата негизгиси жана морфологиялашпаган сүйлөм мүчөлөрү катары ошол эле сөз түркүмдөрүнүн айрым учурларда аткара турган көмөкчү синтаксистик функцияларын (экинчи синтаксистик милдетин) түшүнүүгө болот.

Ушунун натыйжасында формалдуу түрдө сүйлөм ээси үчүн атооч жөндөмөсүндөгү зат атооч жана жактама, шилтеме ат атоочтор, этиштик баяндоочторго анын жак, чак, ыңгай, мамиле мүчөлөрү менен жабдылып турушу, атоочтук баяндоочтор үчүн атооч жөндөмөсүндөгү зат атооч жана сын атоочтор, аныктоочтор үчүн сын атооч жана атоочтуктар, толуктоочтор үчүн кыйыр жөндөмөлөрдөгү зат атоочтор жана заттанган сөздөр, бышыктоочтор үчүн тактоочтор, чакчылдар жана бышыктагыч милдеттеги кыйыр жөндөмөлөрдөгү зат атоочтордун келиши жөнүндө маалымат алабыз.

Сүйлөм ичинде анын баш жана айкындооч мүчөлөрүнүн синтаксистик орун абалын аныктаган факторлор да түрдүүчө. Сүйлөмдө баш мүчөлөрүнүн синтаксистик орун алуу абалы, негизинен, алардын өтө тыгыз байланышта бири-бирине карата грамматикалык жактан окшошо ээрчип турушу, ал эми айкындоочтор сүйлөмдө багыныңкы сүйлөм мүчөлөрү болгондуктан, алардын баш мүчөлөргө карата сөз айкашын түзүп туруу өзгөчөлүктөрү, лексика-грамматикалык касиеттери, байланыш мүнөздөрү эсепке алынат.

Сүйлөмдө негизги синтаксистик позицияда анын баш мүчөлөрү турат, алар сүйлөмдө камтылган ойдун негизин түзүп, ойду түздөн-түз аткаруучу (ээ) жана анын кыймыл-аракет, ал-абалын көрсөткөн сөздөр

(баяндооч) болот. Айкындооч мүчөлөр болсо, сүйлөмдөгү сөздөрдүн лексика-грамматикалык касиеттерине жараша орун алышат (аныктооч аныкталгыч сөзгө жанаша, толуктооч – башкаруучу сөздөн мурун, бышыктооч кыймыл-аракет тараган сөздөн мурун).

Демек, сүйлөм тутумунда анын грамматикалык өзөгүн түзүп, сүйлөмдө синтаксистик милдет аткарып, кандайдыр бир суроого жооп берип, бири-бири менен өтө тыгыз байланыштагы сөздөр сүйлөм мүчөлөрү деп аталат.

§ 1. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү

Сүйлөмдүн негизги өзөгүн түзүп, анын башка мүчөлөрүн (айкындооч) грамматикалык жактан өзүнө баш ийдирип турган мүчөлөр сүйлөмдүн баш мүчөлөрү деп аталат. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү – ээ жана баяндооч.

Сүйлөмдүн ээси

Грамматикалык жактан сүйлөмдүн башка мүчөлөрүнө багынбаган, андагы сөз болгон ойдун негизин ээлеген, баяндооч мүчөнү сан, жак, түр боюнча өзүнө окшоштуруп турган баш мүчө ээ деп аталат.

Сүйлөм ээсинин негизги грамматикалык белгилери катары төмөнкүлөрдү көрсөтсөк болот: сүйлөмдөгү ойдун негизин билдирүү өзгөчөлүгү; ар дайым атооч жөндөмөсүндө туруусу: сүйлөмдө башка бир да мүчөсүнө баш ийбөөсү; зат атооч, же заттанган гана сөз болушу; сүйлөмдөгү орун тартиби; сүйлөмдө ким? эмне? кимдер? эмнелер? деген суроого жооп болуп түшүшү.

Сүйлөмдө ээлик милдетте зат атооч жана заттанган башка сөз түркүмдөрү келет.

1. Зат атоочтук ээ: *Булут асманда каалгыйт (Н. Б.). Асманда эмне каалгыйт? Булут – ээ. Акыл байлыкка багынбайт (А.Т.). Байлыкка эмне багынбайт? Акыл – ээ. Айзада бул жигитти экинчи жолу*

Миң-Бугу жайлоосунан көрдү (Т. К.). Ким көрдү? Айзада – ээ.

2. Ат атоочтук ээ: *Ал көз ирмем сайын өзгөрүлүп турат (Н.Б.). Ким өзгөрүлүп турат? Ал – жактама ат атоочтук ээ. Ошолор эртең ууга чыгышат (Т.С.). Кимдер ууга чыгышат? Ошолор – шилтеме ат атоочтук ээ. Концертке кимдер барат? – деди Асанбек, эшик алдында. Суроолуу сүйлөмдөгү сурама ат атооч ээлик милдет аткарды (кимдер). Отургандардын баары Алтынайды күтүп калышты (Ч.А.). Алтынайды кимдер күтүп калышты? Баары – аныктама ат атоочтук ээ. Кимдир бирөө окчун тигилген үйдөн баш багып карагандай болду. Кимдир бирөө – белгисиз ат атоочтон жасалган ээ.*

3. Сан атоочтук ээ: *Эки, төрт, алты, сегиз, он – жуп сандар. Жыйырма беш бешке калдыксыз бөлүнөт. Эки, төрт, алты, сегиз, он, жайырма беш – эсептик сандардан болгон ээ. Бир туугандарымдын жетинчиси – кыз («КМ»). Ал күнү күзөткө үч бир туугандын биринчиси турат (Жомоктон). Жетинчиси, биринчиси – иреттик сандардан жасалган ээ. Алыстан кылайып бирөө көрүндү (Т.С.). Чалгынга бешөө жөнөштү (М.А.). Бирөө, бешөө жамдама сандардан жасалган ээ. Баягы балыктардан он чактысы калды («Чалкан»). Бул майданда тейшииттердин отуздайы кырылды, калганы араңдан зорго качып кутулушту (И. К.). Он чактысы, отуздайы –чамалама сандардан жасалган ээ. Бул чөптүн бештен бири – меники («СК»). Асаке, алмалардын төрттөн үчү сатылды (С. А.). Бештен бири, төрттөн үчү – бөлчөк сандан турган ээ.*

4. Сын атоочтук ээ. Сын атоочтор заттанып келип гана ээлик милдет аткарат: *Арык семирер, ач тоюнаар. Эстүз көпчүл, эселек тууганчыл. Өнөрлүз өргө чабат (Макалдар). Арык, ач, эстүз, эселек, өнөрлүз – сын атоочтук ээлер.*

5. Этиштин атоочтук, кыймыл атооч формаларынан уюшулган ээлер: *Өлгөндүн артынан өлмөк жок (Макал). Алыш-бериш туугандыктын белги-*

си, уруш-кериш душмандыктын белгиси (Макал). Жыгылган оогонго күлөт. Төр жакта олтурган – Түлкүбек (К.Ж.). Өлмөк, алыш-бериш, уруш-кериш – кыймыл атоочтук ээ, **жыгылган, төр жакта олтурган** – атоочтук ээ.

6. Тактоочтук ээ: Бул жерде ооздун азы жакшы (Т. С.). Көп түкүрсө, көл болот (Макал). Ийгиликтин эрте-кечи жок. Сүйлөгөн сөзүндө өйдө-ылдыйы жок. Азы, көп, эрте-кечи, өйдө-ылдыйы – тактоочтук ээлер.

7. Тууранды, модал сөздөрдөн болгон ээ: Чыз-пызыңыз болбосо, сиз-бизиңиз курусун (Макал). Арийнең го жакшы, балкимичи? («Чалкан»). Арыктагы суунун шарпылдаганы кулактын кужурун алат (Т.К.). **Чыз-пызыңыз, шарпылдаганы** – тууранды сөздөн, **арийнең** – модал сөздөн жасалган ээлер.

Грамматикалык түзүлүшү боюнча ээ **жөнөкөй** жана **тутумдаш** болуп бөлүнөт.

Бир сөздөн, же татаал сөздөн турган ээ жөнөкөй ээ деп аталат. Биз өтө кубанычтуубуз. Мен онунчу класстын окуучусумун. Сары-Челек – эң кооз көл (КМ).

Синтаксистик ажырагыс тизмектерден жана туруктуу сөз айкаштарынан жасалган ээлер тутумдаш ээлер деп аталат. Мисалы: И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик педагогикалык университети бүгүнкү күндөгү алдыңкы жогорку окуу жайларынын бири. Ч.Айтматовдун «Эрте жаздагы турналар» повести Мамлекеттик сыйлыкка татыктуу болгон. Бул жерге колунан көөрү төгүлгөндөр чогулуптур. Көрдүм деген – көп сөз, көрбөдүм деген – бир сөз (Макал).

Баяндооч

Грамматикалык жактан ээге багынып, анын ар кыл абалын, кыймыл-аракетин, мүнөзүн, сын-сыпатын, сан-өлчөмүн жана анын ким, эмне экендигин билдирип турган баш мүчө баяндооч деп аталат.

Демек, баяндоочтун касиети, жалпы жаратылышы ээ менен тыгыз байланышта гана ачык көрүнөт.

Баяндоочко мүнөздүү грамматикалык белгилер төмөнкүлөр: маани жактан ээнин ар кандай кырдаалдары, белгилери жөнүндө кабар берет; ээге грамматикалык жактан багынып турат; ээни жак, сан, түр боюнча окшошо ээрчийт; баяндооч түз орун тартип боюнча сүйлөмдүн аягында орун алат; сүйлөмдөгү ойду жыйынтыктайт; сүйлөмдүн бүтүү чегин билдирип турат; бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн (атама сүйлөмдөн башка түрлөрүнүн) бардыгынын негизин түзүп турат; баяндооч эмне? Ким? Кандай? Канча? Эмне болду? Эмне кылды? Эмне кылышты? Кантти? Кантет? деген сыяктуу суроолорго жооп болуп түшөт.

Сүйлөмдө баяндоочтун милдетин аткарган сөз түркүмдөрүнүн өзгөчөлүктөрүнө карата баяндоочтор **этиштик** жана **атоочтук** болуп экиге бөлүнөт.

Атоочтук баяндоочторго зат, сын, сан, ат атоочтор аркылуу уюшулган баяндоочтор кирет.

1. Зат атоочтук баяндоочтор: *Эт – этке, сорпо – бетке (Макал). Жалпы журтка белгилүү («Көк асаба» романынын автору – Түгөлбай Сыдыкбеков («АТ»)).*

2. Сын атоочтук баяндоочтор: *Тянь-Шань кышта жылуу, жайда салкын (М. А.). Өрүктүн жыгачы өтө катуу, бекем.*

3. Ат атоочтук баяндоочтор: *Жигитчиликтин белгиси – ошол (АТ). Жакшы болуу да өзүңдөн, жаманатты болуу да өзүңдөн (Н.Б.).*

4. Сан атоочтук ээ: *Үч жерде үч – тогуз. Бул анын чыгармаларынын экинчиси («АТ»).* Кыргыз жергесинен – *жетөө («Асаба»).*

Этиштик баяндоочторго негизги жана жардамчы этиштерден, анын өзгөчө формаларынан жасалган баяндоочтор кирет.

1. Баяндоочтук милдет аткарган этиш сөздөр жак, сан боюнча ээни ар дайым окшошо ээрчип, чак, ыңгай, мамиле формаларында турат: *Жаш-Тегин аркан*

бою артта бараткан (Т.О.). Референдум жалгыз гана Президенттин укуктарын кеңейтет деш жалган бүтүм болуп калаар эле (КМ). Өткөн жылдын жыйынтыгы эл-журт мындай майнапсыз саясий башаламандыктан таянап бүтүшкөнүн тастыктады (КМ). Ашы бар аяктан аттаба (Макал).

2. -ган, -ар, -бас формасындагы атоочтуктар аткарат. Мындай учурда баяндооч, көбүнчө багыныңкы сүйлөмдүн түзүлүшүндө кездешет: **Жол тайгак болгондуктан, Бектемир жай гана капчыгай өрдөй бастырып келе берди** (Ч.А.). **Терге чөмүлгөн карагер калдайган калың журт алдынан өтө бергенде, жарданып турушкандар дуулдаша түштү** (К.Б.). **Бербестин ашы бышпас** (Макал). Алар оймолонгон шаанилүү Равад дарбазасына кире берерде, капысынан ак боз ат минген чабандес алдыларынан чымын-куюн болуп чаап өттү (А. Т.).

-ып, -гыча, -й формасындагы чакчылдар баяндоочтук милдет аткарат: **Сансыз оттор жылтылдап, асмандын жылдыздары бүт кубулуп, Кокондун тегерегине түшүп калгандай көрүнөт** (Т. К.). **Эпчил болбой, кепчил бол** (Макал). **Жамандын жанын сактаганча, жакшынын кадырын сакта** (Макал).

-ыш, -мак, -уу формасындагы кыймыл атоочтор да баяндоочтук милдет аткарат: **Бул туугандыктын негизги белгиси – барыш-келиш** («АТ»). **Кетмен чапмак – алмак-салмак, кош айдамак – бермек-келмек** (Макал).

Сейрек болсо да тууранды сөздөр, **бар, жок** деген сөздөр баяндоочтук милдетте келет: **Кикбоксинг өткөн Кожомкул сарайынын ичи – уу-дуу**. **Айжаркын бүгүн жок** (С.А.). **Колунда оролгон бир нече гезити бар** («Асаба»).

Баяндоочтун түзүлүшү

Баяндоочтор да түзүлүшү боюнча **жөнөкөй** жана **тутумдаш** баяндооч болуп, экиге бөлүнөт.

Бир эле сөздөн уюшулган баяндоочтор жөнөкөй баяндоочтор деп аталат. Мисалы: Маданий өрнөктөр менен кайталангыс искусство чыгармалары эч убакта көөнөрбөйт («КМ»). Бийлик жана саясий укук өнүгүп келаткан коом үчүн өтө эле опуртал маселе. 30-январда Кыргызстан Жазуучулар союзу пленумун өткөрдү (КМ).

Эки, же андан ашык толук маанилүү сөздөрдөн турган, же ажырагыс сөз тизмектеринен, же туруктуу сөз айкаштарынан түзүлгөн баяндоочтор тутумдаш баяндоочтор деп аталат. Гүлзардын маңдай жагындагы заңкайган имарат – Кыргыз-Америка эл аралык университети. Ушундан соң ар дайым Карабектин котур ташы койнунда (К.Ж.). Эч качан анын мурдун балта кеспейт (Чалкан). Ошондон кийин гана алар бир жакадан жең чыгарышты («АТ»). Тойчубектин башы катты (К.Б.).

§ 2. Ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкчанын коюлушу

Баяндоочтун милдетинде атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтор, же башка атоочтук сөз түркүмдөрү заттанган түрдө баяндоочтук милдет аткарып калат. Мындай баяндоочторго жак мүчөлөр уланбайт, баяндоочтук маани синтаксистик жол менен берилип, баш мүчөлөрдүн белгилүү орун тартип менен катар келиши аркылуу берилет да, оозеки кептеги бул көрүнүш тыным, үн ыргагы, жазууда сызыкча коюу аркылуу пунктуациялык жактан бекемделет. Буга окшогон мисалдар кыргыз тилинде кеңири кездешет. Демек, ээ менен баяндоочтун ортосунда сызыкча төмөнкү учурларда коюлат:

1. Сүйлөмдүн ээси да, баяндоочу да атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтордон болсо, алардын ортосу сызыкча аркылуу ажыратылат: *Бишкек жогорку мектеби – милиция кызматкерлерин даярдоочу окуу жайы. Ч.Айтматов – Кыргыз Эл жазуучусу.*

2. Ээлик милдетти заттанган атоочтук, баяндоочтук милдетти атооч жөндөмөсүндөгү зат атооч аткарса, же тескерисинче, баяндоочтук милдетти заттанган атоочтук аткарса, ортосу сызыкча менен ажыратылат: *Мени бул жарык дүйнөгө алып келген – апам («АТ»)*. *Тал чыбыктын ийилгени – сынганы, жаш жигиттин уялганы – өлгөнү (Макал)*. *Маралбекти бул ишке түрткөнү – анын жалындуу жаштыгы («КБ»)*.

3. Ээ менен баяндоочтун милдетин кыймыл атоочтор аткарып, же алардын биринин милдетинде атооч жөндөмөсүндөгү зат атооч келген учурда, ортосу сызыкча аркылуу ажыратылат. Мисалы: *Сууда сүзүң–анын стихиясы («КМ»)*. *Биздин алдыдагы милдетибиз – окуудагы жакшы ийгиликтерге жетишүү («КБ»)*.

4. Атооч жөндөмөсүндөгү ээге «деген» сөзү кошулуп айтылган учурда баш мүчөлөрдүн ортосу сызыкча аркылуу ажыратылат: *Адамды кайрадан тарбиялоо деген–бул аны оң сапаттарга жетиштирүү («КТ»)*. *Мугалим деген – келечектеги жаш муундарды тарбиялоочу коомдун алдыңкы өкүлү («КБ»)*. *Трайбализм дегенибиз – элибизди майдаланган уруу-уруучулукка бөлө турган жат көрүнүш («ЭТ»)*.

5. Ээ да, баяндооч да эсептик сан атоочтордон болсо, сызыкча менен ажыратылат, бул андай сөз тизмектерине сүйлөмдүк касиет берүүчү бирден бир белги болуп саналат. Мисалы: *Беш жерде беш – жыйырма беш. Сексен алтынын жарымы – кырк үч.*

6. Баяндоочтун милдетинде заттанган сын келсе, ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкча коюлат. Мисалы: *Казаттын букасы – семизи (К.О.)*. *Менин келинчегим – арыкчырайы («КМ»)*. *Жаркындын күрмөсү – бозомтугу («С.А.»)*.

7. Ээнин милдетиндеги сөз сүйлөм ичинде баяндоочтун да милдетинде келип, ага терс маани билдирүүчү «эмес» жардамчы сөзү тизмектеле айтылса, баш мүчөлөрдүн ортосу сызыкча аркылуу ажыратылат. Мисалы: *Сулуу сулуу эмес – сүйгөн сулуу.*

СҮЙЛӨМДҮН АЙКЫНДООЧ МҮЧӨЛӨРҮ

Сүйлөм тутумунда баш мүчөлөрдүн бири менен грамматикалык байланыш жасаган, алардын түрдүү белгилерин аныктап, тактап, толуктап жана бышыктап турган сүйлөм мүчөлөрү сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү деп аталат.

Пикир алышууда жалаң сүйлөмдү гана пайдалансак, ой жеткиликтүү болбой калат. Ошондуктан ой толук түшүнүктүү болуш үчүн ага айкындооч мүчөлөр кошулуп айтылышы абзел, мындай жагдайда окурман үчүн да, айтуучу, же жазуучу адамдар үчүн да ой түшүнүктүү, ал нерсе жөнүндө да толук маалымат ала алабыз. Мисалы: *Жаш-Тегин айтып жүрөт.* Бул сүйлөмдө Жаш-Тегиндин иш-аракети жөнүндө гана кабар алдык. *Ким айтып жүрөт? Жаш-Тегин. Жаш-Тегин эмне кылды? Айтып жүрөт.* Бул сүйлөмгө алгач эң керектүү элемент ал эмнени айтып жүргөндүгү жөнүндө маалымат бизге кызыктуу. Ошондуктан ага суроо коюу жолу менен тактайбыз. *Жаш-Тегин эмнени айтып жүрөт?* Демек, бул суроого жооп болуп түшө турган сөз тике объектини билдирүүчү, табыш жөндөмөдөгү сөз болуш керек. *Жаш-Тегин кабар айтып жүрөт.* Сүйлөм мурнкусунан саал түшүнүктүүрөөк болуп, бул сүйлөм толуктоочунун натыйжасында жүзөгө ашырылды. Эми сүйлөм андан да түшүнүктүү болсун үчүн суроо коёлу: *Жаш-Тегин кабарды кимдерге айтып жүрөт?* Бул үчүн дагы эле объект, же кыйыр объектини кошумча түшүндүрүүгө, же тактоого карата түшүүчү сөз барыш жөндөмөсүн талап кылган конкреттүү зат атооч болуш керек. Демек, сүйлөм бул суроодон кийин төмөнкүчө калыптанат: *Жаш-Тегин жоокерлерге кабар айтып жүрөт.* Сүйлөмдүн бул калыбын-

да турмуш чындыгы жөнүндө толук кабар камтылып турат, б.а., Жаш-Тегиндин жоокерлерге кабар айтып жүргөндүгү жөнүндө толук маалымат берилди, сүйлөм кыйыр толуктооч менен кошумчаланды. Эми бул сүйлөмдө кабарланып жаткан окуянын дагы конкреттүү болушу максатында Жаш-Тегиндин кайсы жоокерлерге кабар айткандыгы бүдөмүк. Ошондуктан сурообузду уланталы. *Жаш-Тегин кайсы жоокерлерге кабар айтып жүрөт? Жаш-Тегин эрөөлдөгү жылкычы жоокерлерге кабар айтып жүрөт.* Демек, сүйлөмүбүз эки сөз, б.а., кайсы жоокерлер экендигин аныктап турган «*эрөөлдөгү жылкычы*» деген аныктоочтор менен жабдылды да, түшүнүгүбүз дагы да кеңиди. Андан соң сүйлөм баяндоочу учур чак этиш менен жабдылганына байланыштуу ошол Жаш-Тегиндин айткан кабарынын мезгилин да конкреттештирүүчү сөз жетишпегенсип турат. Бул убакытка болгон көз карандылыктан биз «*Жаш-Тегин эрөөлдөгү жылкычы жоокерлерге кабарды качан айтып жүрөт?*» деген суроо менен толук бошоно алабыз: *Азыр Жаш-Тегин эрөөлдөгү жылкычы жоокерлерге кабар айтып жүрөт.* Сүйлөм мезгил бышыктооч менен жабдылды. Сүйлөмдүн түзүлүшүн дагы толуктоо максатында эми Жаш-Тегин кабарды кайсы жактан айтып жүргөндүгүн тактоого төмөнкү суроону узатабыз: *Жаш-Тегин кабарды кайдан кайда айтып жүрөт? Жаш-Тегин жылкычы кошуундан эрөөлдөгү жылкычы жоокерлерге кабар айтып жүрөт.* Сүйлөм орун бышыктооч менен жабдылды. Эми кандай маанайдагы кабар экендиги да угуучу үчүн кызык болушу толук ыктымал. Суроо узаталы: *Жаш-Тегин эрөөлдөгү жылкычы жоокерлерге кандай кабар айтып жүрөт? Азыр Жаш-Тегин жылкычы кошуундан эрөөлдөгү жылкычы жоокерлерге кубанычтуу кабар айтып жүрөт.* Дагы бир аныктооч мүчө кошулду.

Сүйлөм мына ушул бүткөн калыбында жазуучу Түгөлбай Сыдыкбеков тарабынан «Көк асаба» рома-

нында пайдаланылган. Демек, сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнүн сүйлөм түзүүдөгү, анын ачык-айкындык берүүдөгү мүмкүнчүлүгүн жогорудагы бир мисал менен түшүндүрүүгө аракет жасалды.

§1. Аныктооч

Грамматикалык жактан ыкташуу жана таандык байланыштарындагы сөздөрдүн багыныңкы компоненттик милдетте келип, заттын, же заттанган башка сөз түркүмдөрүнүн сын-сыпатын, белгилерин, мүнөзүн, иретин, катарын, көлөмүн, ченемин, ошондой эле бир затка таандык экендигин көрсөткөн айкындооч мүчө аныктооч деп аталат. Ушуга негизделип аныктоочторго кандай, кайсы, канча, нече, канчанчы, неченчи, кимдин, эмненин деген сыяктуу суроолор берилет.

Аныктоочтун негизги грамматикалык белгилери төмөнкүлөр: аныктооч, сөзсүз түрдө, өзү аныктап турган заттык маанидеги сөздөн аныкталгыч сөздү талап кылат; аныктооч менен аныкталуучу сөз грамматикалык байланыштын эки түрү аркылуу байланыш жасайт: **ыкташуу жана таандык**.

Аныктоочтор жогорудагы белгилери боюнча төмөнкү сөз түркүмдөрүнөн жасалат.

1. Зат атоочтук аныктооч. Мындай аныктоочтордо аныктооч да, аныкталып турган сөз да зат атооч, же аныкталгыч заттанган башка сөз түркүмүнөн болот. Багыныңкы байланыштын ыкташуу жана таандык байланыштары боюнча ымала түзүп турат. *Болот кылыч кында жатпас (Макал). Жаш-Тегиндин дал ушул эрдиги анын жоодо тайманбас кол башчы болоруна жол ачкан (Т. С.).*

2. Сын атоочтук аныктооч. Сын атоочтор – заттын сындык белгилерин мүнөздөгөн сөз түркүмү. Сын атоочтун бардык түрлөрү жана даражалары аныктоочтук функцияда келе берет. Сын атоочтор

өз функциясында сүйлөм ичинде катышса, сөзсүз түрдө, аныкталгыч менен ыкташуу байланышы боюнча катыш жасайт, ал эми заттанып келгенде, таандык байланышта да аныктоочтун милдетинде келе берет: *Өткөн жылкы күздөгү тосмодо жерден чыгып өзүнө тике качырган жолборсту сайды (Т.С.). Жакшы сөз жан эргитет (Макал). Абийирдүү жигитке ажалдуу кийик жолугат (Макал). Тузсуз тамак суусатпайт (ДС).*

3. Сан атоочтук аныктооч. Сан атоочтордон эсептик, иреттик, чамалама, бөлчөк сандар аныктоочтук милдетте кеңири колдонулуп, заттын (аныкталгычтын) эсебин, иретин, болжолдуу чамасын, бөлчөктүк эсебин билдирет. Ошондой эле эсептик санга **гана**, эле бөлүкчөлөрү тизмектеле айтылса, аныкталгыч заттын чектелген санын көрсөтүп турат. Мисалы: *Миң кишинин атын билгиче, бир кишинин сырын бил (Макал). Той өтүп жаткан жерде казан башында беш-алтыдан жигит жумуш жасап жүрөт (К. Ж.). Кийинки чоң салгылашта тайшиттерден беш гана адам кутулуп чыгышты (И. К.). Бешинчи класстын окуучуларынын күчү менен даярдалган бул көргөзмө өтө кызыкчылык туудурду («ЭА»). Алынган тишүмдүн төрттөн бир бөлүгүн механизаторлорго ыйгарышты («КТ»).*

4. Ат атоочтук аныктооч. Бул милдетте шилтеме, сурама, аныктама ат атоочтор кеңири колдонулат. Жактама ат атоочтор өзүнчө турганда бул милдетте колдонулбайт, тек гана заттанып, илик жөндөмөсүнүн мүчөсү уланганда аныктооч боло алат. Башка бардык ат атоочтун түрлөрү да ушул милдетте келе берет. Мисалы: *Кандай аял тууду экен, Лениндей уулду? (Т. С.). Дурус, сен бүгүн канча жумуш бүтүрдүң? Бул билерикти кандай зергер жасады экен? Барселонада болуп өткөн Олимпиадалык оюндар бүткүл аалам элдеринин көңүлүн*

өзүнө бурду (БШ). **Бардык** калктын өкүлдөрү бул курултайдын сыйлуу коногу катары катышышты («ЭТ»). **Ошол** жолборстун так мандайына сайылган жебе тикенектей агара түштү (Т. С.З). Ар дайым өз ишиңе тың бол, балам! (Т.С.)

5. Атоочтуктардан жасалган аныктооч. Атоочтуктар сүйлөм тутумунда аныкталгычтын түрдүү кыймылдык, абалдык белгилерин билдирет. Мисалы: **Касташкан жоо келүүчү жакты көзсүз, кулаксыз калтырыш болбойт эле** (Т. С.). **Бизге түшкөн карылардын да отун басты** (Т.С.). **Ууга чыккан Жаш-Тегин кошуунга чыкканда, чоң суу боюнда ак боз бээ союлуп, калайыкка аш-тамак тартылды** (Т.С.). **Өтпөс өмүр, сынбас темир болбойт** (Макал).

Айрым учурларда тактоочтор да аныктоочтук милдетте келет. Сан-өлчөм жана сын-сапат тактоочтор да аныкталгычка белги катары колдонулат. Мисалы: **Аз кайгыны аш басат, көп кайгыны дос басат** (Макал). **Бүгүнкү шаар жаштары кыргызча гезитти окубай калышканы өтө өкүнүчтүү** («КМ»).

6. Айрым учурда чакчылдар да аныктоочтук милдет аткаргандыгын көрөбүз. Мындай учурда чакчылдар аныкталгычтын өлчөм, сапат белгилерин аныктап турат. Мисалы: **Этеги толо тезек, көтөргөнү бала** (Т.С.) **Бычыла элек чийбаркытын жүк үстүнө таштады** («АТ»).

§2. Жөнөкөй жана тутумдаш аныктооч

Түзүлүшүнө карата аныктоочтор жөнөкөй жана тутумдаш аныктоочтор болуп экиге бөлүнөт. Бир гана сөздөн, же татаал сөздөн турган аныктоочтор жөнөкөй аныктоочтор деп аталат. Мисалы: **Акылсыз адамдан түңүл** (Макал). **Тегиндин колунда кулач жетпес дүмү калды** (Т.С.).

Синтаксистик ажырагыс тизмектерден, туруктуу сөз айкаштарынан уюшулган аныктоочтор тутумдаш аныктоочтор деп аталат. Мисалы: *Алы кеткен Тыныбек сары жаргак шымчан эки жигитти көрсөттү (К.К.). Тишинин кирип соргон кедейлерге Эрмектин бул сыйы төө көтөрткөндөй эле болду («АТ»).* **Кыргыз мамлекеттик улуттук университетинин ректору, профессор С.К. Токтомышев конференцияда кеңири мазмундуу сөз сүйлөдү («КБ»).**

§3. Толуктооч

Сүйлөм тутумунда грамматикалык жактан кыймыл-аракет багытталган тике жана кыйыр объектини көрсөтүп, жалпы сүйлөмгө толуктоо киргизе турган айкындооч мүчө толуктооч деп аталат.

Кандай гана сүйлөм болбосун кыймыл-аракет белгилүү бир объектиге багытталып, ал аркылуу ойду толук, так берүүгө шарт түзүлөт. Эгер сүйлөм тутумуна толуктоочтор катышпаса, анын жалпы мааниси түшүнүксүз болуп, айтылуучу ойдун мазмуну да толук ачылбай калышы мүмкүн. Демек, сүйлөмдүн жалпы мааниси ачык-айкын жана кененирээк түшүнүүдөгү зарыл болгон айкындооч мүчөлөрдүн бири да – толуктооч.

Толуктоочтун грамматикалык белгилерине төмөнкүлөрдү киргизүүгө болот: кыймыл-аракет эмнеге багытталгандыгын жана ал кайсы сөз менен байланыш жасагандыгын көрсөтөт да, өзү менен байланышта болуучу заттын атын билдирип, сүйлөмдөгү айтылуучу ойду конкреттүү түшүнүктүү болушун камсыз кылат; толуктооч болуп түшкөн сөз кыймыл-аракетти билдирген жана башка атооч, тактооч сөздөрдөн болгон сүйлөм мүчөлөрүнө катышта болуп, өзүнөн кийинки башкаруучу сөзгө карата

кыйыр жөндөмөлөрдүн биринде туруп байланыш жасайт, демек, ал башкаруу байланышында турат; толуктооч сүйлөм ичинде кимди? Эмнени? Кимге? Эмнеге? Кимде? Эмнеде? Кимден? Эмнеден? Ким менен? Эмне менен? Ким тууралуу? Эмне тууралуу? Ким жөнүндө? Эмне жөнүндө? деген сыяктуу суроолорго жооп болуп түшөт. Мисалы: *Ашты Адылтай өзү башкарбады (Т.С.). Эр, зайып жамбыны бирге атышты (Т.С.). Адамда ар дайым сүйүч сезими жогору («АТ»).* Уят – өлүмдөн катуу (макал).

Толуктоочторду сөздөрү байланыш жасаган сөздөрдүн өзгөчөлүгүнө карата тике жана кыйыр толуктоочтор деп экиге бөлүштүрүүгө болот.

Тике толуктооч

Грамматикалык жактан табыш жөндөмөсүнүн формасында калыптанып, кыймыл-аракет багытталган объектини тике көрсөтүп турган толуктоочтор тике толуктооч деп аталат.

Тике толуктоочторго табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланып да, ал мүчө жалганбай да сүйлөм тутумунда келе берет. Табыш жөндөмөсүнүн мүчөсүнүн уланбай айтылышы тилдеги байыртадан калыптанган көрүнүш болуп эсептелет. Андай учурда тике толуктооч өтмө этиштин алдында түз орун тартип боюнча жайланышып, анын милдетин жалпы заттык маанини түшүндүргөн сөздөр аткарат да, мүчөсүз колдонулган тике толуктооч да жалпы мааниде болот: *Мен айылда жашаган ата-энеме кат жаздым. Уйку төшөк тандабайт (Макал). Атыркүл тоокторуна жем чачты («КМ»).*

Табыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланган тике толуктоочтор катышкан сүйлөмдөрдө ар дайым конкреттүү, ачык-айкын маани болот. Мисалы: *Ырчы ырчыны алыстан тааныйт (Макал). Табчач колун ал жүз башы баш ийдириптир (Т.С.). Эр Киши күчүктү чакырды (Т.С.).*

Кыйыр толуктооч

Грамматикалык жактан кыйыр жөндөмөлөрдүн биринде туруп, же жандоочтор тизмектеле айтылган сөздөрдөн болуп, багындыруучу компонент менен башкаруу жана жандоочтук байланыштар аркылуу тутумдашып, кыймыл-аракет багытталган объектини кыйыр түрдө көрсөткөн толуктоочтор кыйыр толуктоочтор деп аталат.

Мындай толуктоочторго сүйлөм мазмунундагы кыймыл-аракет толук тарабай, ошол себептүү алар этиш сөздөр менен катар атоочтук жана тактоочтук баяндоочтор менен да мамиледе боло берет. Кыйыр толуктоочтор, негизинен, зат атооч, же заттанган башка сөз түркүмдөрүнөн жасалып, жөндөмөлөрүн билдирген маанилерине жараша башкаруучу сөз менен кыйыр байланышта болот, алар барыш, жатыш, чыгыш жөндөмөлөрүнөн жасалат. Мисалы: *Жакшыга айтсаң – билет, жаманга айтсаң – күлөт* (Макал). *Станция начальнигинде иши бар экен* (Ч. А.). *Соодагерлерден алиги кеп кылып олтурушкан Маңкурт тууралуу сурайын деди да, ушул укканынан шумдугураак дагы бир балээни укпайын деп, ошондон коркту* (Ч. А.).

Кыйыр толуктоочтор зат атоочтор, же заттанган башка сөз түркүмдөрү менен жандооч сөздөрдүн ажырагыс биримдиги аркылуу башкаруучу сөз менен түрдүү объектилик мамиледе болот. Мисалы: *Кыргыздын бир жоокери Табчачтын миң колу менен чабышыптыр* (Т. С.). *Иш боюнча Ошто болуп кайтты* («АТ»). *Ч. Айтматов жөнүндө көптөгөн илимий эмгектер жазылды* (А. А.). *Зууракан тууралуу көп ушак-айыңдар тарады.* («АТ») *Эшегине жараша тушагы* (Макал). Бул сын сага карата айтылды.

§ 4. Жөнөкөй жана тутумдаш толуктоочтор

Бир сөз, же татаал сөздөр аркылуу уюшулган толуктоочтор жөнөкөй толуктооч деп аталат.

Мисалы: *Бөлүнгөндү бөрү жейт (Макал). Соң-Көлдү, Чатыр-Көлдү жайлачубуз.*

Ажырагыс синтаксистик тизмектерден жана туруктуу сөз айкаштарынан жасалган толуктоочтор тутумдаш толуктоочтор деп аталат.

Мисалы: *Көзү сокурга жолук, көкүрөгү сокурга жолукпа (макал). Бүгүнкү колунан көөрү төгүлгөндөргө ырахмат! («КТ»)*

§ 5. Бышыктооч

Сүйлөм тутумунда кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалдарын билдирген айкындооч мүчө бышыктооч деп аталат.

Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрүнүн ичинен эң кеңири жана көп кырдуу өзгөчөлүктөргө ээ болгон түрү – бышыктооч. Бышыктоочко тиешелүү грамматикалык белгилер төмөнкүлөр: кыймыл-аракеттин түрдүү мүнөзүн, кырдаалдарын бышыктап турат; багындыруучу сөз менен ыкташуу, башкаруу байланыштары аркылуу мамиле жасайт; башкаруучу компоненти ар дайым этиш сөздөр болот; кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалдарын чагылдырууда алар кандай? Кандайча? Кайда? Кайдан? Кантип? Кайда көздөй? Качан? Качанка чейин? Качандан бери? Канча? Канчанчы? Эмне үчүн? Эмне максатта? Эмнеликтен? Эмне себептен? деген сыяктуу суоолорго жооп болуп түшөт.

Кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалдарын билдиргендигине байланыштуу бышыктоочтор төмөнкү маанилик топторго бөлүнөт:

1. Сын-сыпат бышыктооч;
2. Орун бышыктооч;
3. Мезгил бышыктооч;
4. Себеп бышыктооч;
5. Максат бышыктооч;
6. Сан-өлчөм бышыктооч.

Сын-сыпат бышыктооч

Сүйлөм тутумунда кыймыл-аракеттин сын-сыпатын, мүнөзүн, жөн-жайын билдирип турган айкындооч мүчө сын-сыпат бышыктооч деп аталат. Сын-сыпат бышыктоочторго кандай? Кандайча? Кантип? Эмне болуп? деген суроолор берилет. Сын-сыпат бышыктоочтор, негизинен, этиштин чакчыл формасынан, тактоочтордон, тууранды сөздөрдөн, сын атоочтордон, зат атоочтордон, жандоочтор тизмектеле айтылган зат атооч жана этиштин атоочтугунан жасалат. Мисалы: *Казандагы эт боркулдап (кантип?) кайнап жатты («АТ»).* *Жолугууда Адыл акырын (кандай?) сүйлөдү.* *Сагызган билгенинче (кандайча?) уя салат (Макал).* *Кармышак уста барсканын тарс-тарс (кантип?) согот («АТ»).* *Ак Мөөр Соң-Көлдүн ак куусундай (кандай?) буралат («АТ»).* *Үйдүн ичи атыр (кандай) жыттанат.* *Топ уландар чочуганынан былк этпестен (кантип?) туруп калышты (Т. С.).* *Кызга жагууга чын ниети менен (кандайча?) аракет жасады (Ш. Э.).*

Орун бышыктооч

Сүйлөм тутумунда кыймыл-аракеттин мейкиндикте орун-багыттык маанилерин билдирип турган айкындооч мүчө орун бышыктооч деп аталат.

Орун бышыктоочторго кайда? Кайдан? Каякка? Кайсы жерде? Кайда карай? Каякты көздөй? Каякка чейин? деген сыяктуу суроолор берилет.

Орун бышыктоочтордун милдетинде төмөнкү сөз түркүмдөр жана ажырагыс сөз тизмектери келет:

I. Зат атоочтор орун бышыктоочтун милдетинде кеңири колдонулат.

1) Барыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтор орун бышыктоочтун милдетинде келгенде, алар орун, мейкиндик маанидеги сөздөр жана энчилүү географиялык аталыштардан болуп, кыймыл-аракеттин кайда, кайсы тарапка багытталгандыгын көрсөтөт:

Алар күн-түн жүрүп отуруп бир айылдын четиндеги **терең коктуга** (кайда) **келишти** (Жомоктон). Тээтетиги турган **үйгө** (кайда?) **бар**, эшигинен кир (Жомоктон). Эң улуусу **батышка** (кайда?), ортончусу **кыбылага** (кайда?), кичүүсү **чыгышка** (кайда?) бет алып **жөнөп кетишти** (Жомоктон).

2) Жатыш жөндөмөсүндөгү орун бышыктоочтор да орун-мейкиндик маанидеги зат атоочтордон болуп, кыймыл-аракеттин болгонго чейинки ордун көрсөтөт. Мисалы: Ошол **сарайда** (кайсы жерде?) жалы күмүш, куйругу алтын тулпар **байланып турат** (Жомоктон). Балам **жортуулда** (кайда?) **жүрсөң**, жетиле тургансың (Т.С.). **Кыргызстан Жазуучулар союзунда** (кайда?) кийинки учурда жакшынакай саамалыктар **жаралды** (К. М.). **Ка-раколдо** (кайда?) «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына жана профессор К. Тыныстановду эскерүүгө арналган филологиялык илимдер боюнча эл аралык илимий-теориялык конференция **болуп өттү**.

3) Чыгыш жөндөмөсүндөгү орун бышыктоочтор кыймыл-аракеттин болуп өткөн ордун көрсөтүп, алар да орундук маанидеги сөздөр жана географиялык аталыштардан жасалат. Мисалы: Башынан мөңгү кептеген Ала-Тоо аймагына алыскы **Испаниядан** (кайдан?) ардактуу меймандар **келишти** («ЭТ»). Алар **токойдон** (кайдан?) моюл **издешет** (Т.С.) Түлкүбек **Кашкардан** (кайдан?) түңү менен кайтып **келди** (К. Ж.) Алымбек кечээ **Мундузбек-тикинен** (кайдан?) **келген эле** («АТ»).

4) Орун бышыктоочтор зат атооч сөздөргө жан- доочтор жанаша айтылуу менен да уюшулат, мисалы: Бүгүнкү күндө Кытайга **Торугарт аркылуу** (кайсы жер аркылуу?) **катташып жатабыз** («КТ»), Көпкө ойлонуп турду да, **үйдү көздөй** (канда көздөй?) **жөнөдү** (Жомоктон), Бишкектен **Ысык-Көлгө чейин** (кайда чейин?) **200 чакырымга жакын аралык болот** (Окуу куралдан). Алыстан көрүнгөн жеңил машине **капчыгайды карай** (кайда?) **бурулду** (С.А.). Мындай бышыктоочтор кый-

мыл-аракет багытталган тарапты, анын мейкиндиктеги чегин, аралыгын билдирип турат.

II. Орун тактоочтор да ар дайым орун бышыктоочтордун милдетин аткарат да, кыймыл-аракеттин жалпы багытын көрсөтүп турат. Мисалы: *Керим-бүбү кетменин көтөрүп жогору (кайда?) басты («АТ»).* *Жаш Тегин токой аралай төмөн (кайда?) жөнөдү (Т. С.) Чычкан эмне кыларын билбей алга (кайда?) чуркады (Жомоктон).*

III. Сурама ат атоочтордун орундук, багыттык маанидегилери сүйлөм ичинде өзүнүн түз мааниси боюнча орун бышыктоочтордун милдетин аткарат. Алар катышкан сүйлөмдөр суроолуу сүйлөмдөр болот. Мисалы: *Эртеден-кечке сен кайда жүрдүң?*

– *Ии, аксакал, жол болсун, кайдан келе жатасыз?*

– *Назгүл, бу сен каякка даярданып жатасың?*

Мезгил бышыктооч

Сүйлөм тутумунда кыймыл-аракеттин мейкиндиктеги мезгилдик ченемдерин билдирип турган айкындооч мүчөлөр мезгил бышыктоочтор деп аталат.

Мезгил бышыктоочторго качан? Качантан бери? Качанга чейин? Кайсы убакта? Кайсы мезгилде? Качантан тартып? деген сыяктуу суроолор берилет.

Мезгил бышыктоочтордун милдетинде төмөнкү сөз түркүмдөрү келет:

1. Мезгил тактоочтор өзүнчө туруп, мезгил бышыктоочтордун милдетинде келет: *Ал дайыма (качан?) көңүлү шат жүрөт («КТ»).* *Былтыр (качан?) жыл түшүмдүү болду («КТ»).* *Кудалардыкына эртеси (качан?) бардык (Т.С.).* *Чабал өрдөк мурда (качан?) учат (Макал).* *Жөжөнү күзүндө (качан?) санайт (Макал).* *Кыштын камын жайда (качан?) ойло (Макал).*

2. а) Ат атоочторго жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланып, мезгилдик катышта колдонулса, мезгил

бышыктоочтун милдетин аткарат. Мисалы: *Мен ошондо (качан?), он жети жашта элем («КМ»).* *Анда (качан?) менин секелек кезим (Т.О.).*

б) Ат атоочторго жатыш жөндөмөсүндөгү мезгилдик маанидеги зат атоочтор тизмектеле айтылышы менен да, мезгил бышыктоочтор уюшулат. Мисалы: *Ал мезгилде (качан?) атам инженер болуп иштөчү («АТ»).* *Ошол учурда (качан?) капыстан мылтык үнү тарс этти («АТ»).*

3. Сан атоочторго жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланып, же мезгилдик маанидеги зат атоочтордун ушул жөндөмөдө жанаша айтылуусу аркылуу мезгил бышыктоочтор уюшулат. Мисалы: *Атам Москвадан он-он беш күндө (качан?) келип калат («АТ»).* *Үйдүн ремонтун эки-үч жылда (кайсы мезгилде?) кылып турушат («КТ»).* *Кечки саат тогузда (качан?) күзөт алмашат (ЭТ).*

4. Мезгилдик маанидеги зат атоочтор жатыш жөндөмөсүндө жалпы түрдө да, ар түрдүү сөз түркүмдөрү багындыруучу сөз катары келип, ажырагыс синтаксистик тизмекти түзөт да, мезгил бышыктоочторду уюштурат. Ал сөздөргө **убак, мезгил, маал, учур, түш, саат, мүнөт, жыл, ай, күн** жана башкаларды кошууга болот. Мисалы: *Түшкү дем алуу маалында (кайсы маалда?) топ-топ болуп ашканага жөнөшөт (Т. С.). Кыргызстанда күз мезгилинде (кайсы мезгилде?) күн жаанчыл болот (Окуу куралынан).* *Он мүнөттө (канчада?) жетип келем («АТ»).*

б) Мезгилдик маанидеги сан атоочторго жана ат атоочторго атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтор айкаша келип да мезгил бышыктоочтордун милдетин аткарат: *1991-жылы (качан?) дүйнөдө биринчи адам космос мейкиндигине чыккан («ЛЖ»).* *Ошол күнү (качан?). Танабай кызуу келди (Ч.А.). Апрель айы (качан?) суук болду (К. Ж.).*

4. **-ган, -ар** формалуу атоочтуктар жатыш жөндөмөсү аркылуу башкарылган ажырагыс тизмектер да мезгил бышыктоочтун милдетин аткарат. Ми-

салы: *Таң куланөөк салганда (кайсы мезгилде?) Асыл уйкудан чочуп ойгонду («АТ»).* *Бешим боло берээде (качай?) салгылаш бүттү (Т.С.). Жылдыз толгондо (качан?) Айзада үйдөн жашыруун жылып чыкты (Т.К.). Атты арыганда (качан?) көр, жашты карыганда көр (Макал).*

5. Этиштин чакчыл формалары жалпы келип да, ажырагыс тизмекте келип да, мезгил бышыктоочтун милдетин аткара берет. Мисалы: *Жамандын жаштыгы өлгөнчө (кайсы кезге чейин?) калбайт (Макал).* *Көз ачып жумгуча (качан?) күн шаркырата жаап жиберди («АТ»).*

6. Барыш, чыгыш, атооч жөндөмөсүндөгү мезгилдик маанидеги сөздөргө жандоочтор тизмектеле айтылышы аркылуу да мезгил бышыктоочтор жасалат. Мисалы: *Адыл жатаканада жашаган карындашына апта сайын (кайсы мезгилде?) каттап турат. Түшкө чейин (качанка чейин?) окуймун, түштөн кийин (качан?) машыгууга барам («БК»).*

Себеп бышыктооч

Сүйлөм тутумунда кыймыл-аракеттин себептик кырдаалдарын билдирген айкындооч мүчө себеп бышыктооч деп аталат. Себеп бышыктоочторго эмне үчүн? Эмнеликтен? Эмне себептүү? деген сыяктуу суроолор берилет.

Себеп бышыктоочтордун милдетинде төмөнкү сөз түркүмдөрү колдонулат:

а) Чыгыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтор себеп бышыктоочтун милдетин аткарат. Мисалы: *Бул коогалаңдуу ишке ал арамзалыгынан (эмне үчүн?) кириптер болду (Т. К.). Асел кубанганынан (эмне үчүн?) күлүп жиберди (Ч. А.). Мындай кылмыш иштери, негизинен, тартипсиздиктен (эмнеликтен?) көп учурайт («Кырчын»).*

б) Этиштин -ган атоочтук формасына дык+чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү, ошондой эле үчүн, себептүү сыяктуу жандоочтор тизмектеле айтылуу

менен себеп бышыктоочтор уюшулат. Мисалы: *Ток болгондуктан (эмне үчүн?) тамакка анчалык табити тарта бербеди (Т.К.). Айттырбай билген себептүү (эмне себептүү?) аны баарыбыз урматтачубуз («АТ»).* Ошол күнү *барган үчүн (эмне үчүн?) көп татынакай каалоолорду укту (БШ).*

в) **-ып, бай** – формалуу чакчылдар да себеп бышыктоочторду уюштурат. Мисалы: *Берилген ишти убагында бүтүрбөй (эмне үчүн?) тил укту. Болуп өткөн кырсыктарга күйүңүп (эмне үчүн?) бир кесе бозо тартып жиберди («АТ»).*

г) Тактоочтор себеп бышыктоочтук милдет аткарат. Бул иш *аргасыздан (эмнеликтен?) болуп олтурат (Т.К.). Айласыздан (эмнеликтен?) артка жөнөөгө туура келди (Т.С.).*

Максат бышыктооч

Сүйлөм тутумунда кыймыл-аракеттин максаттык кырдаалдарын билдирүүчү айкындооч мүчө максат бышыктооч деп аталат.

Максат бышыктоочторго эмне максатта? Эмне максат менен? Кандай максатта? деген сыяктуу сууроолор берилет.

Максат бышыктоочтун милдетин төмөнкү сөз түркүмдөрү аткарат:

1. **-ганы, -ып** мүчөлүү чакчылдардын жардамы менен максат бышыктоочтор уюшулат. Мисалы: *Бул жерге атасын жоктогону (эмне максатта?) келип олтурду (О.К.). Зарица апасына учурашайын деп (эмне максатта?) келиптир («Нуска»).* Бир туугандарына *каралашайын деп (эмне максат менен?) алпурушуп жүрөт («АТ»).* Жогорку окуу жайына атайын *билим алганы (эмне максатта?) келген («КМ»).*

2. **-мак, -макчы, -ыш, -уу** формасындагы кыймыл атоочторго *үчүн* деген жандооч тизмектеле айтылышы менен максат бышыктоочтор жасалат.

Мисалы: *Комбайндар талаадагы сары баштанып бышкан эгиндерди оруу-жыюу үчүн (эмне максатта?) топтолгон («КТ»).* *Жоломан төлгөчүгө түндөгү түшүн жорутмак үчүн (эмне үчүн?) келди («КМ»).* *Адамды бул жарык дүйнөгө адилеттүү жашаш үчүн (эмне максатта?) жараткан (Г.Г.).*

3. Түздөн-түз тилек, максат маанисиндеги максатында, максат менен деген сөзгө жана сөз тизмегине кыймыл атоочтордун солчул орун тартипте жанаша айтылышы менен да максат бышыктоочтор жасалат. Мисалы: *Дос, курдаштар биз менен чогуу отуруу максатында (эмне максатта?) чогулушкан.* *Форумда бул өлкөнүн башчылары өз ара кызматташуу максаты менен (эмне максатта?) чогулушту («КТ»).*

Сан-өлчөм бышыктооч

Сүйлөм тутумунда кыймыл-аракеттин өлчөмдүк кырдаалдарын (санын, иретин, деңгээлин, өлчөмүн, аралык чектерин) билдирген айкындооч мүчө сан-өлчөм бышыктооч деп аталат. Сан-өлчөм бышыктоочтор канча? Нече? Канчалык? Канчанчы? Неченчи? Канча ирет? Канча жолу? Канчага? деген сыяктуу суроолорго жооп берет.

Сан-өлчөм бышыктоочторду төмөнкү сөз түркүмдөрү жасайт.

1. Зат атоочтор катышкан ажырагыс сөз тизмектери сан -өлчөм бышыктоочтук милдет аткарат. Мисалы: *Бул кылган жакшылыгың үчүн сага миң мертебе (канча жолу?) рахмат (К.Ж.).* *Ошол иш менен башкармага үч жолу (канча жолу?) кайрылдым («КМ»).* *Ал жумушту он беш мүнөттө (канчада?) бүтүрдүм (Оозеки кептен).* *Түшүм ар бир башка он центнерден (канчадан?) бөлүндү («КТ»).* *Киреше ар бир жумушчуга алты жүз кырк алты сомдон (канчадан?) бөлүштүрүлдү («Асаба»).* *Бишкектен Балыкчыга чейин 180 чакырым (канча?) жүрөбүз (Оозеки кептен).*

2. Сан атоочтор сан-өлчөмдүк мааниде колдонулуп, бышыктоочтук милдет аткарат:

а) Бул милдетте эсептик сандар жалкы түрдө да, заттанып келип, кыйыр жөндөмө мүчөлөрү уланып келип да бышыктоочтук милдетте келе берет. Мисалы: *Бешик баласы беш (канча?) түлөйт (Макал). Отуз (канча?) өлчөп, бир (канча?) кес (Макал). Салмоор бүгүн сени издеп үч (канча?) келди (Т. С.). Бөлүштүрө келгенде ар бирине бештен (канчадан?) тийди («АТ»).* Союлган уйду алтыга (канчага?) бөлүштү (С.Ө.).

б) Иреттик сандар да нака (мүчө уланбай) түрүндө да, **жолу, мертебе** деген сөздөрдүн сан атооч сөзгө жанаша келип да сан-өлчөм бышыктоочтун милдетинде келе берет. Мисалы: *Жөө жарышта С.Жуманазаров үчүнчү (канчанчы?) келди («АЖ»).* Бул сөздү экинчи (канчанчы?) кайталаба (Т.С.). *Карагер чабышта үчүнчү жолу (канчанчы жолу?) чыгып келди («КМ»).* Күн тартибине бул маселени биринчи ирет (канчанчы ирет?) коюп олтурабыз («КБ»).

в) Сан-өлчөм тактоочтор бышыктоочтун ушул түрүнүн милдетин аткарат. Мисалы: *Иш арасында анча-мынча (канча?) эс алыш да керек («КМ»).* Канаттуулардын ичинен жору көп (канча?) жашайт («ЖЛ»). Башкарма чогулушта азыраак (канча?) сүйлөдү («АТ»).

г) Айрым чакчылдар да сан-өлчөм бышыктоочтун милдетинде колдонулат. Мисалы: *Ууру тойгончо (канчалык?) жеп, өлгөнчө (канчалык?) карганат (Макал).* Жардам бере көргүлө, – деп күчүнүн бардыгынча (канчалык?) кыйкырды.

§ 6. Жөнөкөй жана тутумдаш бышыктоочтор

Бышыктоочтун бардык түрлөрү жөнөкөй жана тутумдаш түзүлүштө колдонула берет. **Бир сөздөн, же татаал сөздөрдөн уюшулган бышыктоочтор жөнөкөй бышыктоочтор деп аталат.** Мисалы: Бүгүн (качан?) биз Токмокко (кайда?) жөнөйбүз.

Эки, же андан ашык толук маанилүү ар башка сөз түркүмдөгү сөздөрдөн, же толук маанилүү сөздөр менен жандоочтордун ажырагыс тизмегинен, же туруктуу сөз айкаштарына жасалган бышыктоочтор тутумдаш бышыктоочтор деп аталат. Мисалы: 1989-жылы 14-декабрда (качан?) Институттун окумуштуулар Кеңеши кафедранын чечимин бекиткен (А.И.). Айжаркынды бал тилине салып жатып (кантип?) баш кошкон (С.А.).

§ 7. Жөнөкөй сүйлөмдөргө талдоо жүргүзүүнүн принциптери жана үлгүсү

Жөнөкөй сүйлөмдөргө талдоо жүргүзгөндө, алгач анын жалпы грамматикалык түзүлүшү, түрлөрү жөнүндө ар бир студенттин толук маалыматтары болушу зарыл. Анткени бул материалдарды өздөштүрбөй туруп, сүйлөмгө талдоо жүргүзүү мүмкүн эмес. Андан соң студенттерге мугалим тарабынан тандалып алынган, же тексттен окуучу өзү тандап алган сүйлөмгө талдоо жүргүзүү иши тапшырылат, албетте, бул мезгилге чейин мугалим ар бир теманы өткөндө тийиштүү темаларга талдоо жүргүзүп келген, ошондой эле мугалим тарабынан жыйынтык талдоонун үлгүсү түшүндүрүлгөн.

Жөнөкөй сүйлөмгө толук талдоо жүргүзүү үчүн мугалим тарабынан төмөндөгүдөй шарттар аныкталат:

а) берилген сүйлөмдөрдүн түзүлүшүн, түрүн аныктоо, б.а., сүйлөмдү классификациялоо: эки тутумдуу сүйлөмбү, эгер андай болсо, жалаң түрүбү, же жайылма түрүбү? Бир тутумдуу сүйлөмбү, эгер андай болсо алардын кайсы түрү атама сүйлөмбү, же белгилүү жактуу сүйлөмбү, же болбосо жамдама жактуу сүйлөмбү, же туюк жактуу сүйлөмбү, же жаксыз сүйлөмбү? Айтылыш максаты боюнча кандай сүйлөм?

б) Талдоого алынган сүйлөмдүн баш мүчөлөрүн таап, алардын милдетин аткаруучу сөз түркүмдөрүнө ажыратып, баш мүчөлөрдүн түзүлүшүнө карай (жөнөкөй жана тутумдаш) бөлүп, баяндоочтун түрлөрүнө карай бөлүштүрүү зарыл (атоочтук жана этиштик);

в) сүйлөм тутумунда баш мүчөлөрдүн ар бирине таандык болгон айкындооч мүчөлөрдүн синтаксистик байланыштарынын негизинде аныктап, андагы болгон мамилелерди аныктоо, б.а., атоочтук сөз түркүмдөрүнө тиешелүү байланыштардын зонасын (негизинен, аныктооч) жана этиштерге тиешелүү (б.а., кыймыл-аракетке тиешелүү) байланыш зонасын жана объектилик байланыштарды табуу;

г) сүйлөм тутумундагы катышып турган айкындооч мүчөлөрдүн милдетин аткарган сөз түркүмдөрүнүн грамматикалык табиятын чечмелеп берүү.

Демек, жогорудагы коюлган шарттарды аткарууда окуучу, же студент сөз түркүмдөрүнүн морфологиялык категориялары жана жөнөкөй сүйлөмдөрдүн грамматикалык өзгөчөлүктөрү жөнүндө толук маалымат болгондо гана талдоого жетише алат.

1995-жылы 16–17-октябрда Каракол шаарында «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына жана профессор К.Тыныстановду эскерүүгө арналган филологиялык илимдер боюнча эл аралык илимий-теориялык конференция болуп өттү («КТ»).

1. Жогорудагы сүйлөм грамматикалык түзүлүшү боюнча эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөм. Анткени сүйлөмгө зарыл түрдө керектүү болгон бардык сүйлөм мүчөлөрү (баш жана айкындооч мүчөлөр) толук катышып турат. Сүйлөмгө зарыл түрдө керектүү болгон элементтеринин бардыгы катышып турат, ошол себептүү толук сүйлөм. Айтылыш максаты боюнча жай сүйлөм.

2. Жогорудагы сүйлөмдө ээлик милдетти «конференция», баяндоочтук (милдетти «болуп өттү» деген сөздөр аткарган.

а) *Конференция* – атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтук ээ, жөнөкөй түзүлүштө;

б) *болуп өттү* – этиштик баяндооч, жөнөкөй түзүлүштө.

3. Жогорудагы сүйлөмдө ээни зонасы: «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына жана профессор К.Тыныстановду эскерүүгө арналган филологиялык илимдер боюнча эл аралык илимий-теориялык конференция; бул зонанын багындыруучу бөлүгү – конференция – грамматикалык ээ, багынычтуу тобу – «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына жана профессор К. Тыныстановду эскерүүгө арналган филологиялык илимдер боюнча илимий-теориялык; 1995-жылы 16–17-октябрда Каракол шаарында болуп өттү – баяндоочтун зонасы. Бул зонанын багындыруучу бөлүгү «болуп өттү» – грамматикалык баяндооч, 1995-жылы 16–17-октябрда Каракол шаарында – багынычтуу топ.

4. Ээнин жана баяндоочтун зоналарындагы айкындооч мүчөлөр төмөнкүлөр:

а) *илимий-теориялык* – сын атоочтук аныктооч, тутумдаш;

б) *эл аралык* – сын атоочтук аныктооч, тутумдаш;

в) *филологиялык илимдер боюнча* – жандооч тизмектелип айтылган аныктооч, тутумдаш аныктооч;

г) «Манас» эпосунун 1000 жылдыгына жана профессор К.Тыныстановду эскерүүгө арналган – этиштин атоочтук формасы башкарган жайылма мүчө түрүндөгү аныктооч, тутумдаш аныктооч;

д) *Каракол шаарында* – жатыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтон жасалган орун бышыктооч, тутумдаш бышыктооч;

ж) 1995-жылы 16–17-октябрда – жатыш жөндөмөсүндөгү зат атоочтон жасалган мезгил бышыктооч, тутумдаш бышыктооч.

ТАТААЛДАШКАН СҮЙЛӨМДҮН СИНТАКСИСИ

§ 1. Кыргыз тилиндеги татаалдашкан сүйлөмдөрдүн негизги проблемалары

Кыргыз тилинин синтаксистик проблемалары өткөн кылымдын 30-жылдарынан баштап, илимий изилдөөгө алына баштаганы менен, анын негизги маселелери жөнүндөгү эмгектер XX кылымдын 30–50-жылдарына таандык. К. Тыныстановдун 1936-жылы жарык көргөн грамматикасында ошол мезгилдеги Советтер Союзундагы мектеп окуучуларына арналган окуу китептеринин деңгээлинен чыга албагандыгын да ачык баамдоого болот, бирок кыргыз тилинин синтаксиси боюнча алгачкы чыккан бул эмгек кийинки изилдөөчүлөргө жол көрсөткүч негиз катары кыйла жылдар ичинде өз кызматын аткарып келди.

50–80-жылдар ичинде К.К. Сартбаев, М.М. Мураталиев, А. Жапаров, А. Турсунов, Б. Тойчубекова, Б. Өмүралиев, А. Иманов, А. Сапарбаев, С. Ж. Мусаев, С. Ибрагимов, Н. Бейшекеев сыяктуу окумуштуулардын эмгектеринин жарык көрүшү менен синтаксистин салттуу маселелери, тармактары жана жаңы багыттары такталуунун үстүндө болуп, мектеп грамматикалары, жогорку окуу жайлары үчүн окуу китептер, илимий монографиялар жарык көрдү.

Бирок азыркы мезгилде кыргыз тилинин салттуу синтаксисинин проблемалары толук изилденип бүттү деген жыйынтык чыгарууга али эрте. Төмөндө биз атайын белгилеп жаткан маселеге али да болсо мектеп грамматикаларынан да, жогорку окуу жайларынын окуу программаларынан да орун берилген эмес, башкача айтканда, татаалдашкан сүйлөмдөр маселеси атайын изилдөөгө алына элек.

Бул проблема окумуштуулар тарабынан кыйла мезгилдерден бери эле коюлуп, көптөгөн тилдердин материалдарында атайын изилдөөлөр жарык көрүп, грамматикаларда өзүнүн туруктуу ордун алган. Батыш, Чыгыш Европа окумуштууларынын изилдөөлөрүндө бул проблема XIX кылымдын аягында эле коюлуп, түрколог-окумуштуулар XX кылымдын экинчи жарымында гана бул ойду колдоп, өз изилдөөлөрүндө чагылдырып келишти.

Татаалдашкан сүйлөмдөргө лингвистикалык сөздүктө төмөндөгүдөй аныктама берилет: «Бир эле сүйлөмдүн ичинде өз алдынча синтаксистик конструкциянын жайгашып калышы, мисалы, обочолонгон мүчөлөрдүн, бир өңчөй мүчөлөрдүн, атоочтук, же чакчыл түрмөктөрдүн жайгашып калышы» (Ахматова, 1966, 29-б.).

Демек, азыркы кыргыз тилинин салттуу грамматикаларында сүйлөмдөр түзүлүшү жагынан жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөр катары бөлүнүп каралышына карата биз бул окуулукта анын үчүнчү түрү катары татаалдашкан сүйлөмдөрдү өзүнчө бөлүп изилдөөгө жана окуу китептерине, программаларына киргизүү сунушун айтып, аны далилдөөгө аракет кылмакчыбыз.

Татаалдашкан сүйлөмдөрдүн өзгөчөлүктөрү, ал жөнүндөгү алгачкы маалыматтар, түрдүү көз караштар орус окумуштуулары Н. И. Греч, А. Х. Востоков, Ф. И. Буслаевдердин изилдөөлөрүндө кездешип, алар мындай конструкцияларды багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн ичине киргизип, анын кыскарган түрү катары түшүндүрүшкөн.

Алсак, А. Х. Востоков, Ф. И. Буслаевдер багыныңкы сүйлөмдөрдүн толук жана кыскарган түрлөрү кездешээрин белгилеп, кыскарган багыныңкы сүйлөмдөр атоочтук жана чакчылдар аркылуу жасалаарын айткан (Востоков, 1831, 118; Буслаев, 1959, 535-б.).

А. А. Потебня жогорудагы окумуштууларды сынга алып мындай түзүлүштө кездешкен сүйлөмдөрдү кыскартылган багыныңкы сүйлөм катары кароо туура эместигин айтат да, бул сүйлөмдөр синтаксистик табияты боюнча айкындооч мүчөлөргө жакындыгын белгилейт (Потебня, 1958, 122-б.).

Ушул типтеги синтаксистик конструкцияларды «татаалдашкан сүйлөм (Осложненные предложения)» катары атоо орус окумуштуусу А. А. Шахматовго таандык (Шахматов А. А., 1925, 111-б.).

А. М. Пешковский кыскартылган багыныңкы сүйлөмдөр катары сыпатталган синтаксистик конструкцияларды обочолонгон айкындооч мүчөлөргө киргизет (Пешковский, 1956, 412-43).

А. Г. Руднев бул проблеманы атайын изилдеп, аларды сүйлөмдүн өз алдынча түрү катары аныктайт да, мындай конструкцияларга обочолонгон мүчөлөр, бир өңчөй мүчөлөр, каратма сөздөр, кыстырынды сөздөр жана синтаксистик түрмөктөр менен жабдылган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн моделдерин киргизип, аларды татаалдашкан сүйлөмдөрдүн негизи объектиси катары аныктаган (Руднев, 1959).

Обочолонгон сүйлөм мүчөлөрү, бир өңчөй мүчөлөр жөнөкөй сүйлөмдүн түзүлүшүн татаалданып жибере тургандыгын академик В. В. Виноградов да байкаган (Виноградов, 1955, 423).

Славян тилдериндеги жогорудагы ойлор түркологдордун да көңүлүн буруп, алгачкылардан өзбек окумуштуусу Г. А. Абдурахманов татаалдашкан сүйлөмдөр өз алдынча синтаксистик конструкция болуп эсептелээрин жана анын изилдениши кажет экендигин эскерткен (Абдурахманов, 1967, 70-б., 1970, 45-б.).

Н.А.Баскаков жөнөкөй сүйлөмдөр менен татаал сүйлөмдөрдүн аралыгында жайылма мүчөлүү сүйлөмдөр да кездешээрин белгилеген (Баскаков, 1961, 72-б.).

Казак тилинин жөнөкөй сүйлөмдөрү жөнүндөгү изилдөөдө мындай сүйлөмдөрдүн түзүлүшүндө син-

таксистик комплекстердин кездешээрин белгилеп, төмөнкү синтаксистик конструкцияны мисал катары келтирет. *Таудан төмөн карай түскөн шаңгышылар айыл клубынын алдына токтады* (Балакаев, 1959, 119).

Жогорудагы сыяктуу синтаксистик конструкцияларды (атоочтук түрмөктөр менен келген) казак тилинде үйүрлүү мүчөлүү сүйлөмдөр деп да аташат (Жиенбаев, 1941).

Казак окумуштуусу Х. Есенов түркологияда биринчилерден болуп татаалдашкан синтаксистик конструкциялардын синтаксистик табиятын кеңири изилдеген жана аны жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдүн ортосундагы сүйлөмдөрдүн өзгөчө түрү катары бөлүп кароо зарылдыгын белгилеген (Есенов, 1966, 68-б.).

Азыркы кыргыз тилинин материалында бул проблема өз мезгилинде А. Жапаров тарабынан коюлуп, жогорку окуу жайларына арналган 2 томдук окуу китебинен орун алат (Жапар, 1992.) А. Жапаров татаалдашкан сүйлөмдөргө синтаксистик түрмөктөр (атоочтук, чакчыл, кыймыл атооч, салыштырма), обочолонгон сүйлөм мүчөлөрү, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр катышкан (каратма сөз, сырдык сөз, киринди сөз) синтаксистик конструкцияларды киргизген.

Бирок А. Жапаров бул синтаксистик конструкциялардын табиятын аныктоодо жана аларды бөлүштүрүүдө туура принциптерди сактаганы менен, аларды атоодо бул мезгилге чейин калыптанып калган «Жайылма формалуу жөнөкөй сүйлөмдөр» деген терминди колдонгонун көрөбүз. Татаалдашкан сүйлөмдөр, биздин оюбузча, жөнөкөй сүйлөмдөрөн да, татаал сүйлөмдөрдөн да айырмаланган өзгөчөлүктөргө ээ болуп, өз алдынча, тактап айтканда, аталган сүйлөмдөргө карата ортоңку позицияда турган синтаксистик конструкция болуп эсептелет. Демек, бул конструкциялар А. Жапаров атагандай жөнөкөй сүйлөмдөрдүн «жайылма форма-

сы» да эмес, «кыскартылган багыныңкы сүйлөм» да эмес, өз алдынча сүйлөм түрү болуп эсептелет. Эми бул конструкциянын тибинин жөнөкөй жана татаал сүйлөмдөрдөн айырмачылык жактарына жана катыштыгына токтолуп көрөлү.

Алгач татаалдашкан сүйлөмдөр менен татаал сүйлөмдөрдүн карым-катышы жөнүндө айта кетели. Сүйлөмдүн бул эки түрүнүн катыштыгы жана айырмачылык жактары синтаксистик түрмөктөр менен багыныңкы сүйлөмдөрдүн синтаксистик табияттарын аныктоодо айкын болот. Жалпы түркологияда өткөн кылымдын 50–60-жылдарында бул проблема боюнча чоң талкуулар болуп өтүп, пикир келишпестиктер көбөйгөн соң, 1956-жылы Алматы шаарында чакырылган бүткүлсоюздук түркологиялык конференцияда да бир пикирге келишкен эмес. Бул жыйында окумуштуулар синтаксистик түрмөктөр менен багыныңкы сүйлөмдөрдүн негизги айырмасы катары – эгер синтаксистик конструкцияда (түрмөктө, же багыныңкы сүйлөмдө) сүйлөмдүн баш мүчөлөрү толук катышып турса, багыныңкы сүйлөм катары, эгер сүйлөмдүн ээси катышпаса, синтаксистик түрмөктөр катары кароону сунуш кылышкан.

Мисалы: *Кубанганынан баласынын башынан тумагын жулуп алып, асманга көкөлөтө ыргытты (Т.С.). Кыз эркекче кийинип, жигиттер менен талаага кетет (А.Т.).* Эки конструкция тең чакчыл аркылуу уюшулган сүйлөмдөр. Бирок биринчи конструкцияда сүйлөмдүн жалпы мазмунундагы кыймыл-аракетти аткаруучу, негизинен, белгилүү болсо да (ал), анын орундалышы конструкциянын кийинки бөлүгүндө айтылган ойго өтө тыгыз байланыштуу болуп, жалпысынан, сыпаттама түшүнүгүндө айтылганын байкоого болот. Ошондуктан ал толук бүткөн ойду эмес, кийинки сүйлөмгө карата болгон себеп-сыпаттык кырдаалын билдирип, сүйлөмдү талдай турган болсок, ал конструкция чогуу келип, себеп бышыктоочтун милдетин аткарат. Бул конструкция синтаксистик чакчыл түрмөктүү

татаалдашкан сүйлөм. Ал эми экинчи мисалда **-ып** формалуу чакчыл аркылуу жасалган «*кийинип*» деген сөз сыпат багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетинде «*эркекче*» – сыпат бышыктоочтун, «*кыз*» – ээнин милдетинде келди.

Ушул жагдай айрым жаш илимпоздордун маселени бир беткей түшүнүп алышына да алып келгендигин байкоого болот. Бардык багыныңкы сүйлөмдөрдү сүйлөмдүн бышыктоочу катары кароо керек деген сунушту да багыныңкы сүйлөм менен татаалдашкан сүйлөмдөрдүн табиятынын толук ачылбагандыгы менен гана түшүндүрүүгө болот (Турсбаева, 2002,169–172).

Жогорку мисалдардан байкалгандай, пауза, пунктуациялык жактан бирдей жабдылган эки конструкция предикативдүүлүк менен жарым-жартылай жабдылып, бирок предикативдүүлүктү такыр чагылдырбоо касиетинен жогору тургандыгы менен сүйлөм мүчөлөрүнөн өзгөчөлөнүп турат. Анткени түрмөктө, багыныңкы сүйлөмдө да жартылай предикаттык конструкцияга ээ болушу менен жөнөкөй сүйлөмдөрдөн ажыратылып турат, тактап айтканда, татаалдашкан конструкциянын предикативдүүлүктү толук чагылдырган бөлүгү менен кошо жана татаал сүйлөмдөрдө болсо, баш сүйлөм аркылуу алар толук предикативдүү абалга жетишет (Есенов, 1974,17-б.).

Татаалдашкан сүйлөмдөрдүн жөнөкөй сүйлөмдөрдөн болгон негизги айырмачылык жактары төмөнкүлөр:

1. Жөнөкөй сүйлөмдөрдө синтаксистик конструкциянын ичинде катышкан ар бир маани берүүчү сөз сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарат. Мисалы: *Ал Оштон келди.*

2. Татаалдашкан сүйлөмдөрдө конструкциянын ичиндеги сөздөрдүн тобу, жалпысынан, бир синтаксистик милдет аткарышы толук мүмкүн. Синтаксистик талдоодо мындай конструкциялардын табиятын түшүнбөө өтө одоно каталардын кети-

рилишине алып келет. Мисалы: *Мугалимдин келатканын көрүп, студенттер тынчый калышты.*

Бул жагдайдан алганда, чакчыл түрмөктө катышкан ар бир сөз маани берет, ар бир сөз синтаксистик байланыштар менен жабдылган, сөз айкаштарына да формалдуу түрдө ажыратууга болот: *мугалимдин келгени, келгенин көрүцү* (таандык, башкаруу байланыштары менен жабдылып, этиштик сөз айкаштарына формалдуу түрдө окшошуп турат). Бирок **-ып** формалдуу чакчыл (**көр+ып**) бул синтаксистик конструкцияда өзүнөн мурунку сөздөрдү чогуусу менен өзүнө маанилик жактан багындырып да, алардын жалпы грамматикалык маанисин да өзүнө сиңирип алган, ошондуктан аларга, жалпысынан, бир суроо берилип, бир синтаксистик милдет аткарып, тактап айтканда, чакчыл түрмөктүү конструкция катары сыпатталып, татаалдашкан сүйлөм сыңары талданат.

Туура синтаксистик мүчөлөштүрүү төмөнкүдөй болууга тийиш: *Мугалимдин келатканын көрүп, студенттер тынчый калышты.* Мында белгиленген ажырагыс тизмек сүйлөмдө жайылма сыпат бышыктоочтук милдет аткарат.

Демек, татаалдашкан сүйлөмдөр кыргыз тилинде жөнөкөй сүйлөмдүн өзгөчө түрү катары эмес, татаал жана жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосундагы өзүнчө сүйлөм түрү катары бөлүнүп, анын изилдөө объектиси катары бир өңчөй мүчөлөр, жалпылагыч сөздөр, түшүндүрмө мүчөлөр, грамматикалык жактан сүйлөмдө мүчө боло албаган сөздөр, синтаксистик түрмөктөр катышкан татаалдашкан сүйлөмдөр болуп эсептелет.

§ 2. Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр

Сүйлөм тутумунда тең байланыш аркылуу тутумдашып, грамматикалык жактан сүйлөмдүн бир мүчөсүнүн милдетин аткарып, бирдей

суроого жооп берип турган эки, же андан ашык сөздөр сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү деп аталат.

Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрүнүн сүйлөм тутумундагы грамматикалык өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр: эки, же андан ашык сөздөр сүйлөм тутумунда грамматикалык жактан бирдей формада калыпташып, сүйлөмдүн бир мүчөсү менен гана байланыш жасап турат, бул сөздөр бири-бирине карата тең байланыш аркылуу тутумдашып, сүйлөмдө бирдей синтаксистик милдет аткарат, алар бир сөз түркүмү, же ар кандай сөз түркүмдөгү сөздөр бир грамматикалык категорияда калыптанат; сүйлөмдүн ичинде бир өңчөй мүчөлөр байламталар аркылуу жана санак интонациясы аркылуу байланыш жасап турат. Мисалы: *Журнал узак жылдар көмүскөдө сүрүлүп келген М. Булгаковдун, И. Буниндин, Пильняктын ажайып чыгармаларын кыргыз окурмандарына алгачкылардан болуп тартуу кылды («КМ»).* Обу жок дымак күткүдөй Курманжан хан ордосунда, же бек өргөөсүндө туулган беле? (Т.К.)

Мисалдардан көрүнгөндөй биринчи жагдайда аныктоочтун милдетиндеги сөздөр бирдей грамматикалык формада калыпташып жана бир сөз түркүмүнөн жасалып, бири-бири менен тең байланыш аркылуу байланышта болду да, сөз өз ара санак интонациясы аркылуу тутумдашса, экинчи жагдайда ушул эле грамматикалык өзгөчөлүктөгү бир өңчөй бышыктоочтор байламта аркылуу тутумдашып турат.

Кыргыз тилинде бир өңчөй мүчөлөрдү байламталардын бардык түрлөрү байланыштыра бербейт. Көбүнчө бул милдетте байланыштыргыч (да, менен, жана, ары), ажыраткыч байламталар (же, же болбо-со, бирде, мейли) байланыштырып турат. Ал эми себеп-натыйжалагыч жана каршылагыч байламталар татаал сүйлөмдүн бөлүктөрүн гана байланыштырат. Мисалы: *Жоокер болгонуңа жараша амалкөй да, айлалуу да, зулум да, канкор да болбодуң (Т.С.). Ата инисин да, уулун да, кызын да колдон жетелеп чыгарды (Т.С.). Чабалекей менен жылан көз ирмем ар-*

башып калды (Жомоктон). Ак-Суу жана Терек-Сай конуштарынан адамдар каттабады («КМ»). Асыл-жан ары тамашакөй, ары сабырдуу келин («АТ»). Аны бүгүн Беш-Күнгөйдөн, же Кой-Таштан табасың («КТ»). Кырмандан Токтобекти, же болбосо Турусбекти чакырыш кел («АТ»). Атам машак тергени бирде Аскарды, бирде Кадыйчаны жанына алар эле («АТ»). Мейли сен, мейли мен, мейли Жапар барсын (К.Б.).

Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү маанисине жана грамматикалык милдетине карата бир өңчөй ээ, бир өңчөй баяндооч, бир өңчөй аныктооч, бир өңчөй бышыктооч, бир өңчөй толуктооч болуп беш түргө бөлүнөт.

§ 3. Бир өңчөй ээлер аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр

Сүйлөм тутумунда бирдей грамматикалык формада калыпташкан, баяндооч менен окшошо ээрчишип турган, тең байланыштагы бир нече ээлер бир өңчөй ээлер деп аталат. Бир өңчөй ээлер сүйлөм тутумунда интонация жана байламталар аркылуу тутумдашып турат. Мисалы: *Куланды атып келүүгө Арыбастын эки агасы Байыбас менен Жарыбас чыгышты (Жомоктон). Ахмед, Сахмед, Жебреил ууга чыгышты (Жомоктон).*

§ 4. Бир өңчөй баяндоочтор аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр

Сүйлөм тутумунда бирдей грамматикалык формада калыпташып, сүйлөмдүн ээси менен жак, сан, түр боюнча ээрчишип турган тең байланыштагы бир нече баяндооч бир өңчөй баяндооч деп аталат.

Бир өңчөй баяндоочтор да бири-бири менен сүйлөм тутумунда санак интонациясы жана байламталар аркылуу тутумдашып турат. Мисалы: *Анвар менен Артык согушта бирге болушкан жана фашист-*

тер менен бирге салгылашкан («КМ»). Бул окууда Асылжан ыйлады, күлдү, эреркеди («АТ»). Карагер кишенейт, жер тепкилейт (Жомоктон). Кирпи менен карганы чакыртты, буйрук берди.

Бир өңчөй баяндоочтун милдетинде атооч сөздөр да колдонулат. Мисалы: *Жылдыздын сыйлаган адамдары – Масалбек агай жана Сонунбубү («КБ»). Чар тарап ыргалган эгин, сеңселген гүлдөр, шар аккан суу (Т.С.).*

§ 5. Бир өңчөй аныктоочтор аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр

Сүйлөм тутумунда бирдей грамматикалык формада калыптанып, бирдей синтаксистик милдет аткарган, аныкталгычтын бир белгисин мүнөздөгөн тең байланыштагы бир нече аныктоочтор бир өңчөй аныктоочтор деп аталат.

Бир өңчөй аныктоочтор да татаалдашкан сүйлөм тутумунда байламта жана интонация аркылуу тутумдашып турат. Мисалы: *Талды-Сууда күндүзгү жана түнкү сугат ийгиликтүү улантылууда («ОК»). Ыргыз менен Торгойдун, Эдил менен Жайыктын сууларын кечип өттү (Жомоктон). Кедейдин Ашкен, Мошкен, Жумагелди деген балдары болуптур (Жомоктон).*

§ 6. Бир өңчөй толуктоочтор аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр

Сүйлөм тутумунда грамматикалык жактан бирдей формада калыптанып, бирдей синтаксистик милдет аткарган тике, же кыйыр объектилерге багытталган бир нече тең байланыштагы сөздөр бир өңчөй толуктоочтор деп аталат.

Бир өңчөй толуктоочтор да татаалдашкан сүйлөм тутумунда бири-бири менен санак интонациясы жана байламталар аркылуу байланышып турат. Мисалы: *Улууну, кичүүнү бирдей сыйлоо парз («КБ»). Мындан кийин перинин кебин жана кулунду Кел-*

бес ханга алып келип көрсөттү (Жомоктон). Улуу байбичесин жана мастан кемпирди айылдан айдап чыкты (Жомоктон). Кыздын акылдуулугуна, баамчылдыгына, жароокерлигине, айлакердигине аңтаң болушту (Жомоктон). Атасы Асан, Үсөн, Хасандарга куштун канатын көрсөттү (Жомоктон).

§ 7. Бир өңчөй бышыктоочтор аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр

Сүйлөм тутумунда грамматикалык жактан бирдей формада калыпташып, бирдей синтаксистик милдет аткарып, бири-бирине тең байланышта катышып турган бышыктоочтор бир өңчөй бышыктоочтор деп аталат. Бышыктоочтордун бардык түрлөрү бир өңчөй формада келет жана алар бири-бири менен санака интонациясы жана байламталар аркылуу тутумдашып турат. Мисалы: Бул музыкалуу топ Ошто, Гүлчөдө, Ноокатта, Өзгөндө, Кара-Сууда жана Баткенде болуп кайтышты («КМ»). Кайгуул кызматындагылар он-ондон, беш-бештен бөлүндүк («ББ»). Ысык-Көлдүн түндүгүнөн да, түштүгүнөн да ак карлуу тоолор курчап турат (Окуу китебинен).

§ 8. Бир өңчөй мүчөлөр катышкан татаалдашкан сүйлөмдөрдөгү жалпылагыч сөздөр

Сүйлөм тутумунда катышкан бир өңчөй мүчөлөрдүн маанисин жалпылап көрсөтүүчү сөздөр жалпылагыч сөздөр деп аталат.

Жалпылагыч сөздөр бир өңчөй мүчөлөрдүн санын жалпылап, же маанисин бириктирип турат да, бир өңчөй мүчөлөрдүн синтаксистик милдеттерине карата сүйлөмдүн ошол мүчөсүнүн милдетин аткарат.

Мисалы: Молдобасан Мусулманкулов, Саякбай Каралаев, Ыбрай Абдрахманов – *үчөө тең* залкар манасчылар («АТ»). Биздин девизибиз – *сергектик, алдыга умтулуучулук, достук, шериктештик. Баа-*

рыбыз: Айжан да, Алым да, Турсун да, Базан да – студенттербиз.

§ 9. Бир өңчөй мүчөлөр жана жалпылагыч сөздөр катышкан татаалдашкан сүйлөмдөрдөгү коюлуучу тыныш белгилер

Бир өңчөй мүчөлөрдө коюлуучу тыныш белгилер:

1. Санак интонациясы аркылуу тутумдашкан бир өңчөй мүчөлөрдүн ортосу үтүр белгиси менен ажыратылат. Акындын нукура таланты, дүйнөнү көрө билүү баамчылдыгы, жаңычылдыгы чыгармасынан ачык-айкын көрүнүп турат («АТ»). Он башы, элүү башы өз жоокерлерине кар тептирип, ортону ачтырышты (Т.С.). Алар жаш эт, ысык шорпо менен тамактанышат (Т.О.).

2. Байламталар аркылуу байланышкан бир өңчөй мүчөлөргө төмөнкү тыныш белгилери коюлат:

а) **жана, менен** байламталары байланыштырган бир өңчөй мүчөлөр орток мааниде колдонулат, ошондуктан алар байланыштырган сөздөргө тыныш белгиси коюлбайт;

б) **да, дагы** сыяктуу байланыштыргыч байламталар аркылуу тутумдашкан бир өңчөй мүчөлөрдүн ортосунда жогорудагы байламталар бир нече жолу кайталанып колдонулат, ошондуктан бул байламталардан кийин үтүр белгиси коюлат. Мисалы: *Үйдө да, сыртта да кыймылдаткан ушул – Калича. Жапек дагы, Каныбек дагы көңүлдөгүлөрүн ортого салышты (Н.Ж.);*

в) **же, же болбосо, мейли, бирде** сыяктуу ажыраткыч жана **ары** деген байланыштыргыч байламталар аркылуу байланышып турган бир өңчөй мүчөлөрдө байламталардан мурун үтүр белгиси коюлат. Мисалы: *Ары салабаттуу, ары жайдары аксакал төрдө комуз чалып олтурат (А.Т.). Мейли базарда болсун, мейли дүкөндө болсун – бардыгында кымбатчылык*

(«Асаба»). *Бүгүн мен, же Алтынбек барат («АТ»).*
Сүйүнбайдын Ак Мөөрүн, же болбосо Кишимжанды
мисалга алып көрөлүчү («АТ»).

Жалпылагыч сөздөрдө коюлуучу тыныш белгилер:

а) Жалпылагыч сөздөр бир өңчөй мүчөлөрдөн мурун келсе, өзүнөн кийин кош чекит коюлат: *Алар: Касен, Жанболот, Бектемир мергенчиликке жөнөштү. Булар: бөрү карагат, ит мурун, чекенди, ышкын, жөргөмүш, кемирчек, кымыздык – биздин тоонун ичинде өсөт.*

б) жалпылагыч сөздөр бир өңчөй мүчөдөн кийин келсе, өзүнөн мурун сызыкча белгиси коюлат. Мисалы: *Асылбек, Жанышбек, Суусар – үчөө олимпиаданын жеңүүчүлөрү болуп кайтышты («КБ»).* *Муну байкоо үчүн Климович менен Бернштамдын, Балтин менен Юнусалиевдин, Самаганов менен Керимжанованын – дегеле баарынын сүйлөгөн сөздөрүнө, бири-бирине берген репликаларына кайрылсак жетиштүү болот («АТ»).* *Алтайдын акак тоолору, Тарбагатайдын бийик тоолору, Жайсаңдын күрүлдөгөн көлү, Чиликтин талаасы, Эдилдин өзөнү – ушулардын баары Итибайдын кол астына карай турган кез келээр (Жомоктон).*

§ 10. Сүйлөмдүн түшүндүрмө мүчөлөрү аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр

Сүйлөм тутумунда баш жана айкындооч мүчөлөрдүн маанилерин тактап, аныктап жана кошумча түшүндүрүп турган сөздөр түшүндүрмө мүчөлөр деп аталат.

Түшүндүрмө мүчөлөр сүйлөмдүн ээсинен, баяндоочунан, аныктоочунан, толуктоочунан, бышыктоочунан кийин келип, аларды кошумча түшүндүрүп турат. Мисалы: *Биз, мугалимдер, келечектеги жаш муундарды тарбиялоого бардык күч-*

аракетибизди жумшашыбыз керек (түшүндүрмө ээ – мугалимдер). Сары-Челек коругу Кыргызстандын Түштүк тарабында, Жалал-Абад областында жайгашкан (түшүндүрмө бышыктооч – Жалал-Абад областында). Турмуш ачкычы силерде, жаштарда (түшүндүрмө баяндооч – жаштарда). Мектеп Сагымбайдын, улуу манасчынын аты менен аталат (түшүндүрмө аныктооч – улуу манасчынын). Сыйлык Жылдызга жана Марлеске, мыкты аткаруучуларга ыйгарылды (мыкты аткаруучуларга – түшүндүрмө толуктооч.).

§ 11. Түшүндүрмө мүчөлөр аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөрдөгү коюлуучу тыныш белгилер

Түшүндүрмө мүчөнүн эки жагы тең үтүр аркылуу ажыратылат. Мисалы: *Силерге, окуунун алдыңкыларына, алкыш айтабыз. Кочкордо, Н. Абдыкалыков туулуп өскөн айылда, бокс боюнча чоң мелдеш өткөрүлдү.*

Түшүндүрүлүүчү сөз бир өңчөй мүчөлөрдөн болсо, андан кийин сызыкча, түшүндүрмө мүчөдөн кийин үтүр коюлат. Мисалы: *Жамила, Сайкал, Аида – биздин саанчыларыбыз, чоң эмгектик жеңиштерди камсыз кылышты.*

Этиштик баяндооч көмүскөдө калган учурда, анын ордуна баяндоочтук милдеттеги сөздөргө түшүндүрүү иретинде келген сөздөрдүн ортосу сызыкча аркылуу ажыратылат. Мисалы: *Жеңиш биздики – элдики. Алтын кенинин көп запасы бизде – Кыргызстанда.*

Айрым учурларда, түшүндүрмө мүчөнү өзгөчө белгилөө максатында анын эки жагына тең сызыкча коюлат. Бул тыныш белги көбүнчө түшүндүрмө мүчө экиден ашык түшүндүрмө сөз менен жабдылган кезде коюлат. Мисалы: *Эс алуучу жайлар, пансионаттардын көпчүлүгү түндүк Кыргызстанда – Ысык-Көлдө*

– Чолпон-Ата шаарынын айланасында курула тургандыгы тууралуу өкмөттүк чечимдер бар.

§ 12. Грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр

Пикир алышуу кырдаалында сүйлөмдөгү ойдун негизин ээ жана баяндооч түзөрү белгилүү. Ал эми сүйлөм жалпыга түшүнүктүү болушу үчүн айкындооч мүчөлөрдүн колдонулушу да өтө зарыл. Ал эми көпчүлүк учурларда сүйлөмдө айтылуучу ойго, анын жалпы мазмунуна сүйлөп жаткан адамдын таанып-билүү жагдайлары (байкоо, сезүү, кабыл алуу мүнөзү ж. б.), же берилип жаткан ой багытталып айтылган жактын атын билдирген сөздөр да катышып, ал сүйлөм мазмунуна экспрессивдик маани киргизип турушу да толук ыктымал. Же болбосо сүйлөм мазмунунун модалдык жактарын аныктоочу атайын сөздөр колдонулуп, ал сүйлөмдүн мазмунунун турмуш чындыгы менен болгон катыш мүнөзүнө чоң өзгөчөлүктөрдү киргизе алгандыгы менен айырмаланып турат. Ушул жагынан алып караганда, каратма жана кириңди сөздөрдүн грамматикалык өзгөчөлүктөрү атайын көңүл бурууну талап кылат.

Сүйлөм тутумундагы башка сөздөр менен грамматикалык байланыш түзө албаган жана алардан обочолоно айтылган сөздөр сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр деп аталат.

Сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөргө **каратма, кириңди сөздөр** кирет, алар сүйлөмдү татаалдандыруучу каражат катары эсептелет.

§ 13. Каратма сөз аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр

Сүйлөмдө айтылып жаткан ойдун кимге, эмнеге багытталгандыгын, же арналгандыгын

билдирүүчү сөздөр, же сөз тизмектери каратма сөз деп аталат.

Мисалы: **Чырагым**, узак сапарга чыкканы талаптанып калыпсың (Жомоктон). **Эй, адамзат**, уруксатсыз жешке болбойт (Жомоктон). **Таксыр падышам**, мени кыйнабаңыз (жомоктон). **Кана, жигит**, түшүңдү айт (Жомоктон). **Жан биргем**, убара болбой эле жата бер (Жомоктон). **Улуу урматтуум**, мага кечирим кыл! (Жомоктон)

Каратма сөздөр атайын кайрылуу, чакырык интонациясы менен айтылат да, төмөнкү сөз түркүмдөрүнөн жасалат:

1. Эң негизги сөз түркүмү – атооч жөндөмөсүндөгү зат атоочтор:

а) Адамдын аты-жөнү, кесиби, тууганчылык катышы, жынысы, сезимдерине байланыштуу айтылган каратма сөздөр. Мисалы: **Бекболот**, сен мага кантип жардам бермек элең? **Сахмет балам**, Ахмет агаңдын колукту издеп кеткенине мына бүгүн үч жыл, үч ай болду (Жомоктон). **Кагылайындар**, баламдын чымындай жанын аман коё көргүлө (Н. Б.). **Иттин гана баласы**, сыйкырчы мастандын да малы болчу беле?

б) Жан-жаныбарлардын аттарына карата айтылган каратма сөздөр. Мисалы: **Кана, менин кара ингеним**, үйдү карай жөнөгүн, – деди Кулак (Жомоктон). **Жандан жакыным**, Түкө (түлкү мааниси), мени балээден куткар (Жомоктон). Менин кеңешим бул, **кашаба**, ээ талаага барып, кара терге түшкөнчө чурка, анан музга барып жатып укта (Жомоктон). **Жакшы** болгон экен, **түлкүм**, эми, териңди сыйрып алабыз, базарга алып барып сатабыз (Жомоктон).

в) Энчилүү географиялык жана астрономиялык аттардан болгон каратма сөздөр. Мисалы: **О, кудуреттүү Айым**, толуп турган чагың экен. **Ысык-Көлүм**, мен сени эч бир көлгө, эч бир деңизге алмаштырбайм («АТ»).

г) Жаратылыштыш жана коомдук кубулуштардын аттарынан болгон каратма сөздөр. Мисалы:

Куюн, куюн, кемпирдин жүнүн эмнеге учурбайсың (Жомоктон). Жамгыр, жамгыр, сен кандайча күчтүңсүң? (Жомоктон). Оо, акыл-эс, эмне үчүн менден оолактадың? (Жомоктон)

д) **Жансыз заттарга карата айтылган каратма сөздөр: Жер, жер, сен кандайча күчтүңсүң? Көк мылтык, көк мылтык, сен кандайча күчтүңсүң? (Жомоктон)**

2. Заттанган сын атоочтор да каратма сөздүн милдетинде колдонулат. Мисалы: **Кымбаттуум, эмне үчүн мени ушунчалык азапка салдың (Жомоктон). Урматтуум, сиз эмнеге жүдөп кеттиңиз? (Жомоктон) Оо, жаман, сенин жөн-жайыңды билгим келет («КМ»).**

3. Сан атоочтор да заттанып келип, каратма сөздүн милдетинде колдонулат. Бирок алар өтө сейрек кездешет. Мисалы: **Жүз кырк тогузунчу, бир кадам алга! (В. Б.)**

§ 14. Каратма сөздөр аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөрдөгү коюлуучу тыныш белгилер

1. Каратма сөздөр сүйлөмдүн башында келсе, өзүнөн кийин үтүр коюлат. Мисалы: **Карга, жакшылап ук (Жомоктон). Ээ, камгагым, эмне кылып бул жерде жатасыз? (Жомоктон). Дарак, дарак, мага жалбырагыңды берчи? (Жомоктон).**

2. Эгер каратма сөз сүйлөм башында колдонулуп, күчтүү сезим менен айтылса, каратма сөздөн кийин илеп белгиси коюлуп, кийинки сөз баш тамга менен жазылат. Мисалы: **Кыздар, кыздар! Мага суу бергилечи? (Жомоктон) Дүкөнчү, дүкөнчү! Мага сагыз берчи? (Жомоктон)**

3. Каратма сөз сүйлөм ичинде келсе, анын эки жагына тең үтүр белгиси коюлат. Мисалы: **Жыланга андай деп айтпа, чиркей, адам боорукер, аны азапка салба (Жомоктон). Эмне күлөсүң, как баш, эмне менин сөзүм жаманбы, же өзүм жаманмынбы? (Жо-**

моктон) Эми кире бер, коён жүрөк, ушул кебетен менен жат элге келип, хандын буйругун аткарган жүрөсүңбү?

4. Каратма сөз сүйлөмдүн аягында келсе, өзүнөн мурда үтүр белгиси коюлат. Мисалы: *Айта кой, шумкарым («КМ»).* *Орун сал, Сакыпжамал (Жо-моктон).* *Сен антпе, Дурияжан.*

§ 15. Киринди сөз аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр

Сүйлөмдө берилүүчү ойго карата сүйлөөчүнүн көз карашын, мамилесин, түрдү кырдаалын билдирүүчү сөздөр киринди сөздөр деп аталат.

Мисалы: *Айтор, бизди ал ойлонто турган, көптү изилдөөгө милдеттендирген татаал жагдайлар дал ушунда! («АТ»).* *Демек, Манастын эне боюна бүтүшү «тотем руху» түшүнүгү боюнча сүрөттөлгөн («АТ»).* *Майнаптай айтканда, «Манас» эпосунда Манастын колдоочуларынын айтылышы, алардын образдарынын жаралышы кыргыздардын баштапкы бардык заттардын ээси болот деген түшүнүктөн улам келип чыккан («АТ»).* *Албетте, эпостогу «калмак», «кытай», «манжу», «ойрот», «кангай» сыяктуу душман элдин далдасында жалгыз эле огуздардын мусулман эмес бөлүгү турат деп айтуу туура болбойт («АТ»).*

Киринди сөздөр сүйлөм тутумунда түрдүү маанилик катышта колдонулат.

Киринди сөздөрдүн негизги өзгөчөлүгү – сүйлөмдүн мазмунуна кошумча түрдө модалдык, экспрессивдүү маани берүү. Ошондуктан анын милдетин, негизинен, модалдык сөздөр аткарат. Модалдык сөздөр өз кезегинде тактооч, атооч, этиш сөздөрдөн жасалып, кийинчерээк туруктуу позицияга жетишкен. Демек, кандай гана киринди сөз болбосун, ал модалдык сөз катары сүйлөм ичинде, синтаксисте калыптанат да, морфологиялык каражат катары

өзүнчө сөз түркүмүн түзөт. Бүгүнкү күндө модалдык сөздөрдүн морфологиялык касиетиндеги пикир келишпөөчүлүк да, дал ушул жагдайга тиешелүү болсо керек, анткени модалдык сөздөр туруктуу синтаксистик каражат катары бир сөздөн да, бир нече сөздөрдүн тизмегинен да туруп жасала берет.

Ушул касиеттерине карата кириңди сөздөр татаалдашкан сүйлөм тутумунда бир катар маанилик бөтөнчөлүктөрдө колдонулат.

1. Айкындык, күчөтүү, ишенүү, макул болуу, кырдаалдарын билдирген кириңди сөздөр. Бул топко **сөзсүз, албетте, арийне, ооба** сыяктуу кириңди сөздөрдү кошууга болот. Мисалы: *Ооба, бул окуя 1945-жылы жаз айларында болгон («АТ»).* *Сөзсүз, бул иштин аягына чыгаруу керек («КТ»).* *Арийне, Каныкейдин эскертүүсүнө карабастан, Манас калмактардан кайтып келген туугандарын өз бир тууганы катары кабыл алат («АТ»).* *Албетте, Манастын мыкты досу – Алмамбет («АТ»).*

2. Күмөндүк, болжолдоо, капыстык маанилерин билдирген кириңди сөздөргө: **сыягы, болжолу, мүмкүн, балким, жаңылбасам** сыяктуу кириңди сөздөр кирет. Мисалы: *Сыягы, Алмамбет алгач Эр Көкчөнүн таянычына ээ болгондой («АТ»).* *Мүмкүн, мен аны көрүп калат белем («АТ»).* *Жаңылбасам, ошол жылы кыш өтө суук болду беле? (Т.С.).* *Балким, мен бул жерде жаңылышып жаткандырмын («Асаба»).*

3. Баамдоо маанисин билдирген кириңди сөздөргө **менимче, менин оюмча, байкашымча** деген сыяктуу сөздөр кирет. Мисалы: *Бул кайсы бир бакшылык салттын улантылышы катары түшүндүрүлсө, менимче, туура болоор («АТ»).* *Байкашымча, жакшы жигит көрүнөсүң (Т. С.).* *Менин оюмча, Сагымбайдын чоң акындыгы жөнүндө эч бир сөз боло элек («АТ»).*

4. Чечмелөө, тактоо, ырастоо маанисиндеги кириңди сөздөргө **ачыгын айтканда, мындайча айтканда, демек, чындыгында, атап айтканда, негизинен,**

кыскача айтканда сыяктуу сөздөр кирет. Мисалы: *Мындайча айтканда, Сагымбай жомоктун идеялык мазмунуна гана өз көз карашын сиңирип чектелип калбаган («АТ»).* Чындыгында, анын вариантында идеялык карама-каршылыктар, катмарлануулар кеңири айтылгандыгы туура белгиленген («АТ»).

5. **Карама-каршылык** маанидеги кириңди сөздөргө тилекке каршы, тескерисинче, кандай айткан менен сыяктуу сөздөр кирет. Мисалы: *Тилекке каршы, бул чыгарма басма сөздө өзүнүн туура баасын алигиче ала элек («КМ»).* Кандай айткан менен, кеңеш мүчөлөрү ырас, жаңыча, ушундайча маани берүү керек дешип чуулдап калышты (Т. К.).

6. **Кубануу, өкүнүү, сезимдерди билдирүүчү** кириңди сөздөргө **бактыга жараша, айла канча, таалайыма жараша, амал канча** деген сыяктуу сөздөр кирет. Мисалы: *Бактыма жараша, мага үч уй, тогуз кой, эки жылкы үлүш тийди («КМ»).* *Айла канча, тагдырдын жазганына баш ийүүгө туура келди (Т.С.).*

7. **Ырааттуулукту билдирүүчү** кириңди сөздөргө **биринчиден, экинчиден, алды менен, эң оболу** деген сыяктуу сөздөр кирет. Мисалы: *Эң оболу, кириш сөздөн баштайлы («АТ»).* *Алды менен сугарып бүтүрүп, андан соң техниканы оңдоого киришебиз («КТ»).* *Биринчиден, чыгарма жазууда табигый талант керек, экинчиден, фактыга чоң басым жасап, үчүнчүдөн, талыбаган эмгек жасасаң, анын үзүрүн, сөзсүз, көрөсүң («АТ»).*

§ 16. Кириңди сөз аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөрдө коюлуучу тыныш белгилер

Кириңди сөз сүйлөм башында келсе, өзүнөн кийин үтүр коюлат. Мисалы: *Айтор, Ак балбан айымдын сөзүн чекилей алган жок көңүлүндө (Т.К.).* *Ошентип, иштин жагдайы биздин пайдабызга чечилгенсиди («КМ»).*

Киринди сөздөр сүйлөмдүн ортосунда келсе, ки-ринди сөздүн эки жагынан тең үтүр коюлат. Ми-салы: *Бул эпос, чыңдыгында эле, залкар чыгарма («АТ»). Жандуу өңүгүп келаткан салттын куйру-гун үзбөй эл оозунан жазып калуу, башкасын бил-бейм, менимче, илим үчүн, маданият үчүн чоң эле утуш болот эле («АТ»).*

Сейрек болсо да киринди сөздөр сүйлөм аягында келет, мындай учурда киринди сөздөн мурун үтүр коюлат. Мисалы: *Бул ишти убагында аткарууга бо-лот, сөзсүз («КМ»). Мен андан жакшылык күткөн жокмун, албетте («АТ»).*

§17. Чакчыл түрмөктөр аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр

Айрым учурларда эки, же андан ашык сөздөр багыныңкы байланыштын түрлөрү аркылуу ту-тумдашса да, жыйынтык бөлүмдө ар кайсы грамма-тикалык формалардагы чакчылга маанилик жактан баш ийип, ажырагыс тизмекти түзүп, татаалдаш-кан сүйлөмдөрдүн курамдык элементи катары кол-донуп калгандыгын көрөбүз. Мисалы: ***Ызасына чыдай албай, Жамиланын кареги жашка толуп чыкты (Ч.А.)***. Бул татаалдашкан сүйлөмдөгү «*ыза-сына чыдай албай*» деген сөз тизмегинин уюшулу-шуна негиз болгон сөз «*чыдай албай*» деген -й фор-масы аркылуу уюшулган чакчыл болуп эсептелет. Бул чакчылга «*ызасына*» деген сөз башкаруу бай-ланышы аркылуу тутумдашып, жыйынтыгында, маанилик жактан бирдиктүү ажырагыс сөз тизмеги пайда болгон. Мындай тизмектин грамматикалык өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр:

а) Чакчыл түрмөктөр сөз айкашына окшош бол-гон белгиси – алардын эки жана андан ашык толук маанилүү сөздөрдүн багыныңкы байланышынан ую-шулушу. Айырмачылыгы – эркин сөз айкашындагы толук маанилүү эки, же андан ашык сөздөрдүн эки

компоненттүүлүгү, багыныңкы байланыштын бир түрү аркылуу уюшулган сөздөрдүн айкашынын ар бири сүйлөм тутумунда сүйлөм мүчөсүнүн милдетин аткарышы. Ал эми чакчыл түрмөктү уюштурган толук маанилүү сөздөрдүн формалдуу байланышы, аны өз алдынча компоненттерге ажыратууга негиз болбойт. Анткени өзүнөн мурдагы синтаксистик байланышта турган сөздөр жыйынтыгында ар кайсы формадагы чакчылга маанилик жактан сиңирилип, бир компоненттүү ажырагыс тизмекти түзүп, бир суроого жооп берип, сүйлөм тутумунда сөз айкашынын бир компоненти, жалпысынан, сүйлөмдүн жайылма мүчөсүнүн милдетин аткарат.

Чакчыл түрмөктөр сүйлөмдө, негизинен, бышыктоочтук милдет аткарат.

1. Сыпат бышыктоочтук милдетте кеңири колдонулат: *Бети-башын бырыштыра карап, кан-сөөлдөн кете баштады (С.Ө.). Сенден келгенди көрдүм дегенсип, акыркы кайратын көрсөтө баштады (М.А.).*

2. Себеп бышыктоочтор кеңири уюшулат: *Иштин андан аркы бузулушунан коркуп, Ибаратка болгон мамиле түп-тамырынан өзгөрдү (Ш.Э.). Табылдыны тоотпой коёбу деп, Аргынды кошо жиберди (С.М.).*

3. Мезгил бышыктоочтук милдетте келет: *Жумуштан келе жатып, китепканага кайрылды (М.А.). Мектепке жеткенче, даярдалбай калган сабагы жөнүндө бушайман болуп келатты (С.Р.). Берилген жумушту бүтүрмөйүнчө, кара жанын карч урмай (М.У.).*

4. Максат бышыктоочтук милдет аткарат: *Жаркын менен убадалашып коёюн деп, шаардык бейтапкананы көздөй бурулду (Б.У.). Оорунун ал-акыбалын биле кетели деп, Шадыкандын короосуна баш багышты (К.О.).*

Демек, *ар кандай формадагы чакчылдар өзүнөн мурунку байланышта турган сөздү, же*

сөз айкаштарын маанилик жактан өзүнө баш ийдирип, ажырагыс биримдик түзүп турса, чакчыл түрмөк деп аталат.

§18. Атоочтук түрмөк аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр

Сүйлөм тутумунда заттын, окуянын, кубулуштун ар түрдүү белгилерин бир сөз аркылуу эмес, бир нече сөздөрдүн тизмеги аркылуу сыпаттап берүү атоочтук түрмөк аркылуу жүзөгө ашырылат. Мисалы: ***Жолборстун түрүнөн дирилдеп корккон Аксур кошкурук тартып ойт берди (Т.С.).***

Мисалда атайын белгиленген ажырагыс сөз тизмегине **-ган** формасындагы атоочтук негиз болуп, өзүнөн мурунку «*жолборс сүрүнөн*» (таандык байланыш), «*сүрүнөн корккон*» (башкаруу байланышы), «*дирилдеп корккон*» (ыкташуу байланышы) синтаксистик байланышта турган сөз айкаштарынын тобун маанилик жактан өзүнө толук баш ийдирип, атоочтук түрмөктү пайда кылган.

Ажырагыс түрмөк, жалпысынан, бир суроого жооп берип (*кайсы Аксур?*), сүйлөмдө жайылма аныктоочтук милдетин аткарып турат. Атоочтук түрмөктөр өзүнүн курамындагы сөздөрү менен ажырагыс мааниде туруп, өзүнөн кийинки аныкталгычы менен ыкташа байланыш түзүп, ага кошумча мүнөздөмө берип турат, аныкталгыч менен бирге синтагматикалык бирдикти уюштурат.

1. Атоочтук түрмөктү уюштурган этиштин **-ган, -ар, -бас, -оочу, -уучу** атоочтук формалары өзүнүн нагыз функциясында (заттанбай туруп) ар дайым сүйлөмдүн аныктоочунун милдетинде келет: ***Асылжан аялдар окуп жаткан институт тарапка басты (Ш.Э.). Колу кыймылдаар*** кишинин оозу да кыймылдаар (Макал). ***Аты жыгылбас*** кишинин заты да жыгылбас (Макал). ***Миң түрдүү кылык көрсөтүүчү*** Супахан төрдө жайдары отурган (К.Ж.).

2. Атоочтук түрмөктөрдүн негизин түзгөн атоочтуктардын заттанып колдонулушунда сүйлөмдөрдүн жайылма ээсинин, баяндоочунун, толуктоочунун жана бышыктоочунун милдетин да аткарат.

а) Сүйлөмдүн жайылма ээси: **Ичи ооруган күлкү сүйбөйт (Макал). Асанбайдын туугандарына таарынып келе жатканы бул жердегилерге белгисиз эле (К.С.).**

б) Жайылма баяндоочтук милдетте келет: **Алар – жайлоодон түшкөндөр. Ата-энеңдин тилегени – сенин аман жүргөнүң.**

в) Атоочтук формалар заттанып келип, жайылма толуктоочтордун милдетин аткарат: **Жакын санаалаштарынын ал-абал сурашпаганына көп болду («Заман»). Жаңы жылдын келерин балдар чыдамсыздык менен күтүздө. Сени жакшы билгендерден сурамжыладык (М.А.). Жүрсүндүн сени сүйүп жүргөнү жөнүндө айтты беле?**

г) Жайылма бышыктоочторду атоочтук формалар заттанып да, айрым сөздөр тизмектеле айтылышы менен да (заттык маанидеги сөздөр жана жандоочтор) уюштурат: **Асылбек сенден кеңеш сурагандай жалдырабады беле? (сыпат бышыктооч). Бээлерди саап бүткөндө Ажыбай келип калды (мезгил бышыктооч). Чай ичип бүткөнгө чейин ыр созула берди (Б.У.) (мезгил бышыктооч). Сабакты жакшы окугандыгы үчүн олимпиадага катышууга мүмкүндүк алды (себеп бышыктооч).**

Демек, **ар кандай формаларда калыптанган атоочтуктардын өзүнөн мурунку байланышта турган сөздү, же сөз айкаштарын маанилик жактан өзүнө баш ийдирип, ажырагыс биримдик түзүп турса, атоочтук түрмөк деп аталат.**

ТАТААЛ СҮЙЛӨМДҮН СИНТАКСИСИ

§ 1. Татаал сүйлөмдөр жөнүндө жалпы маалымат

Пикир алышууда адамдар сүйлөмдөрдү пайдаланышат. Бул жагдайда ар дайым эле ойду жөнөкөй сүйлөмдөр аркылуу берүү мүмкүн эмес. Ылайыгына жараша кеп процессинде жөнөкөй сүйлөм да, татаал сүйлөм да колдонулушу мүмкүн.

Татаал сүйлөм демекчи, бир нече жөнөкөй сүйлөмдү ичине камтып, ал жөнөкөй сүйлөмдөрдүн сандык жактан гана кепте таралышы катары, же болбосо, жөнөкөй сүйлөмдөр жөнөкөй ойду, татаал сүйлөмдөр татаал ойду билдирүү касиетинде колдонулат деп түшүнүүгө да болбойт. Анткени катар келген жөнөкөй сүйлөмдөрдү туш келди эле бириктире берүүдө биз татаал сүйлөм түзө албайбыз. Түшүнүктүү болсун үчүн төмөнкү мисалдарга кайрылалы: *Ысык-Көл түндүк Кыргызстанда жайгашкан, күн бүркөк тартты, Чүйдүн талааларында эгин баш алып калыптыр.*

Жогорудагы сүйлөмгө көңүл бурсак, синтаксистик биримдик үч жөнөкөй сүйлөмдөн уюшулуп, ал сүйлөмдөрдүн арасы *үтүр* белгиси менен ажыратылган. Биринчи жөнөкөй сүйлөм эки тутумдуу, жайылма, стилдик жактан толук касиетте; экинчи сүйлөм эки тутумдуу, жалаң сүйлөм; үчүнчү сүйлөм да эки тутумдуу, жайылма сүйлөм. Демек, грамматикалык жактан бул мисалдагы катышып турган сүйлөмдөрдүн ар бири өз алдынча жөнөкөй сүйлөмдүк касиетте турат, ар бири бүткөн ойду билдирет, модалдуулук, предикативдүүлүк белгилерге ээ, интонациялык жактан толук уюшулган. Эми бул сүйлөмдөрдү бириктирип колдонуудагы өзгөчөлүк-

төргө кайрылалы. Интонациялык жана пунктуациялык жактан бул сүйлөмдөрдүн өзгөчөлүктөрүн жоюп, чекиттин ордуна үтүр белгисин койгонубузда эмне өзгөчөлүктөр байкалды?

Синтаксистик жактан ажырагыс биримдикти жасалма түрдө колдонууда бул мисалдын биринчи жөнөкөй сүйлөмүндө *Ысык-Көлдүн Кыргызстандын түндүгүндө жайгашкандыгы* жөнүндө маалымат, экинчи жөнөкөй сүйлөмдө жалпы эле аба ырайы жөнүндө билдирүү *күндүн бүркөлгөндүгү*, үчүнчү жөнөкөй сүйлөмдө *Чүй өрөөнүндөгү эгиндердин быша жаздап калгандыгы* жөнүндө кабар камтылып турат. Демек, маанилик жактан бул сүйлөмдөр бири-бирине кайнаса каны кошулбасы бир караган адамга эле маалым болот. Эгер оозеки кепте мындай сүйлөмдөрдү колдонууда кептин байланышы ажырап, тындоочуну кандай абалда калтыраары өзүнөн өзү түшүнүктүү. Ошондуктан жогоруда биз берген синтаксистик биримдиктеги үч сүйлөмдүн бирикмесин татаал сүйлөм катары кароого эч мүмкүн эмес. Татаал сүйлөмдүн табиятын аныктоодо ар кандай эле жөнөкөй түзүлүштөгү сүйлөмдөрдү бириктирип колдонуудан татаал сүйлөм жаратууга болот деген түшүнүктөн алыс болушубуз керек. Муну жогорудагы мисал толук далилдейт.

Татаал сүйлөмдөрдү түзүп турган жөнөкөй сүйлөмдөр маанилик жана интонациялык жактан бири-бирине карата өтө тыгыз байланышта турганда гана татаал сүйлөм уюшулушу мүмкүн. Мисалы: *Жеңижок да, Токтогул да кат билген, бирок ырларын кагазга түшүрүшкө мүмкүнчүлүгү барына карабай, төкмөлүк салтынан бөлүнө алышпаган (Т. К.). Аман мечитке кирип келгенде, намазгөйлөр намаз окуп бүтүшүп, жайнамаздарын сүйрөй орундарынан туруп калышкан эле (Т. К.).*

Жогорудагы келтирилген мисалдардын биринчиси эки жөнөкөй сүйлөм бири-бирине карата маанилик жактан тыгыз байланышта болуп, өз ара карама-каршы мааниде, экинчисиндеги үч сүйлөм бири-бирине

мезгилдик катышта колдонулду да, интонациялык жактан бүтүн биримдикти түзүп турат.

Демек, *өз ара эки, же андан ашык жөнөкөй сүйлөмдүн тутумунан туруп, маанилик жана интонациялык жактан өз ара, ажырагыс биримдикти түзүп, бир бүтүн ойду чагылдырган синтаксистик бирдик татаал сүйлөм деп аталат.* Эгер жөнөкөй сүйлөмдөр өз алдынча турганда эле маанилик жана интонациялык жактан толук аякталса, татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр ажырагыс абалда, чогуу келгенде гана интонациялык жана маанилик бүтүндүккө ээ болот. Эгер жөнөкөй сүйлөмдөрдүн табияты аны түзүп турган сөз формаларына, сөз айкаштарына, сүйлөм мүчөлөрүнө жана экспрессивдүү синтаксистик каражаттарга (киринди сөз, каратма сөз, сырдык сөз), аларды байланыштырган байланыштын түрлөрүнө, сүйлөм мүчөлөрүнүн ортосундагы мамиле, катыштарга негизделсе, татаал сүйлөмдөр өзүнүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн интонациялык, маанилик жана грамматикалык жактан өз ара тыгыз байланыштуулугуна негизделет.

Татаал сүйлөмдөр да өз ара маанилик катыштыгы, грамматикалык байланыш жолдору, тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири-бирине карата тең даражада болушу, же бири экинчисине карата багыныңкы абалда келиши боюнча айырмаланып турат.

Мисалы: *Жакшы таап сүйлөйт, жаман каап сүйлөйт (Макал).* Абышка өлсө, ат бошойт, кемпир өлсө, төр бошойт (Макал).

Жогорудагы сүйлөмдөрдүн биринчисинде татаал сүйлөмдүн тутумундагы эки жөнөкөй сүйлөм грамматикалык жагынан бири-бирине багынбай, тең даражада колдонулат. Демек, «*Жакшы таап сүйлөйт*» деп өзүнчө колдоно турган болсок, маанилик жактан да, грамматикалык жактан да биримдик сакталып, аякталган ойду камтып турат. Өзүнчө колдонууга толук мүмкүн, бирок эки сүйлөм биригип келгенде, маанилик жана интонациялык жактан биримдикти сактайт да, бирин бири маанилик

жактан толуктап, шарттап турат, бири-бирине карама-каршы мааниде колдонулган.

Экинчи мисалды алсак деле билдирген мааниси не караганда биринчи сүйлөмгө окшош, карама-каршы мааниде айтылган татаал сүйлөм. Бирок «*Абышка өлсө*», «*Кемпир өлсө*» деген сүйлөмдөрдү татаал сүйлөмдүн тутумунан өзүнчө бөлүп карасак, алар өзүнчө сүйлөм болуп эсептелгени менен, алардын баяндоочтору (*өлсө*) эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдүн баяндоочторунан кескин айырмаланып турат, б.а., өзүнөн кийинки сүйлөмдөргө көз каранды болуп, өз алдынча турганда жыйынтыктуу ойду бере албайт, демек, предикативдүүлүктү билдирген белгилерге ээ эмес, ошондуктан ал бул касиетке качан гана кийинки сүйлөм менен биригип келгенде жетише алат.

Татаал сүйлөмдөрдүн ушул касиеттерине карата алар **тең байланыштагы** татаал сүйлөм жана **багыныңкы байланыштагы** татаал сүйлөм деп экиге бөлүнөт.

§ 2. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр

Бири-бирине карата тең даражадагы эки, же андан ашык жөнөкөй сүйлөмдөр интонациялык жана маанилик жактан ажырагыс биримдикте туруп, бүтүн ойду туюндуруп турса, тең байланыштагы татаал сүйлөм деп аталат.

Мисалы: *Теребел көк майдан, адырдагы кызыл аңыз кан төгүлгөндөй кызгылт кызыл гүлгө толгон, түркүн чыктуу чөптүн жыты сиңген жылымык аба сезимди жоошута магдыратып турат* (Т. К.). Жогорудагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы үч жөнөкөй сүйлөм жекече туруп деле аякталган ойду билдире алат, ошентсе да жалпы мааниси боюнча бири-бири менен өтө тыгыз байланышта болуп, интонациялык жактан ажырагыс биримдикти түзүп турат.

Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бирине төмөндөгүдөй жолдор аркылуу катышып турат:

1. Интонация аркылуу;
2. Байламталар аркылуу.

Тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр интонация аркылуу байланыш жасаган тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр, ал эми тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара байламталар аркылуу байланыш жасаса, байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр деп аталып, тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн эки чоң тобун түзүп турат.

§ 3. Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр

Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн бул түрүндө тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр интонация аркылуу гана байланышат да, ал сүйлөмдөр маанилик жактан ар түрдүү катышта болушат. Мааниси жагынан алар төмөнкүдөй топторго бөлүнөт:

1. Мезгилдеш тең байланыштагы татаал сүйлөм.
Иш-аракеттин, окуянын, кубулуштун бир мезгилде, же ырааттуулукта, же ар башка мезгилде болуп өткөндүгүн билдирген тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр мезгилдеш тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр деп аталат. Мисалы: *Күн чыкты, жан-жаныбарлар ойгонду, айлана шаңга бөлөндү. Самак айылына өткөн айда барган, мен ушул жумада барып келем. Ит үрө берет, кербен жүрө берет.*

2. Каршылаш тең байланыштагы татаал сүйлөм.
Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бирине каршылаш мааниде айтылса, каршылаш тең байланыштагы татаал сүйлөм деп аталат. Мисалы: *Балалуу үй – гүлүстөн, баласыз үй – көрүстөн (Макал). Акылдуу элге тартат, акмак тууганына тартат (Макал). Келин жаман эмес, келген жери жаман (Макал). Байдын ниети кара колу ак, кедейдин колу кара ниети ак (Макал).*

3. Салыштырма тең байланыштагы татаал сүйлөм. *Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр бири-бирине тең даражада катышып, маанилик жактан өз ара салыштырылып айтылса, салыштырма тең байланыштагы татаал сүйлөм деп аталат.* Мисалы: *Туягы бүтүн тулпар жок, канаты бүтүн шумкар жок (Макал). Жорго минген жолдошунан айрылат, көп жашаган курдашынан айрылат (Макал). Комуз сынды – ыр жок, көңүл сынды – сыр жок (Макал).*

4. Себеп натыйжалаш тең байланыштагы татаал сүйлөм. *Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр өз ара тең даражада катышып, бири-бирине карата себеп натыйжалашгыч мааниде колдонулса, себеп-натыйжалаш тең байланыштагы татаал сүйлөм деп аталат.* Мисалы: *Аттан түштү, жөө өлдү (Макал). Досуңа сыр айтпа, досуңдун да досу бар (Макал).*

5. Чечме сүйлөм. *Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бирөө жалпы мааниде айтылып, кийинки сүйлөмдөр анын маанисин чечмелеп, же тактап турса, чечме тең байланыштагы татаал сүйлөм деп аталат.* Мисалы: *Баласынын алдында атанын үч парзы болот: биринчиси – сүннөткө отургузуу, экинчиси – үйлөнтүү, үчүнчүсү – үй-жайлуу кылуу. Кыргызстандын эл аралык таасири өсүүдө: Бириккен улуттар уюмуна мүчө болуп кирди, көптөгөн мамлекеттерде элчиликтер ачылды, чет өлкөлүк фирмалар менен биргелешкен ишканалар көбөйдү.*

§ 4. Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө коюлуучу тыныш белгилер

1. Мезгилдеш, салыштырма, себеп натыйжалаш тең байланыштагы сүйлөмдөрдү уюштурган жөнөкөй сүйлөмдөрдүн арасы үтүр менен ажыратылат. Мисалы: *Атам келип калыптыр, жумушка барбадым (себеп-натыйжалаш). Тоо арасын суу бу-*

зат, эл арасын чуу бузат (салыштырма). Күн найза бою көтөрүлдү, ат чабыш башталды (мезгилдеш).

2. Чечме сүйлөмдөрдө жалпы маанисиндеги сөздөн кийин кош чекит, анын маанисин чечмелеп, тактап турган сүйлөмдөрдүн ортосу үтүр менен ажыратылат. Мисалы: *Жарым кылым ичинде Токмок шаары аябагандай өзгөрдү: завод-фабрикалар иштеди, маданий мекемелер көбөйдү, эки техникум ачылды, көп кабаттуу үйлөрдөн көзүң уялат.*

3. Карама-каршы тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө карама-каршы маани жай мүнөздө болсо, татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн ортосу үтүр, ал эми карама-каршылык кескин түрдө болсо, алардын арасына сызыкча, коюлат: *Уулду төрөйт – уятын кошо төрөбөйт (Макал). Киши жаманы кирип-чыкканча билинет, өз жаманы, өлгөнчө билинбейт (Макал).*

§ 5. Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр

Татаал сүйлөмдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр байламталар аркылуу байланышса, байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм деп аталат.

Кыргыз тилинде тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү байланыштырган байламталар төрт топко бөлүнөт да, ошого ылайык татаал сүйлөм да төрт топко бөлүнөт.

1. Байланыштыргыч байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү төмөнкү байламталар байланыштырат:

Жана: *Убакыт закымдап өтүп жатты жана күтүлбөгөн эч нерсе башталган жок (У. А.). Бул жолу десант түшүрүң кышкы шартта өткөрүлдү жана максат да душман тарабынан чыңдалган чепти басып алуу эле («СК»)*

Жана да: *Ошол карындашын басмачылар алмак болушат жана да айылдык Кеңештин төрөгасы*

менен партиялык уюмунун катчысын өлтүрмөк болушат (К. Ж.).

Да: Керимкул чочугандай көлдү бир карады да, кара көрпө тебетейин баса кийип желдирген бойдон үйүнө жөнөдү (Ж. Т.). Ал бир түп талдын үстүнө олтуруп алды да, ойлоно баштады (Жомоктон).

2. Божомолдогуч байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдү төмөнкү байламталар байланыштырат:

Же: Көптү көргөн бригадир экөөнүн сөзүн салмактадыбы, же башка ойго кеттиби, айтор, оң кулагынын үстүн кашыды. Айлана-чөйрө, атмосфера булганып жатабы, же айталы «Алга» утулуп жатабы иши жок (Ж.Ж.).

Же болбосо: Өлбөстүн суусун алып келгиле, же болбосо коё бербейм (Жомоктон). Эпкиндү эмгек кайратмандарын даңктап сахнада да ырдайт, же болбосо кара алтындын кени болгон шахталардын ичине кирип барып ырдайт («СК»).

Бирде: Бирде жалбырттап жанып кетет, бирде жалп этип өчүп, үйдүн ичи күңүрттөй түшөт (М.Э.). Бирде Искендер жанындагыларды көрүп эсине келе калат, бирде эсине келбей оор абалда турду (М. А.).

Биресе: Биресе денем болуп көрбөгөндөй чымырады, биресе кытыгым келип каткырып жибердим (Ж. Ш.).

3. Каршылагыч байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү төмөнкү байламталар байланыштырат.

Бирок: Деним таза, кулагым сак, бирок көзүмө эч нерсе көрүнбөйт (К. Ж.). Эмрайин анын жинин кайната бербейин деп унчукпады, бирок кыжыры келип күчөй калак шилтеди (Ч. А.).

Бирок да: Бул жагдайдан чыгууга эч мүмкүн эмес, бирок да кандай гана болбосун бир амал ойлоп табуу керек («АТ»). Жай күнү өтө ысыкчылык

өкүм сүрдү, бирок да эртеңки күндүн түшүмүнөн үмүтүбүз чоң («СК»).

Бирок ошондо да (ошого карабастан, ошону менен катар): Сот органдары азыркы күндө эң чоң ролду ойноого тийиш, бирок ошого карабастан Кызыл-Кыя районундагы соттун бардык иштери куржунда («КК»). Тойчубек акемдин бүгүн табы жок, бирок ошондо да белин бекем бууп курчанып бригадды кыдырып кетти (А.У.). Тоят даярдоодо көптөгөн технологиялык маселелерди чечүүгө жетиштик, бирок ошону менен катар көптөгөн проблемалар али келечекте ишке ашырылууга тийиш («СК»).

Бирок ошондой болсо да, бирок ошентсе да, бирок антсе да, бирок кантсе да: Биз мурунку эле норма боюнча берип жатабыз, бирок ошондой болсо да аминокислоталарды бакма канаттууларга канчадан берүү керек экендиги жөнүндө азырынча так нормалар жок («КАЧ»). Биздин чарбада көптөгөн жерлер өздөштүрүлгөн жок, бирок ошентсе да алардын жүзөгө ашырылышы алыс эмес («ЛЖ»). Кайберендер семирип калган учур, бирок антсе да ал бараңын колуна бир жолу да алып койбойт («ЛЖ»). Акылы акыл эмес бекем, даткам, бирок кантсе да эл кармагандын тукуму,— деп жиберди молдо Жамалдин (К. Ж.).

А, ал эми: Кандай, болгонун Юсуп карыя так байкаган, а Нэпман болсо өзү менен өзү кеңешкен (А. Т.). Кара-Кужур менен Суусамырда 7–9, ал эми Нарын областынын жайыттарында 2–4 градус жылуу болот («СК»).

Антсе да, кантсе да, ошондой болсо да, анткени менен: Тап күрөшүнөн чыккан окуяларды көп эле уккандырсыз, ошондой болсо да азыркы менин айта турганымды уксаңыз ашыктык кылбас (К. Ж.). Менин комузга анчалык деле шыгым жок, антсе да силерге эрмек болуп олтурайын («АТ»). Дем алыш күн эле, ошентсе да бизди күтүп турушкан экен («ЛЖ»). Ошол дарыны ичкенден уламбы, кантсе да табигат ага ырайым кылып алтымыш жаштан

ашкан чагында уулдуу болот (Жомоктон). Мылгун бир жерде тынчып калат, бирде дирт-дирт калчылдайт, Кириск суусагандан жаны чыгып бараткансыды, анткени менен аздан соң башын көтөрдү (Ч. А.).

4. Себеп-натыйжалаш байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдү төмөнкү байламталар байланыштырат.

Анткени: *Алар гимнастикалык жарыштарды артыкча сүйүшкөн, анткени аларга массанын катышуусуна мүмкүнчүлүк болгон (Окуу китептен).*

Себеби: *Быйыл чарбанын малдарынан чыгаша аз болушу күтүлөт, себеби сарайлар жакшы оңдолгон, чөп да арбын («СК»).*

Неге десең: *Биз кантип ишенебиз мунуңарга, неге десең бул өзү кызыл гвардияда болгон (М. Ш.).*

Анын үчүн, ошон үчүн: *Шатман кармаша албай калып, дагы бир балээ чыгарбайын деп өз ачуусунан коркуп четке басып кеткен, ошон үчүн бул сөздөрдү уккан жок (А. Ж.).*

Ошондуктан, андыктан: *Кириск бүрүшүп Органдын колтугунда жаткан, ошондуктан абышканын кышылдай дем алып тамагы кыркыраса да өжөрлөнө күч менен айткан сөздөрүн даанараак угуп жатты (Ч. А.). Алардын сырын сен гана билесиң, андыктан өзүң гана барышың керек (К. Ж.).*

§ 6. Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө коюлуучу тыныш белгилер

1. Байланыштыргыч **жана** байламтасы өзү байланыштырган эки, же андан ашык сүйлөмдөрдүн бардыгына бирдей тиешелүү болот да, ал сүйлөмдөрдүн ортосуна эч кандай тыныш белги коюлбайт.

2. **Да, дагы** байламталары ар дайым өзүнөн мурунку сүйлөмдөргө тиешелүү болуп айтылат да, алардын ичинде үтүр белгиси байламтадан кийин коюлат. Мисалы: *Бектурган көнөчөктүн ичин үңүлө тиктеди да, терең улутунду (А.Т.). Мен дагы бир күнү ушулардын катарына кошулам го деп ой-*

лойт да, аркасында кала турган жаш Өмүрбегине токтолот (А. Т.).

3. Каршылагыч, божомолдогуч, себеп-натыйжалаш байламталардын бардыгы өзүнөн кийинки сүйлөмгө тиешелүү болуп айтылат. Ошондуктан үтүр белгиси бул байламталардан мурун коюлат. Мисалы: *Анын сөөгү сыздап, көзүнөн от чагылды, бирок анын акыркы кайраты көзүнө чогула түштү (А.Т.). Жапар атасынын колунан түшкүсү келген жок, ошондой болсо да колдорун сереңдетип, тайгандын ызасын келтирди (А.Т.). Айтикенин бул сөзү Жапар үчүн жаңылык эмес, анткени бул сөздөрдү күнүгө беш-алты ирет кайталай берээр эле (А.Т.).*

§ 7. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдөн кыйла айырмаланып турат. Мындай татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөр жалпы табияты боюнча да, грамматикалык байланыш жасоо жагдайы боюнча да өзгөчөлөнгөн түрдө кездешет. Б.а., багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн тутумундагы жөнөкөй сүйлөмдөрдүн бири өзүнөн кийинки сүйлөмгө грамматикалык жактан көз каранды абалда болуп, кийинки сүйлөмдүн түрдүү маанилик кырдаалдарын шарттап турат. Тескерисинче, башкаруу абалындагы сүйлөм өзүнө багынычтуу сүйлөмдөрдү өзүнө толук баш ийдирүү абалында келет да, ал сүйлөмдүн аякталыш чегин айкындап турат. Демек, багыныңкы байланыштагы кошмо сүйлөмдүн бул эки бөлүгү бири-бирисиз аякталган жыйынтыктуу ойду билдире албайт. Алардын түзүлүшүн бузуу, же ар бирин өзүнчө сүйлөм катары колдонуу эч мүмкүн эмес. Өзгөчө, багыныңкы абалдагы сүйлөмдү өзүнчө колдонууда сүйлөмдүк касиеттен четтеп калат. Мисалы: *Кайырчы аял үйгө кире бергенде, килейген кара дөбөт аны балтырлап токтотту (А. Т.). Өмүрбек*

ушундай болуп жатканда, Токмоктун сыртындагы дөбөгө жыйналган топко карай бир кайырчы келе жатты (А. Т.). Берилген сүйлөмдөрдүн баяндоочтору кире бергенде, болуп жатканда эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн баяндоочторунан кескин айырмаланып тургандыгын байкайбыз. Этиштик баяндооч болсо да, ээ менен жак, сан боюнча ээрчишпей, ойду бүтүрө айтуу касиетине чейин өсүп жетпегендиги ачык байкалат. Жогорудагы эки сүйлөмдүн биринчи бөлүктөрү өздөрүнөн кийинки сүйлөмгө багынычтуу абалда келип, алардын мезгилдик ченемин билдирип турат. Демек, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр жогорудагы өзгөчөлүктөрүнө карай баш жана багыныңкы сүйлөм болуп эки бөлүккө бөлүнүп каралат.

Демек, баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн маанилик жана грамматикалык жагынан ажырагыс биримдигин түзүп, чогуусу менен келип гана бүтүн бир ойду билдирүүчү татаал сүйлөм багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм деп аталат.

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумунда туруп, баш сүйлөмгө маанилик жана грамматикалык жактан багыныңкы абалда болуп, баш сүйлөмдүн түрдүзү маанилик кырдаалдарын билдирген сүйлөм багыныңкы сүйлөм деп аталат.

Тескерисинче, багыныңкы сүйлөмдү грамматикалык жана маанилик жактан өзүнө багындырып, андагы ойду жыйынтыктап турган сүйлөм баш сүйлөм деп аталат. Мисалы: 1. Калмактын ханы Коңурбай кызыл кыргында сүрүлүп чыккандан кийин, Манас Алмамбет, Чубак, акылман Бакай башында турган 12 түмөн кол курайт («АТ»). 2. Жел болбосо, чөптүн башы кыймылдабайт (Макал). 3. Ойноп сүйлөсөң да, ойлоп сүйлө (Макал).

Жогорудагы мисалдардын биринчисинде, багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдүн мезгилдик жагдайын, экинчисинде, шарттык кырдаалын, үчүнчүсүндө, баш сүйлөмгө карама-каршы маанини билдирип ту-

рат. Баш сүйлөмдөр болсо, багыныңкы сүйлөмдөрдө айтылган ойду жыйынтыктап, сүйлөмдүн аякталуу чегин көрсөтүп турат.

§ 8. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдү байланыштыруучу синтаксистик каражаттар

Баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдү байланыштыруучу синтаксистик каражаттар багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочторуна уланып, кийинки сүйлөмгө карата түрдүүчө грамматикалык формаларда калыпташкан.

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу этиштин атоочтук формаларынан болот. Атоочтуктардын негизги морфологиялык белгиси – кыймыл-аракетти заттын белгиси катары көрсөтүп, негизинен, аныктоочтук милдетте келет. Бирок атоочтуктар заттанып келип, же айрым башка сөздөр менен тизмектеле айтылып багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетин аткарат. Мындай учурда ал кыйыр жөндөмөлөрдүн мүчөсүнүн бирин, же болбосо зат атооч сөздөр, же жандоочторго тизмектеле айтылышы аркылуу баяндоочтук милдетте келип, баш сүйлөм менен катыш түзөт.

а) **-ган, -ар** формасындагы атоочтуктарга жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү улануу аркылуу баш сүйлөм менен алака түзөт. Мисалы: *Жоо качканда, баатыр көбөйөт (Макал). Бектурган үстү түшкөн көрдүн ичине кире берерде, ит чала бурдап кетти (А. Т.).*

б) атоочтуктар менен жандоочтордун тизмеги аркылуу да баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөм байланыш түзүп турат. Мисалы: *Түн кире баштаган сайын, Айтикенин шыйрактары илмеңдеп тездей баштады (А. Т.). Ал келип жеткен соң, той шааниси кызый баштады (Т. К.).*

в) **-ар, -ган** формасындагы атоочтуктар менен мезгил маанисиндеги **кезде, заматта, убакта, чакта, учурда, ченде** сыяктуу сөздөрдүн тизмектеле келиши аркылуу багыныңкы сүйлөм баш сүйлөм менен байланыш жасайт. Мисалы: *Алар жыйырма кадам*

узаган кезде, ит асманды карап улуп жиберди (А.Т.). Таң куланөөк салган кезде, эгин талаасында эмгек кызыйт («АЖ»). Форелдер икра чачаар мезгилде, айыл ичинде браконьерлер көбөйдү («КМ»).

г) **-ган** формалуу атоочтуктарга сөз жасоочу **-лык**, андан кийин чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү улануу менен багыныңкы жана баш сүйлөмдөр байланыш жасайт. Мисалы: *Күн суук болгондуктан, куур тондун жыртыктарынан шамал өтүп, бүткөн бойду зыркыратат* (М. Э.). *Кыздын атасыныкында конок болгондуктан, алар өтө кеч жатышты* (А. Т.).

Чакчылдар аркылуу да багыныңкы сүйлөм баш сүйлөм менен алака түзөт. Мисалы: *Жамандан тил укканча, жакшыдан таяк же* (Макал). *Сапарбайдын сан жылкысы көрүнбөй, Кулансарыктын кула тайы көрүнүпүр* (Макал).

Шарттуу ыңгайдын **-са** мүчөсү уланган сөз баяндоочтук милдетте келип да, баш жана багыныңкы сүйлөмдөр байланыш түзөт. Мисалы: *Бүркүттүн ээси болсо, түлкүнүн кудайы бар* (Макал). *Бирөө кечерге кечмелик таппаса, бирөө ичерге суу таппайт* (Макал). *Сен капа болбосоң, мен алдыга мийин* (А. Т.). *Төөңү тиздей салып, өргөөгө кирсем, кыз бирдемелерди жыйнап жаткан экен* (А. Т.).

-ыш, - уу формасындагы кыймыл атоочтор менен **үчүн** жандоочунун тизмектеле айтылышы менен да баш сүйлөмдөр багыныңкы сүйлөмдөр менен байланыш түзөт. Мисалы: *Кыргыз тилин жакшы өздөштүрүш үчүн, окумуштуулар бир катар окуу куралдарын түзүштү* («ЭТ»).

-да байламтасы шарттуу ыңгайдын **-са** мүчөсү уланган сөзгө тизмектеле айтылышы менен да баш жана багыныңкы сүйлөмдөр байланышат. Мисалы: *Билек бирге болсо да, муун башка* (Макал). *Жакшынын өзү өлсө да, сөзү өлбөйт* (Макал). *Ээси теңдикке көнсө да, уруу көнбөйт* (Макал).

Байламталык милдеттеги түгөйлүү **канча** — ошончо, кандай — ошондой, кайда — ошондо, канчалык — ошончолук сыяктуу сөздөрдүн биринчи-

си багыныңкы, экинчиси баш сүйлөмдө катышып, жалпы байланышты чыңдайт. Мисалы: *Уста кандай болсо, устаттык да ошондой (Макал). Досуң канча болсо, душманың да ошончо (Макал).*

§ 9. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө коюлуучу тыныш белгилер

Баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдүн арасы алардын түз жана кыйыр орун тартибинде жайгашканына карабастан, ортосу үтүр менен ажыратылат. Мисалы: *Күн бута атым көтөрүлгөн кезде, кыз төөнүн буйласын тарта баштады (А. Т.). Жигит жыгылбастан чуркап кетти, ат омууроосу менен жерге тийгенде (А. Т.).*

Багыныңкы сүйлөм баш сүйлөмдүн ортосунда келсе, анын эки жагы тең үтүр менен ажыратылат. Мисалы: *Адыл, бул элдин ханы элди эзип жибергендиктен, мурунку ханды түшүрүп, өзү хан болгонуна бир топ жыл болгон эле (А. Т.).*

§ 10. Багыныңкы сүйлөмдүн түрлөрү

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөмдүн түрдүүчө кырдаалдарын билдиргенине карата алар бир нече топко бөлүнөт. Кыргыз тилинде багыныңкы сүйлөмдөрдүн төмөнкү түрлөрү бар.

Мезгил багыныңкы сүйлөм

Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумунда туруп, баш сүйлөмдө айтылып жаткан ойдун мезгил ченемдерин билдирген багыныңкы сүйлөм мезгил багыныңкы сүйлөм деп аталат. Мезгил багыныңкы сүйлөмдөр качан? Качанга чейин? Качантан бери? Кайсы убакта? Кайсы кезде? Кайсы мезгилде? деген сыяктуу суроолорго жооп берет.

Мезгил багыныңкы сүйлөмдөр төмөнкү грамматикалык каражаттар аркылуу баш сүйлөм менен байланышып турат.

1. **-ган, -ар** формалуу атоочтуктарга жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү улануу аркылуу мезгил багы-
ныңкы сүйлөм уюшулуп, баш сүйлөмгө карата бай-
ланыш жасайт. Мисалы: *Жаңы дос келгенде, эски*
достун көзүнөн жаш чыгат (Макал). *Мелис айыл-*
дан келгенде, Кабыл көпкө жүрөкзаада болуп жүрдү
(«АТ»). *Арсар айылдагы туугандарга катташарда,*
сөзсүз, мага жолукмайын кетчү эмес (С. А.).

2. **-ган, - ар** формаларындагы атоочтуктарга
жатыш жөндөмөлөрүндөгү мезгилдик маанидеги
сөздөрдүн тизмектеле айтылышы аркылуу да мезгил
багыныңкы сүйлөмдөр жасалат. Мисалы: *Эл орунга*
отурган кезде, өзөн суунун боюна келип, төөнү тиз-
деп коюп, тамактана баштадык (А. Т.). Мугалим
кирер замат, окуучулар тынчтанып калышты.

-ган, -ар формасындагы атоочтуктарга **сайын,**
менен, соң, кийин, чейин сыяктуу жандоочтор да
тизмектелип келип, мезгил багыныңкы сүйлөмдөрдү
уюштурат. Мисалы: *Ал алачыкка кирер менен, бала-*
га жасаган кундактын башынан түйүнчөктү ала
койду (А. Т.). Жоо кеткен соң, кылычыңды таш-
ка чап (Макал). *Арадан кыйла мезгил өткөндөн*
кийин, баягы бакшы кайрадан айылда пайда болду
(Т.К.).

-ганча, -гыча, - бай, - майынча, - ып формасын-
дагы чакчылдар аркылуу да, мезгил багыныңкы
сүйлөмдөр уюшулат. Мисалы: *Ал келип жеткен-*
че, Бектургандын башынан толгон окуялар чубап
өтө баштады (А. Т.). Таз таранганча, той тар-
кайт (Макал). *Майрам болбой, шаттык болбойт*
(«КМ»). *Бала ыйламайынча, эмчек кайда (Макал).*
Бүгүн чоң концерт болуп, К. Турапов биринчи чык-
ты («КМ»).

Шарттуу ыңгайдын **- са** мүчөсү да кээде мезгил
багыныңкы сүйлөмдү уюштуруучу грамматикалык
каражат катары колдонулат. Мисалы: *Мен үйдөн*
чыксам, экөө күтүп жатыптыр (А. Т.). Миң кой-
лууга карышкыр тийсе, бир койлуу бычак ала жү-
гүрүптүр (Макал).

Шарттуу багыныңкы сүйлөм

Баш сүйлөмдөгү айтылган ойдун түрдүү шарттык кырдаалдарын билдирген багыныңкы сүйлөм шарттуу багыныңкы сүйлөм деп аталат.

Шарттуу багыныңкы сүйлөм *Кантсе? Эмне кылса? Эмне болгондо? Кандай болгондо?* деген сыяктуу суроолорго жооп берет.

Шарттуу багыныңкы сүйлөм баш сүйлөм менен төмөнкүдөй грамматикалык каражаттар аркылуу байланышат:

Шарттуу ыңгайдын - **са** мүчөсү багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна улануу аркылуу баш сүйлөм менен байланыш жасап турат. Мисалы: *Күн бүркөлсө, жаан жаайт. Боор ооруса, киндик толгойт (Макал). Эмгек кылсаң жашыңдан, дөөлөт кетпейт башыңдан (Макал).*

-**й** формасындагы чакчылдар багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетинде келип, баш сүйлөм менен байланыш жасайт. Мисалы: *Чыгаша чыкпай, киреше болбойт (Макал). Жер тойбой, эл тойбойт (Макал).*

Жатыш жөндөмөсүндөгү -**ган** формалуу атоочтуктар багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетинде келип, баш сүйлөм менен байланыш жасайт. Мисалы: *Шамал болбогондо, үйдүн чатыры соо калат эле го (Т. С.) Кабылбек болбогондо, койдун баарын кырып кетет беле. («АТ»).*

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна **экен, бекен, эле** сыяктуу жардамчы этиштердин тизмектеле айтылышы аркылуу да баш сүйлөм менен байланыш жасайт. Мындай учурда шарттуулукту билдирүүдө **эгер** байламтасы чоң роль ойнойт. Мисалы: *Эгер мен айтканды аткарбайт экен, өз убалы өзүнө (К. Б.). Эгер анда өчү бар бекен, журтту көп кыйнабай, өзү менен эсептешсин (А. Т.).*

Карама-каршы багыныңкы сүйлөм

Баш сүйлөмдө айтылып жаткан ойго карата карама-каршы мааниде айтылган сүйлөм карама - каршы багыныңкы сүйлөм деп аталат. Карама-каршы багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөмдөр менен төмөнкүдөй грамматикалык каражаттар аркылуу байланышат:

1. Карама - каршы багыныңкы сүйлөмдөр, көбүнчө, баш сүйлөм менен этиштен шарттуу ыңгайынын - **са** мүчөсү аркылуу байланышып турат. Мисалы: *Ал борсулдап ирсө, мен борсулдап күлө албайм (К.С.). Бирди билсең, миңди билбейсиң (Макал).*

2. Карама -каршы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу шарттуу ыңгайдын - **са** мүчөсүнө да байламтасынын тизмектеле айтылышы аркылуу да калыпташып, баш сүйлөм менен байланыш түзүп турат. Мисалы: *Кой союп тосуп албаса да, бизди жайдары каршы алды (К. С.). Ээси теңдикке көнсө да, ууру көнбөйт (Макал).*

- **бас** формасындагы атоочтук баяндоочко чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланып, баш сүйлөм менен байланыш жасайт. Мисалы: *Окуу жаңы гана башталганына карабастан, университеттин ичи өтө шаңдуу («КБ»). Кесип сырын эми гана өздөштүргөндүгүнө карабастан, Асейин эл көзүнө тааныла баштаган (К. С.).*

Өткөн чак формасындагы этишке эле жардамчы этишинин тизмектеле айтылышы аркылуу да карама-каршы багыныңкы сүйлөмдөр түзүлүп, баш сүйлөм менен карама-каршы мааниде байланыш түзөт. Мисалы: *Кызыл-туулуктар илгери үмүт менен барышты эле, иш ойлогондой болуп чыкпады («КТ»). Бала атасына эркелейин деди эле, сумсайган чал ага көңүл буруп да койбоду (А.Т.).*

-**бай**, -**ып** формасындагы чакчылдар да баяндоочтук милдет аткарып, карама-каршы багыныңкы сүйлөмдү баш сүйлөм менен байланыштырып ту-

рат. Мисалы: *Сен эрди албай, элди ал (Макал). Сен сөөмдү жакын көрүп, карышты алыс көрбө (Макал).*

Себеп багыныңкы сүйлөм

Баш сүйлөмдө айтылган ойдун себебин билдирген сүйлөм себеп багыныңкы сүйлөм деп аталат. Себеп багыныңкы сүйлөм эмнеликтен? Эмне үчүн? Эмне себептен? деген суроолорго жооп болуп түшөт. Себеп багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөмдөр менен төмөнкү грамматикалык каражаттар аркылуу байланышып турат.

-ган формасындагы атоочтукка **-дык + тан** мүчөлөрү жалгануу аркылуу себеп багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу өзүнөн кийинки баш сүйлөм менен тутумдашып турат. Мисалы: *Жүңү кундуздукундай кара болгондуктан, иттин атын Кундуз коюп алдык (К. С.). Даярдык дурус болгондуктан, экинчи курстан баштадым (К. С.). Кыздын атасы бир элдин мыктысы жана байы болгондуктан, анын салтанаты да бөтөнчө экен (А. Т.).*

-ган формасындагы атоочтукка **үчүн, соң, сайын, кийин** сыяктуу жандоочтор тизмектеле айтылып, баш сүйлөм менен байланыш жасалат. Мисалы: *Асанбайлардын бул чатагы чечилбеген соң, эртеңкиге калтырылды («АТ»).* *Жазгы талаа жумуштары жакшы жолго коюлган үчүн, дан эгиндер тегиз баш алды («СК»).* *Бардыгын аскерге тегиз алып кетпегенден кийин, эл арасында күбүр-шыбырлар пайда боло баштады (Ж. М.).*

-ыш, -уу формасындагы кыймыл атоочторго **үчүн** жандоочу тизмектеле айтылышы менен багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу баш сүйлөм менен байланыш жасайт. Мисалы: *Спорт чеберлери олимпиадалык оюндарга мыкты даярданыш үчүн, өкмөт тарабынан үзгүлтүксүз жардамга муктаж («Асаба»).* *Биз Ысык-Көлдү эл кызыкчылыгына пайдалануу үчүн, көптөгөн эс алуу жайларынын курулушун тезинен баштообуз керек («ЭТ»).*

Максат багыныңкы сүйлөм

Баш сүйлөмдө айтылган ойдун максатын билдирген сүйлөм максат багыныңкы сүйлөм деп аталат.

Максат багыныңкы сүйлөмдөр *Кандай максат менен? Эмне үчүн?* деген суроолорго жооп болуп түшөт. Максат багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөм менен төмөнкүдөй грамматикалык каражаттар аркылуу байланышып турат:

Этиштик баяндоочко деп байламта сөзү тизмектеле айтылышы аркылуу баш сүйлөм менен байланышып турат. Мисалы: *Туулган жаш кулундарга салкын жел тийбесин деп, тууй турган бээлерди жел тийбеген жерлерге айдап келип токтотуп, күн да, түн да мен алардын жанында болдум (К. Б.). Ардактуу курбум Айдардын, асыл теңтушум Айшанын кол башындай белегин колдон келишинче багайын деп, Ажар эмчегин Алымга оодук эмизип баккан (К. Ж.). Самат бир кубанып калсын деп, мерчемдүү жерге жакындаганда, оюнчукту бекиткен жеримден алып, жанына койдум (Ч. А.).*

Кыймыл атоочторго жана атоочтуктарга **үчүн** жандоочу тизмектеле айтылып, баш сүйлөм менен багыныңкы сүйлөм байланыш жасайт. Мисалы: *Окуучулар жакшы билим алыш үчүн, бир нече класска компьютерлер орнотулган («КБ»).* *Кулундар бошонуп кетпес үчүн, ноктоолору бышык жиптен жасалыптыр («АТ»).*

-мак, - макчы формасындагы кыймыл атоочторго **болуп** деген чакчыл этиш тутумдаша келип, багыныңкы сүйлөмдү баш сүйлөм менен байланыштырып турат. Мисалы: *Ал доктурга көрүнмөкчү болуп, шаарга жол тарткан (Ж. М.). Жапар балдар менен жолукмакчы болуп, мектепке эрте келген (А. Т.).*

Салыштырма багыныңкы сүйлөм

Баш сүйлөмдө айтылган ойго карата багыныңкы сүйлөмдөгү ой салыштырылып айтылса,

салыштырма багыныңкы сүйлөм деп аталат. Салыштырма багыныңкы сүйлөмдөр кандай? Эмне болгон сыяктуу? деген суроолорго жооп болуп түшөт.

Салыштырма багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөмдөр менен төмөнкү грамматикалык каражаттар аркылуу байланышып турат:

Багыныңкы сүйлөмдө **кандай**, ал эми баш сүйлөмдө **ошондой** деген байламта сөздөр катышып, баш жана багыныңкы сүйлөмдөр этиштин шарттуу ыңгайынын - **са** мүчөсү аркылуу байланышып турат. Мисалы: *Пушкин окуган лицейдегилер Державинге кандай сыймыктанса, биз пединституттун алгачкы студенттери Тыныстановго ошондой эле сыймыктанчубуз (К.С.). Тегерек кандай түнөрсө, бизге окшогон жарды-жалчылардын өңү да так ошондой өзгөрөт (К.С.).*

-ган формалуу атоочтукка салыштырууну билдирген **-дай** мүчөсү жалгануу менен багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетинде келип, баш сүйлөм менен байланыш түзөт. Мисалы: *Сынчынын сыңар өтүң майрык дегендей, бул макаланын автору жеке интуицияга берилип кеткен («АТ»). «Карыга бак да мазар» дегендей, атамдын эрмектегени – өзүңүздүн чарбак («КМ»).*

Шарттуу ыңгайдын - **са** мүчөсү аркылуу да баш жана багыныңкы сүйлөмдөр байланышат. Мисалы: *Сөзүң күмүш болсо, тек турушуң алтын (Макал). Бирөө ичерге суу таппаса, бирөө кечерге кечмелик издейт (Макал).*

-ганча, -гыча чакчыл формаларынын багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочторуна жалгануу аркылуу баш сүйлөм менен байланыш жасайт. Мисалы: *Жаман-дан тил укканча, жакшыдан таяк же (Макал). Жүз сомун болгончо, жүз досун болсун (Макал).*

- ган формалуу атоочтукка **сыяктуу, шекилдүү** деген сөздөрдүн тизмектеле айтылышы аркылуу түзүлгөн багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу баш сүйлөм менен байланыш жасайт. Мисалы: *Күлкүкө күн*

салган сыяктуу, байталга бак берсин (Макал). Асыл алар менен урушуп келген шекилдүц, бетинен туңу чыгып турду («КМ»).

- **ган** формалуу атоочтукка чыгыш жөндөмөнүн мүчөсү уланып, ага **көрө, бетер** деген сөздөр тизмектеле айтылуу менен багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочу түзүлүп, баш сүйлөм менен байланышты чыңдап турат. Мисалы: *Достор, жакшы тамакты калтыргандан көрө, жаман курсакты айралы* («Чалкан»). *Сурап бергенден көрө, уруп бер* (Макал).

Сыпат багыныңкы сүйлөм

Баш сүйлөмдө айтылган ойдун сыпаттык кырдаалдарын билдирген сүйлөм сыпат багыныңкы сүйлөм деп аталат.

Сыпат багыныңкы сүйлөмдөр кандай? Кандайча? Кантип? Эмне болгонсун? сыяктуу суроолорго жооп болуп түшөт.

Сыпат багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөм менен төмөнкүдөй грамматикалык каражаттар аркылуу байланышып турат:

Багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна **-гансып** мүчөсү жалгануу менен сыпат багыныңкы сүйлөм баш сүйлөм менен байланышып турат. Мисалы: *Адил иштеп жаткансып, короого улам кирип чыгат* («КМ»). *Тигил адам балык кармап жаткансып, укуругун улам суу бетине кармап калат* (К. С.).

-ып чакчылы багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочуна жалгануу менен, баш сүйлөм менен байланыш каражатынын милдетин аткарат. Мисалы: *Кыз кээде эркекче кийинип, жигиттер менен талаага кетет* (А. Т.). *Кармаган колу бүркүт апчыгандай болуп, сөөктөрүмдү сыздатып жиберди* (А. Т.).

-бас формасындагы атоочтукка чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланып, баш сүйлөм менен байланыштыруучу грамматикалык каражат катары кызмат кылат. Мисалы: *Адыл баш кийимин кийбестен,*

бизди көздөй басты («КМ»). Жусун эч бир жанга көрүнбөстөн, караңгылыкка сиңип кетти («АТ»).

Орун багыныңкы сүйлөм

Баш сүйлөмдө айтылган ойдун ордун билдирген сүйлөм орун багыныңкы сүйлөм деп аталат. Орун багыныңкы сүйлөмдөр кайда? Кайдан? Кайсы жерде? Кайсы жакта? деген суроолорго жооп болуп түшөт. Орун багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөм менен төмөнкү грамматикалык каражаттар аркылуу байланыш жасап турат:

Багыныңкы сүйлөмдө *кайда, кайдан, кайсы жерде*, баш сүйлөмдө *ошондо, ошол жерде, ошондон* сыяктуу байламта сөздөр катышып, өз ара этиштин шарттуу ыңгайынын *-са* мүчөсү аркылуу байланышып турат. Мисалы: *Күрөк кайда болсо, аштык ошондо («ЖЛ»).* *Жайылып жүргөн отору кайда болсо, Совет да ошондо («СК»).* *Оору кайда болсо, жан ошол жерде (Макал).*

-ган формасындагы атоочтукка жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү уланган *жер, орун, шаар, айыл* сыяктуу орундук маанидеги сөздөр жанаша айтылуу менен орун багыныңкы сүйлөмдүн баяндоочунун милдетинде келип, баш сүйлөм менен байланыш жасайт. Мисалы: *Тартип болгон жерде, өңүгү да болот («КМ»).* *Ата-бабабыз туулган жерде, биз да түбөлүк жашоого тийишпиз.*

Өлчөм багыныңкы сүйлөм

Баш сүйлөмдө айтылган ойдун өлчөм-даражалык кырдаалдарын билдирген сүйлөм өлчөм багыныңкы сүйлөм деп аталат.

Өлчөм багыныңкы сүйлөмгө *канча? Нече? Канчалык? Канча жолу?* деген сыяктуу суроолор берилет.

Өлчөм багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөм менен төмөнкүдөй грамматикалык каражаттар аркылуу байланыш жасап турат:

1. Багыныңкы сүйлөмдө **канча, канчалык**, баш сүйлөмдө **ошончо, ошончолук** деген сөздөр катышып, баш жана багыныңкы сүйлөмдөр өз ара шарттуу ыңгайдын - **са** мүчөсү аркылуу байланышат. Мисалы: *Күн канчалык ысыса, адамга көлөкө ошончолук керек болот экен («ЛЖ»)* Ырас, канчалык билимдүү болсоң, ошончолук окууга үйрөн (Н. Б.). Канчалык тырышып ойлобоюн десе, ошончолук суусап барат (Ч. А.). Күчүм канча жетсе, ошончо окутам (Ч. А.) Орган өзү канчадан куйса, ошончо гана суу ичишээрин айтты (Ч. А.)

§ 11. Көп багыныңкылуу татаал сүйлөм

Эки, же андан ашык багыныңкы сүйлөмдөр бир гана баш сүйлөмгө грамматикалык жана маанилик жактан багыныңкы абалда келсе, көп багыныңкылуу татаал сүйлөм деп аталат.

Көп багыныңкылуу татаал сүйлөмдүн тутумуна кирген багыныңкы сүйлөмдөр маанилик жактан бир беткей, же ар кандай маанилик катыштагы багыныңкы сүйлөмдөрдөн болот. Ошондуктан алар өз ара бир өңчөй багыныңкылуу жана бир өңчөй эмес багыныңкылуу татаал сүйлөм болуп, эки топко бөлүнөт.

Бир өңчөй багыныңкылуу татаал сүйлөм

Татаал сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдөр бирдей маанилик катышта болуп, бирдей грамматикалык формада калыпташып, бирдей суроого жооп болуп түшсө, бир өңчөй багыныңкылуу татаал сүйлөм деп аталат. Мисалы: *Издетпей өзү табылган ишке атам мулуңдай сүйүнүп, оозундагы нанын күрмөп-күрмөбөй, куржунун ийинине салып, мени колумдан жетелеп, тигил мартабалуу кишини ээрчип жөнөдү (К. С.).* Ар бир адам дүйнөнү кандай кабыл алса, аны кандай

түшүнсө, кандай жалпыласа, С. Чуйковдун полотносунда ошондой таамай түшүрүлөт (К. С.).

Жогорудагы сүйлөмдөрдүн биринчисинде бир баш сүйлөмгө үч багыныңкы сүйлөм багыныңкы абалда келип, бирдей грамматикалык каражаттар менен байланыш жасап (- ып формалуу чакчыл аркылуу), бирдей маанилик катышта келип (сыпат багыныңкы сүйлөмдүк), бир өңчөй сыпат багыныңкылуу татаал сүйлөмгө биригип турат, экинчисинде да үч багыныңкы сүйлөм бир баш сүйлөмгө карата грамматикалык жана маанилик жактан бирдей калыпташып биригип турат, бул сүйлөм бир өңчөй салыштырма багыныңкылуу татаал сүйлөм.

Бир өңчөй эмес багыныңкылуу татаал сүйлөм

Татаал сүйлөмдүн тутумундагы багыныңкы сүйлөмдөр аткарган синтаксистик милдеттери жагынан да, маанилик катыш жагынан да, грамматикалык байланыш каражаттары да ар башка болсо, бир өңчөй эмес багыныңкылуу татаал сүйлөм деп аталат. Мисалы: Мен атама жеңилдик кылайын деп, кардым ачканын билгизбей, өтө эле өзөөрүп баратканымда, байлардын тоогунун жумурткаларын уурдап келем (К. С.). Кайырчы аял кашатка чыкканда, баласын ээрчиткен Бектурган жаңыдан гана кылтайып чыгып келе жаткан чөптөрдүн ичинен текей, мандалактарды терип, ичке көк чөптөрдү ооздоруна салып «оттоп» жүрүшкөн болчу (А. Т.).

Жогорудагы сүйлөмдөрдүн биринчисинде бир баш сүйлөмгө эки багыныңкы сүйлөм маанилик жана грамматикалык жактан байланыш жасап турат.

Бирок алардын биринчиси максат, экинчиси мезгилдик катыштагы багыныңкы сүйлөмдөр, экинчи сүйлөмдө бир баш сүйлөмгө эки багыныңкы сүйлөм

катыш жасап, маанилик жактан биринчиси мезгилдик, экинчиси сыпаттык катышта келип, байланыш түзүп турат. Ошондуктан бул татаал сүйлөмдөр бир өңчөй эмес багыныңкылуу татаал сүйлөмдөр.

§ 12. Аралаш татаал сүйлөм

Грамматикалык жана маанилик жактан ажырагыс байланышта болуп, бирдиктүү бир ойду билдирген, тутумунда тең жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдүн белгилери бар сүйлөмдөр аралаш татаал сүйлөм деп аталат. Мисалы: *Кудай бизге өчү бардай бир кырсыктан куулсак, экинчисин даярдап тургандай сезилчү, бирок айла жок чыдайт экенсиң, чыдабай өлүп кала албайт экенсиң (К. С.). Кедей-кембагал колундагы төрт түлүгүн өзү өлгөндө, же той-тамашада гана сойбосо, демейки жөн күндөрү сойчу эмес, ошон үчүн бизге окшогон көк ичеги жетим-жесир үчүн сорпо ичүү өмүрдөгү зор окуя катары сезилчү (К. С.).*

Жогорудагы мисалдардын биринчисинде татаал сүйлөмдүн тутумундагы биринчи жана экинчи сүйлөм өз ара багыныңкы байланышта, экинчи, үчүнчү, төртүнчү түгөйү тең байланышта калыпташкан.

Экинчи мисалда биринчи, экинчи, үчүнчү сүйлөмдөр өз ара багыныңкы байланышта, үчүнчү, төртүнчү сүйлөмдөр өз ара тең байланышта калыпташкан.

§ 13. Татаал сүйлөмгө талдоо жүргүзүүнүн үлгүсү

Татаал сүйлөмгө талдоо жүргүзүүдө, биринчиден, тандалып алынган татаал сүйлөмдүн грамматикалык түзүлүшүн жана катышкан сүйлөмдөрдүн байланыш жолун аныктоо зарыл. Экинчиден, эгер талданып жаткан сүйлөм тең байланыштагы татаал сүйлөм болсо, анын синтаксистик түгөйлөрүнүн маа-

нилик катыштарын аныктоо зарыл (мезгилдеш, каршылаш, себеп-натыйжалаш, чечме). Андан кийин алардын бири-бири менен байланыш жолдорун аныктап (интонация, же байламталар аркылуубу?), эгер байламталар аркылуу байланыш жасап турса, маанилик тобун көрсөтүү керек (байланыштыргыч, божомолдогуч, каршылагыч, себеп-натыйжалагыч). Үчүнчүдөн, тандалып алынган сүйлөм багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм болсо, анын тутумундагы баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдү так көрсөтүү зарыл. Ошондой эле сүйлөмдүн багыныңкы бөлүгүнүн баш сүйлөмдүн кандай кырдаалдарын көрсөтүп тургандыгын так ажыратуу керек (ал сүйлөмдөр мезгил, себеп, шарттуу, өлчөм, орун, максат, каршы, сыпат, салыштырма багыныңкы сүйлөмдөрбү?). Андан соң бул багыныңкы сүйлөмдөр баш сүйлөм менен кандай грамматикалык каражаттар аркылуу байланыш жасап тургандыгын так көрсөтүү керек. *Мен өзүм памирдик кыргыз болом, бирок минтип Тянь-Шанда туруп калдым (Ч. А.). Карыя так ошол жерге келгенде, чагылган жарк этип учуп өттү (А. Т.). Бай билгенди кул да билет, айтайын десе, эрки жок (Макал).*

1. Татаал сүйлөмдөрдүн түзүлүшүн, түгөйлөрүнүн байланышуу жолдорун аныктоо:

Биринчи сүйлөм – тең байланыштагы татаал сүйлөм, түгөйлөрү байламта аркылуу байланышкан (байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм).

Экинчи сүйлөм багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм. Түгөйлөрү -ган формалуу атоочтукка жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү жалганган этиштик баяндооч аркылуу байланышып турат.

Үчүнчү сүйлөм аралаш татаал сүйлөм, анын биринчи түгөйүндө тең байланыштагы, экинчи түгөйүндө багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн белгилери бар, биринчи түгөйү интонация аркылуу, экинчи түгөйү баяндоочко шарттуу ың-

гайдын -са мүчөсү уланып, жыйынтыктоочу баш сүйлөм менен байланышып турат.

2. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдүн синтаксистик түгөйлөрүнүн маанилик катыштарын аныктоо: *Мен өзүм памирдик кыргыз болом, бирок минтип Тянь-Шанда туруп калдым (Ч. А.).* Бул сүйлөм каршылагыч байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөм. Бул сүйлөмдө каршылагыч маанини **бирок** байламтасы чыңдап турат.

3. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн тутумунан баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдү ажыратуу: *Карыя так ошол жерге келгенде, чагылган жарк этип учуп өттү (А. Т.).*

Бул татаал сүйлөмдүн биринчи бөлүгү – багыныңкы сүйлөм, анткени ал маанилик жактан баш сүйлөмгө карата багынып турат, баяндоочу аяктаган ойду билдирбейт, экинчи сүйлөм – татаал сүйлөмдө ойду жыйынтыктоочу баш сүйлөм.

4. Багыныңкы сүйлөмдүн маанилик катышын аныктоо: *Карыя так ошол жерге келгенде, чагылган жарк этип учуп өттү (А. Т.). Карыя так ошол жерге келгенде* деген сүйлөм мезгил багыныңкы сүйлөм. Бул сүйлөм баш сүйлөм менен **-ган** формалуу атоочтукка жатыш жөндөмөсүнүн мүчөсү улануу менен байланыш жасады, баш сүйлөм аркылуу **качан?** деген суроо берилет.

5. Аралаш татаал сүйлөмдүн грамматикалык табиятын аныктоо: *Бай билгенди кул да билет, айтайын десе, эрки жок (Макал).* Бул татаал сүйлөмдүн тутумунда үч жөнөкөй сүйлөм бар. Татаал сүйлөмдүн тутумунда тең байланыштагы жана багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдүн да белгилери бар. Ошондуктан ал – аралаш татаал сүйлөм.

§ 14. Төл жана бөтөн сөз

Пикир алышууда сүйлөп жаткан адамдын, же жазуучунун сөзү төл сөз деп аталат. Ал эми кимдир бирөөнүн оюн билдирүүчү сөз бөтөн сөз деп аталат.

Бөтөн сөз өзүнүн колдонулушуна карай экиге бөлүнөт:

Башка бирөөнүн сөзү эч өзгөртүлбөй колдонулса, тике сөз деп аталат. Мисалы: «Турмуштун насаатчысы – тарых» – деген байыркы Римдик жазуучу, саясий ишмер, жаакта жок чечен Цицерон Марк Тулий. «Кыргыз элинин эпикалык көркөм ойлоо аң-сезимин философиялык, эстетикалык, психологиялык, филологиялык-фольклордук жагынан терең жана комплекстүү изилдөө окумуштуулардын кезектеги милдети», – деген академик Чыңгыз Айтматов.

Башка бирөөнүн сөзү өзгөртүлүп, негизги ой гана сакталып, өз сөзүбүз менен түшүндүрүлүп берилсе, кыйыр сөз деп аталат. Мисалы: Кыргыз элинде көп түкүрсө көл болору жөнүндө айтылган макал бар. Элдеги болгон байыркы нерселерди урматтагандык нагыз маданияттын белгиси боло тургандыгын улуу ойчул Ф. Энгельс туура белгилеген. Жогорудагы ойлордун түпкү варианттары төмөнкүдөй: Көп түкүрсө, көл болот (Макал). «Байыркыны урматтоо – нагыз маданияттын белгиси».

§ 15. Төл сөз менен тике сөздөрдө коюлуучу тыныш белгилер

Төл сөз тике сөздөн мурун айтылса, төл сөздөн кийин кош чекит, тике сөз толугу менен тырмакчага алынат. Мисалы: Алишер Навои мындай деген: «Адам бардыгын билүүгө дилгир».

Тике сөз төл сөздөн мурун колдонулса, тике сөз тырмакчага алынып, андан кийин үтүрлүү сызыкча коюлуп, төл сөз жазылат. Мисалы: *«Үч кабат эшилген аркан үзүлбөс болгондой эле маданияттын да, илимдин да булагы үч; кечээги басып өткөн жол, бүгүнкү өмүр, алдыңкы басар жолубуз, өтөөр иштерибиздин демөөрү, бай тажрыйбалары, максаттары үч өзөк эриш - аркак болуп өнүккөндө нагыз чоң маданиятка эшик ачылат»*, – деген аксакал жазуучу буз Түгөлбай Сыдыкбеков.

Тике сөз төл сөздүн ортосунда орун алса, төл сөздүн биринчи бөлүгүнөн кийин кош чекит коюлуп, тике сөз тырмакчага алынат, андан кийин үтүрлүү тырмакча коюлат да, төл сөздүн калган бөлүгү айтылат. Мисалы: *Алман филологу Якоб Гримм: «Биздин тилибиз – бул биздин тарыхыбызда»*,– деп айткан.

Төл сөз тике сөздүн ортосунда келсе, тике сөз толугу менен тырмакчага алынат да, төл сөздүн эки жагына тең үтүрлүү сызыкча коюлат. Мисалы: *«Замандан заман өтүп, жер үстүндө кыргыз тили жашап тургуча,– дейт Чыңгыз Айтматов,– «Манас» биздин улуттук туу чокубуз катарында тура бермек»*.

Төл сөздөн кийин тике сөз жооп иретинде келсе, төл сөздөн кийин кош чекит коюлуп, тике сөздөн мурун сызыкча келип, жаңы солдон башталып жазылат. Мисалы: *Бул суроого Саллюстий Гай Крисп мындай жооп бериптир: – Акыл иштеринин эң маанилүүсү жана пайдалуусу – өткөндөгү окуяларды сүрөттөп жазуу*.

СҮЙЛӨМДҮН СТРУКТУРА- СЕМАНТИКАЛЫК ЖАНА СТРУКТУРА- ФУНКЦИОНАЛДЫК АСПЕКТИЛЕРИ

Тилдик материалдарга карата байыртадан өкүм сүрүп келе жаткан салттуу көз караштар, б.а., тилдин лексикалык жана грамматикалык түзүлүшүнүн проблемаларына салттуу көз караштар менен шайкеш анын жаңы аспектилерине да орчундуу кадам шилтенип, анын типологиялык, семантикалык, стилистикалык, коммуникативдик ж.б. проблемаларына өзгөчө көңүл бурулуп, жалпы жана жеке тил илиминде жаңы тармактар пайда болууда.

Тил илиминдеги жогорудагы жаңылыктардан кыргыз тили да куру кол эмес. Кийинки эле жыйырма жылды алсак, бул жаңы тармактар боюнча айрым изилдөөлөр кыргыз тил илиминде да жарык көрүп, бүгүнкү күндө андан ары терең изилденишине кадам шилтенүүдө. Бул өзгөчө тилдин синтаксистик түзүлүшүнүн изилденишинен ачык байкоого болот.

Жалпысынан алганда, бул мезгилде сөз айкаштарын, жөнөкөй сүйлөмдөрдү жана татаал сүйлөмдөрдү жалпы түркологиялык деңгээлде классификациялоо жана сыпаттап жазуу толугу менен жүзөгө ашырылды. Сөз айкашы жана сүйлөм мүчөлөрү жөнүндөгү окуу сөздүн синтаксистик жактан колдонулушу менен тыгыз байланышта чечилип, негизинен, алардын бири-бири менен болгон ролу терең изилдөөгө алынбагандыгы синтаксистин жаңы тармактарынын калыптанышына, б.а., сүйлөмдүн структуралык-семантикалык тармагынын өнүгүшүнө алып келди. Бүгүнкү күндө колубуздагы адабияттарда бир тутумдуу сүйлөмдөрдүн айрым структуралык типтеринин семантикасы жөнүндө учкай сөз айтылганы болбосо, «сүйлөмдүн модел-

дери», «сүйлөм моделдериндеги информациялык толуктук», «сүйлөмдүн формалдык түзүлүшү», «сүйлөмдүн семантикалык түзүлүшү», «сүйлөмдүн семантикалык типтери» сыяктуу синтаксистин кардиналдык түшүнүктөрүнө арналган эмгектер түркологияда өткөн кылымдын 80-жылдарында жарык көрө баштады.

Демек, сүйлөмдүн форма жана мазмунун биримдикте кароо, анын структуралык-семантикалык аспектилерин анын кеп процессинде чагылдырылыш өзгөчөлүгүндөгү айтымдын коммуникативдик-функционалдык аспектилери жана интонациялык өзгөчөлүктөрү менен карым-катнашта байланыштырып кароо кыргыз тил таануу илиминдеги эң актуалдуу проблемалардан болуп саналат.

§ 1. Сүйлөмдүн структура-семантикалык аспекти

Синтаксистин жаңы тармагы – сүйлөмдүн структуралык жана кеп процессиндеги айтымдын коммуникативдик-функционалдык аспектилерин изилдениши, негизинен, өткөн кылымдын 30–60-жылдарында калыптанган структурализм багытынын келип чыгышы – тил илиминин ар тараптуу өнүгүүсүнө шарт түзгөндүгүн танууга болбойт. Тилдеги структурализмдин алгачкы багыты болгон функционалдык лингвистика (Прага лингвистикалык кружогу) функционалдык синтаксисти, америкалык дескриптивдик лингвистиканын пайда болушу менен тилдеги трансформациялык методика (трансформациялык грамматика, же деривациялык синтаксис) пайда болуп, кыйла эмгектер жарык көрдү жана ал синтаксистин структуралык-семантикалык багытынын андан ары өнүгүшүнө түрткү болду. Функционалдык лингвистиканын өкүлдөрү тил жана кеп, сүйлөм менен айтымдын өз ара карым-катышын синтаксистик жактан тактоого аракеттенип,

сүйлөмдүн коммуникативдик-функционалдык жагын жана сүйлөмдүн функционалдык перспективасын (актуалдуу бөлүнүү) аныктоону максат кылышса, дескриптивисттер сүйлөмдү моделдештирүү, «сөз жана парадигма» түшүнүгүн синтаксистик планда кеңири чечмелеп, ал эми трансформациялык методика сүйлөмдөрдүн ортосундагы формалдык мамилелерди аныктоого аракет кылышкан, бул болсо бир сүйлөмдүн структурасын башка бир сүйлөм структурасынын трансформасы катары кароого мүмкүнчүлүк түзгөн. Ал эми Н.Хомский 3.Харристин көз карашын андан ары өнүктүрүп, анын ою боюнча синтаксистин предмети тексти анализдөө эмес, сүйлөөчүлөрдүн кептик ишмердүүлүгүнүн натыйжасында тексттин кайрадан жаралып турушу, кайрадан түзүлүп турушун изилдөө болуп саналгандыгын баса белгилейт. Демек, тилдик ишмердүүлүк улам кайра жаратып туруучу механизм катары, түрдүү сүйлөм моделдерин түзүп жаратып турат, текст анализденбей, синтезделип турат. Трансформациялык методика тилдин түрдүү деңгээлдеринин ортосундагы байланыштарды айкындап берүүгө жол ачып, андагы түпкү, семантикалык структураларын айкындоого да шарт түзөт. Хомскийдин синтаксистик теориясында синтаксистик структуралар өзгөчө бөлүнүп турат. Алар ядролук сүйлөмдөрдүн трансформалары болуп эсептелишет да, аларды сыпаттоо трансформациялык методиканын натыйжасында ишке ашырылат. Трансформация катары жөнөкөй (ядролук) сүйлөмдөн татаал структураны, же трансформаны пайда кылуудагы формалдык операцияны түшүнүүгө болот. Н.Хомский трансформациянын 24 тибин бөлүп көрсөтүп, «трансформациянын алгебрасын» иштеп чыккан. Бул операциялардын негизгилеринен субституцияны, пермутацияны, адъюнкцияны жана эллипсисти бөлүп көрсөтүүгө болот.

а) субституция катары сүйлөмдөгү бир элементти экинчиси аркылуу алмаштырууну түшүнүүгө болот:

Мен анын кеткендигин билем ► Мен аны билем.

б) пермутация катары сүйлөм элементтеринин ордун алмаштырууну түшүнөбүз:

Асан келген ► Келген Асан?

в) адъюнкция катары сүйлөмгө элементтин кошумчаланышын түшүнүүгө болот:

Асан келди ► Асан келген жок.

г) эллипсис катары сүйлөмдөгү кандайдыр бир элементтин түшүп айтылышын түшүнүүгө болот:

Эгин мамлекетке тапшырылат ► Эгин – мамлекетке.

Н.Хомскийдин трансформациялык грамматикасынын теориялык жоболорунда синтаксистик деривациянын логикалык негиздерине гана көңүл бурулгандыктан, тигил же бул тилдердеги конкреттүү сүйлөм түзүлүшүнүн кайра түзүлүп турушун, сүйлөмдүн лексикалык жактан толукталышына жана анын сүйлөм теориясынан чектелишине алып келгендиктен, бул синтаксистик теория андан ары көптөгөн окумуштуулар тарабынан колдоого алынгандыгын ачык баамдоого болот. Бул кийинчерээк иштелип чыккан тилдеги системалык анализ, структуралык-семантикалык ыкманын түптөлүшү аркылуу ишке ашырылууда.

Конкреттүү тилдердеги сүйлөмдүн маңызынын өтө татаал кубулуш экендиги азыркы убакта ага берилген 300дөн ашык аныктамадан эле белгилүү болуп турат. Сүйлөмдүн мындай татаалдыгы, анын түрдүү жактан изилденишин шарттап турат. Буга мисал катары В.Г.Адмониинин сүйлөмдүн аспектилерин төмөндөгүдөй бөлүштүргөндүгүн көрүүгө болот: а) логика-грамматикалык; б) модалдык; в) сүйлөмдүн толуктугу; г) кептин жайылышындагы сүйлөмдүн ролу; д) сүйлөмдүн актуалдуу бөлүнүшү; ж) сүйлөмдүн коммуникативдик максаты (жай, сууроолуу, илептүү, буйрук сүйлөмдөрдү ажырымдоо); з) эмоционалдык жагы (Адмони, 1975, 6).

Айрым изилдөөчүлөр сүйлөмдү эки жактуу изилдөөнү, б.а., анын эки негизги касиетине карата: коммуникативдик жана структуралык жактарын изилдөөнү сунуш кылат.

Ал эми айрымдар бул жагдайдагы изилдөөлөрдү жыйынтыктап келип, сүйлөмдү системалык түрдө изилдөөнү талап кылат да, анын аспектилерин изилдөөдө синтаксистин тармактарынын катыштыгын төмөндөгүчө аныктаган: синтаксис эки чоң тармакка бөлүнөт: I. Микросинтаксис. II. Макросинтаксис. Микросинтаксисте сүйлөмдүн синтаксистик түзүлүшү изилденип, анын тармактары аныкталат: 1. Категориялык (сөз түркүмдөргө болгон сүйлөмдүн катышын изилдеген аспект); 2. Функционалдык синтаксис (сүйлөм мүчөлөрүнүн синтаксистик функцияларын изилдеген аспект); 3. Структуралык синтаксис (сүйлөмдөгү ички фразалык байланышын изилдөөчү аспект); 4. Линейный синтаксис (синтаксистик бирдиктердин орун тартибин изилдеген аспект); 5. Интонациялык синтаксис (сүйлөмдүн интонациялык жактан жабдылышы). Ал эми макросинтаксисте сүйлөмдүн семантикалык структурасы изилденип, анын төмөнкү тармактары белгиленет: а) коммуникативдик синтаксис (сүйлөмдүн актуалдуу бөлүнүшү изилденет); б) байланыштуу тексттин синтаксиси (фразалар аралык байланыш жана фразадан жогору турган структуралык бирдиктердин ортосундагы байланыш изилденет); в) синтаксистик семантика (өз алдынча сүйлөмдөрдүн маанилик бөтөнчөлүктөрү изилденет).

Демек, сүйлөмдү ар тараптуу изилдөөнүн негизинде анын структуралык-семантикалык моделдерин так жана кеңири аныктоого шарт түзүлөт. Салттуу грамматикаларда чагылдырылган сөз айкашы, синтаксистик байланыштар, сүйлөмдү салттуу бөлүштүрүү (жөнөкөй, татаал, бир тутумдуу, эки тутумдуу, тең байланыштагы татаал сүйлөм, багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөм), бир өңчөй

мүчөлөр, түшүндүрмө мүчөлөр, сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр сыяктуу синтаксистик категорияларды айкындоо менен бүгүнкү күндө сүйлөм теориясына толук анализ берүүгө мүмкүн болбой калгандыгын турмуш ырастоодо.

Сүйлөмдүн семантикалык структурасындагы негизги компонент болуп предикат эсептелет. Предикат да белгилик касиетте болуп, эң негизги өзгөчөлүгү катары анын предикаттык эмес белгилер менен болгон карым-катышын түшүнүүгө болот. Предикат катары шарттуу түрдө салттуу синтаксистеги сүйлөмдүн баяндоочунун касиетин көрөбүз. Демек, түрк тилдеринде, анын ичинен кыргыз тилинде да баяндоочтун милдетинде этиш сөздөр гана эмес, бардык атооч сөз түркүмдөрү да келе бергендиги маалым.

Мисалы: *Асан окуду. Гүлай – мугалим. Күн али эрте.*

Белгиленген сөздөр сүйлөмдүн семантикалык структурасында семантикалык предикат болуп эсептелет.

И.Х.Ахматов карачай-балкар тилинин материалдарынан предикаттардын негизги түрлөрүн аныктоодо анын 24 түрүн бөлүп көрсөткөн (кыймыл-аракет предикаты, кабыл алуу предикаты, ал-абал предикаты, мамиле предикаты ж.б. (Ахматов И., 1983, 86).

Ал эми субъект - касиети предикат аркылуу аныкталып турган нерселик маанидеги сөз. Салттуу синтаксистеги ээ менен шарттуу түрдө шайкеш келген бирдик. Ал кыймыл-аракеттин аткаруучусу болгон предикат менен түздөн-түз байланыштагы сүйлөмдүн семантикалык структурасындагы негизги семантикалык компонент болуп эсептелет. Ушул касиетине ылайык И.Х.Ахматов анын 18 түрүн бөлүп көрсөтөт (кыймыл-аракеттин субъектиси, кыймылдын субъектиси, кабыл алуу субъектиси, кептин субъектиси, себептин субъектиси, орундун субъектиси ж.б. (Ахматов И., 1983, 89). Мисалы: *Жусун*

келди. Ал сени жактырды. Субъектинин милдетинде дээрлик бардык сөз түркүмдөрү келе берет.

Семантикалык объект сүйлөмдүн семантикалык структурасындагы эң маанилүү компоненттеринин бири катары келип, анын мүнөзү семантикалык предикат аркылуу аныкталып турат. Салттуу синтаксисте ал тике, кыйыр толуктоочтун милдети менен шарттуу түрдө салыштырууга болот: *Отунду балта менен жарат. Кубатты көргөн жокмун.* Семантикалык объектинин негизги түрлөрүн аныктоодо И.Х.Ахматов анын 29 түрүн бөлүп көрсөтөт (Ахматов И., 1983, 90–92).

Ал эми семантикалык конкретизатор семантикалык предикаттын түрдүү кырдаалдарын көрсөтүүчү сүйлөмдүн семантикалык структурасынын компоненти катары келет. Ал компонент салттуу синтаксистеги бышыктоочтор билдирген кырдаалдык белгилер менен шарттуу түрдө салыштырууга болот.

Мисалы, орундук конкретизатор: *Мен айылда жашайм.*

Мезгилдик конкретизатор: *Мен быйыл окуйм.*

Себептик конкретизатор: *Сен үчүн жашайм.*

Семантикалык атрибут, семантикалык субъект, объект, же конкретизатор катары калыпташкан нерселик түшүнүктүн сын-сыпатын билдирген сүйлөмдүн семантикалык структурасынын багыныңкы компоненти болуп эсептелет. Аны салттуу синтаксистеги аныктооч менен салыштырса болот. И.Х.Ахматовдун эмгегинде семантикалык атрибуттун 7 түрү белгиленген (сапаттык, сандык, катыштык, таандык, орундук, мезгилдик, процесстик атрибуттар (Ахматов И., 1983, 94).

Мисалы: *Билимдүү адам алыска барат. Курста 265 студент окуйт. Бул Аскардын баласы.*

Демек, сүйлөмдү мазмун жана форма жагынан татаал биримдиктеги лингвистикалык кубулуш катары изилдөө бүгүнкү күндө чоң илимий-теориялык мааниге ээ болуп, анын системалуу изилденишине

шарт түздү. Анткени сүйлөмдүн грамматикалык жана семантикалык структуралары бири-биринен бөлүнүп, өз алдынча изилденбестен, бир бүтүндүктү түзүп тургандыгы салттык көз карашта эске алынбагандыгын турмуш өзү далилдөөдө.

Ушул жагдайдан алганда сүйлөмдү туура жана так классификациялоодо анын структуралык-семантикалык моделдерге ажыратуу өтө чоң натыйжа берет. Сүйлөм жөнүндө окуунун өнүгүшүнө да сүйлөм моделдери жөнүндө түшүнүктүн тил илимине киргизилишинин чоң мааниси бар. Ошондуктан сүйлөм моделдери жөнүндөгү теория азыркы учурда сыпаттама жана теориялык синтаксистин кечиктирилгис чечилүүгө тийиш болгон проблемаларынын бири болуп калды.

Сүйлөмдү моделдештирүүдө анын структуралык схемасын айкындоо милдети келип чыгат. Сүйлөмдүн структуралык схемасын айкындоодо сүйлөмдүн минималдык түзүлүшүн аныктоого туура келет. Өз кезегинде сүйлөм минимумун аныктоодо тил илиминде бир беткей көз караш өкүм сүрбөгөндүгүн байкоого болот. Биринчи көз караштагылар жалпы эле предикативдик бирдик катары сүйлөмдүн формалдык түзүлүшүнө көңүл бурушат; экинчи пикирдегилер сүйлөмдүн жалпы информациялык толуктугун эске алышат. Биринчи жагдайда сүйлөмдүн структуралык схемасы катары сүйлөмдүн предикативдик минимумун (жалаң сүйлөм), экинчи жагдайда сүйлөмдүн номинативдик (кабарды толук атап туруу) минимумун түшүнүшөт. Ушуга ылайык изилдөөчүлөр сүйлөмдүн структуралык схемасынын эки түрүн айырмалап көрсөтүшөт: 1. Сүйлөмдүн минималдык структуралык схемасы (сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн айкашы (эки тутумдуу структуралык схема) жана бир тутумдуу сүйлөмдөгү баш мүчө (бир тутумдуу структуралык схема); 2) Кеңейтилген структуралык схема (бул сүйлөмдүн номинативдик минимуму).

Эки тутумдуу жалаң сүйлөмдөрдүн бардыгы эле турмуш чындыгы жөнүндө толук кабар камтый албайт. Мисал: *Күн тийди. Жаан жаады. Халимат кирди. Койчулар көбөйтүздө.*

Бул мисалдардын 1–2-сүйлөмү контекстен тышкары туруп деле номинативдик функция аткара берери түшүнүктүү болуп турат. Ал эми 3–4-сүйлөмдөр семантикалык жактан өз алдынча болуп, сүйлөмгө тиешелүү мазмунга ээ болуш үчүн, б.а., номинативдик функция аткарыш үчүн алардын, сөзсүз түрдө, андан ары жайылышы талап кылынат. Анткени Халиматтын **кайда** киргендиги, койчулардын эмнени көбөйткөндүгү белгисиз бойдон калып, информациялык жактан жетишсиздик, сүйлөм структурасынын семантикалык жактан өксүктүгү ачык байкалат. Ошондуктан структуралык схемага башка дагы айкындоочу сөз формаларын талап кылат. Эгер жогорудагы сүйлөмдөр толугу менен C1Г (бул жерде C1 – семантикалык субъект, Г – семантикалык предикат) схемасында жайгашса, 3–4-сүйлөмдөрдү номинативдик деңгээлде жеткиргенде схема түрүндө төмөнкү позицияда түзүлөт: C1-C3-Г, C1C4-Г, C1-C4-C6-C3-Г: *Халимат үйгө кирди. Койчулар койлорду көбөйтүздө.* (Бул схемада C3 – барыш жөндөмөсүндөгү зат атооч, C4 – табыш, C6 – чыгыш жөндөмөсүндөгү зат атооч).

Анализденген сүйлөмдөр жогорудагы түргө келтирилгенден кийин гана номинативдик функция аткарууга жөндөмдүү болот (И.Ахматов, 1983, 125–126).

а) Бул жагдайдан алып караганда, жогоруда белгилүү болгондой сүйлөмдүн минималдык структурасы, же схемасы формалдык түрдө информативдик (кабарлоо жагынан) жактан өз алдынча толуктугу менен, б.а., катарланган окуя, же кубулуштун угуучуга толук түшүнүктүү жеткендиги менен айкын болот (*жаан жаады, күн тийди*). Бирок ушул эле структуралык схемада жайгашкан кийинки сүйлөмдөр кабарлоо жагдайынын жетишкендигине

карабастан, сүйлөм структурасынын андан ары да жайылышын, сөзсүз түрдө, талап кылып турат.

б) Ушул эле структураны экинчи жагдайдан алып карасак, жогоруда белгиленгендей, кандай гана ин-формациялык жактан (кабарлоонун жетишкендиги, түшүнүктүүлүгү) толук жабдылган угуучуга демейдегидей маалым болуп тургандыгына карабастан (*Халимат кирди; Койчулар көбөйтүздө*) маанилик жактан угуучуга, же окуп жаткан адамга кабарлоонун толугу менен, же болбосо так, анык, толук жетишине күмөндүүлүк, же жетишсиздик туудурушу мүмкүн. Ошондуктан мындайча түзүлгөн, же уюшулган сүйлөм түшүнүктү тактоочу, же анын негизин аныктоочу, жайылтуучу сөз формалары менен толукталууга тийиш. Ушул теориялык позициядан биз жогорудагы сүйлөмдүн семантикалык-структуралык схемасын андан ары жайылтууга мажбур болуп, аны структуралык семантикалык компоненттер менен толуктап, сүйлөмдүн структуралык схемасына өзгөртүү киргизүүгө мажбур болдук. Бул семантикалык операцияны ишке ашырбаганда, жогоруда көрсөтүлгөндөй семантикалык предикаттын субъектиге жана объектиге карата мамилесин толук жана түшүнүктүү көз алдыга элестетүү мүмкүн эмес эле (салыштыр: *Халимат кирди* // *Халимат үйгө кирди* – С1-Г; С1-С3-Г; *Койчулар көбөйтүздө* // *Койчулар койду көбөйтүздө* – С,-Г; С,-С3-С4-Г; Ушул жагдайда алып караганыбызда, биринчи топтогу сүйлөмдүн предикативдик негизи, биринчиден, минималдуу семантикалык структура жана кеңейтилген минималдык структура менен дал келет, б.а., С1-Г модели минималдык жана кеңейтилген семантикалык структура менен, негизинен, туура келиши толук ыктымал. Бирок сүйлөмдүн предикативдик негизи бул жерде эки, же андан ашык формалдык компоненттен турган, С1-Г схемасында калыптанган эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр сүйлөмдүн кеңейтилген схемасы түшүнүк менен шайкеш келбейт.

Бул жагынан алып караганда, сүйлөмдүн минималдык структурасы (б.а., С1-Г) жана сүйлөмдүн кеңейтилген структурасы (б.а., С1С3-С4-С5-С6-Г) бири-бирине бүтүндүн бөлүгү катары түшүнүктө колдонууга тийиш (Ахматов И., 1983, 124–126).

Демек, биз жогоруда караган эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөрдөгү семантикалык өзгөчөлүктөрдөгү биринчи жагдайды алып карасак, сүйлөмдөрдүн минималдуу жана кеңейтилген маанилик өзгөчөлүктөрүн чагылдырган С1Г схемасындагы моделдерге ылайык каралат. Ал эми эки, же андан ашык формалдык компоненттерден турган сүйлөмдүн предикативдик негизи сүйлөмдүн кеңейтилген структуралык схемасы менен шайкеш келбейт. Бул жерде минималдык семантикалык структура менен кеңейтилген семантикалык структура бири-бирине карата жалпынын бир бөлүгү катары катышта болот.

Ушул негизде И.Х.Ахматов этиштик баяндоочтуу жөнөкөй сүйлөмдөрдүн жана жаксыз сүйлөмдөрдүн негизги структуралык-семантикалык моделдерин кеңири изилдеген.

Жыйынтыктап айтканда, бүгүнкү күндөгү синтаксистик теориялардын интенсивдүү өнүгүшүнүн натыйжасында тилдин синтаксистик түзүлүшүнүн структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрү айкындалып, такталып, ар тараптуу изилдөөлөр улантылууда.

§ 2. Сүйлөмдүн функционалдык аспектиси

Синтаксистин функционалдык жагын айкыndoо, анын объектисин тактоо, биздин оюбузча, алгач тил жана кепти ажырымдоо, формалдык синтаксис менен кептик синтаксистин негизги бирдиктерин тактоо жана айырмалоо менен өтө тыгыз байланышкан. Ушул жагдайга ылайык төмөнкү параграфта тил жана кеп проблемасынын тил таануу илиминде

кандай деңгээлде тастыкталганына экскурс жасап, анан анын бүгүнкү өнүгүшүн тактап, бул проблеманын синтаксистик жагдайына өтүүнү туура деп ойлойбуз.

Тил жана кеп. Бүгүнкү күндөгү тил илиминде тил жана кептин катыштыгы жөнүндөгү проблема бардык тилчилердин көңүлүнүн чордонундагы маселелерден болуп эсептелет. Тил жана кептин бири-бирине карама-каршы коюлушу тилдик багыттардын дээрлик бардыгында тил илиминин өтө чоң жетишкендиги катары бааланып келүүдө.

Тил жана кепти бири-биринен айырмалап кароо теориялык жактан анчалык ынанымдуу болбосо да, Батыш Европа тилчилеринин эмгектеринде XIX кылымдын биринчи жарымынан тартып эле чагылдырыла баштагандыгын баамдоого болот. Биринчилерден болуп бул маселеге В.Гумбольдт көңүл буруп, ал өз эмгегинде тилди (Sprache) жана кепти (Sprachen, Rede) эки көз караштан туруп караган:

а) Кеп – бир жолку, өтмө катардагы акт, ал эми тил – кептик актылардын жыйындысы;

б) Тил – сөздөрдүн жана эрежелердин жыйындысы, кеп – улам кайтадан жаралып жана жаратып туруучу кубулуш.

Демек, кеп тилдик каражаттардын пикир алышуучулук касиетке келтирилиши, же жүзөгө ашырылышы катары таанылат. Бирок тил жана кепти ажырымдоодо Гумбольдт ар дайым эле так жана туура багытта кеткен эмес. Бул анын эмгегинин айрым жерлеринде бири-бирине карама-каршы, илимий жагынан дал келбегендиктер да кездешкендигинен ачык сезилет. Алсак, кээ бир жерде ал кеп термининин ордуна тил терминин колдонот, буга айкын мисал катары Гумбольдттун төмөнкү жазгандарын эсептесек болот: «Тил даяр продукту эмес (Ergon), ал ишмердүүлүк («Energia»), (1859, 262). Бул пикирге таянсак, биз кепти түшүнөөр элек. Ал эми тилди түз маанисинде карап, Гумбольдт андагы

айрым туруктуу жана айрым өтмө жактары бөлүнүп турарын баса белгилейт, демек, тил кептен айырмаланып, тек гана *Energia* эмес, *Ergon* да болуп да эсептелет (Гумбольдт, 1859, 291).

Гумбольдттун көз карашы боюнча тил жана кеп бири-бирине карама-каршы коюлуп, алар ишмердүүлүк жана анын продуктусу катары баалангандыгын ачык байкоого болот. Окумуштуунун бул дихотомиясы тилдин системалык мүнөзүн тангандыгына карабастан, тил илиминин кийинки өнүгүшүнө өтө чоң таасир тийгизген.

Орус окумуштуусу И.А.Бодуэн де Куртенэ тилди жана кепти потенциалдык система жана анын жүзөгө ашырылышы катары айырмалайт, б.а., тилди потенциалда гана (*in potentia*) жашап туруучу белгилүү курамдык бөлүктөрдүн жана категориялардын зарыл комплекстери катары, ал эми кепти үзгүлтүксүз кайталанган тилдеги бардык жеке оттеноктордун адамдардын мүнөзүндөгү пикир алышууга негизделген жана анын өз оюн бекемдөөгө болгон керектөөсүн чагылдырган жана ошондой эле аны башка адамдарга кабарлоо үчүн пайдалануу максатында үзгүлтүксүз кайталанып турган бардык маанилик оттеноктордун жыйындысы катары (тил, кеп – адамдардын сөздөрү) сыпаттаган (Бодуэн, 1963, 77). Бодуэн де Куртенэнин башка бир макаласында тилдеги ички, борбордук жана ички перифериялык жактары аныкталат, б.а., рухий, же мээ менен тыгыз байланышкан сезимдик жагын, тактап айтканда, тилди жана сүйлөөнү айырмалаган (Бодуэн, 1963, 212). Жогорудагы белгилеген пикирлерди жетекчиликке алып, Бодуэн өз мезгилинде тилди жана кепти так ажыраткан деген пикирден алыспыз. Анткени ал Гумбольдттон айырмаланып бул проблеманы чечүүдө тилдин психикалык жана физикалык жактарын карама-каршы коюуга негизделгендигин байкайбыз.

Г.Фон дер Габеленц жогорудагы эки окумуштуудан айырмаланып, тилдин түрлөрүн билдирүүчү үч

түшүнүктү айырмалоого аракет жасайт: Кеп (Rede), конкреттүү тил (Einzelsprache) жана тилдик жөн-дөмдүүлүк (Sprachvermoden). Бирок Фондер Габеленц тил жана кепти айырмалоочу белгилер жөнүндө маселеге көңүл бурбагандыгын ачык белгилөөгө болот. Ал кепти билдирүү, б.а., жүзөгө ашыруу, манифестация катары аныктаганы менен, анын тилден болгон айырмачылыгына токтолгон эмес (Габеленц, 1891).

Младограмматиктердин өкүлү болгон Г.Пауль (1960) өз мезгилинде тил жана кепти бири-биринен айырмалабаса да, лингвистикага «тилдик узус» түшүнүгүн киргизип, тилдик узус жана жеке (индивидуалдык) тилдин карым-катышын тилдик өнүгүүнүн теориясындагы эң маанилүү проблемалардын бири катары аныктайт. Г.Пауль тилдин индивидуалдык жана узулдук (социалдык) жагын карама-каршы коюшу, кийинчерээк Соссюрдун тилди жана кепти карама-каршы коюшуна өз таасирин тийгизгендиги окумуштуулар тарабынан таасын белгиленген (Чикобава, 1969, 84).

Швейцар тилчиси Ф. де Соссюр тилчилердин ичинен биринчи жолу тил жана кепти бири-бирине каршы коюп, аны өзүнүн жалпы лингвистикалык концепциясын аныктоочу негиз катары карайт да, азыркы тил илиминин түптөлүшүнө чыйыр салган.

Тил Ф. де Соссюр тарабынан социалдык баалуулугу бар белгилердин системасы, ал эми кеп эрктин жана түшүнүүнүн индивидуалдык актысы катары бааланып, тил менен кеп социалдык кубулуштан жеке кубулушка, бир беткейликтен көп жактуулукка, системанын-конгламератка карата болгон карама-каршылыктары белгиленет. Соссюр үч түшүнүктү айырмалайт: кеп ишмердүүлүгү (langage), тил (langue), кеп (parole).

Кеп ишмердүүлүгү адамдардын пикир алышуу процессин ичине аларын шарттап, ушул процесстин ичинен Соссюр эки объектини бөлүп көрсөткөн: тил жана кеп.

Соссюр тилди жана кепти бирине бирин каршы коюуда бир нече далилдерге таянган:

Тил маанилүү (олуттуу), ал эми кеп аздыр-көптүр кокусунан жаралган кубулуш (Соссюр, 1933, 38).

Тил социалдык, кеп социалдык эмес, индивидуалдык кубулуш (Соссюр, 1933, 39). Анткени индивид өзү жалгыз тилди түзө да, өзгөртө да албайт. Тил көпчүлүктүн келишиминин негизинде гана жашап турат. Тескерисинче, кеп индивидуалдуу, себеби ал масса тарабынан чыгарылбайт, ал адамдардын сүйлөгөндөрүнүн бардыгынын жыйындысы болуу менен өз ичине төмөндөгүлөрдү камтыйт: а) сүйлөөчүнүн эркине байланыштуу индивидуалдуу комбинациялар; б) бул комбинацияларды аткарууга зарыл болгон сүйлөө актылары. Демек, кепте коллективдүү эч нерсе жок, анын жүзөгө ашырылышы – жекече жана өтө тез болот (Соссюр, 1933, 42–43).

Тил социалдык баалуулугу бар белгилердин системасы болуп саналат, кеп болсо системалуулукка ээ эмес.

Тил кептик актыларда жүзөгө ашырылуучу ыктардын жыйындысы болуп эсептелет, б.а., «тил бул – аң сезимде, так айтканда, жалпы эл индивиддердин жыйындысынын аң-сезимдеринде потенциалдуу жашап турган грамматикалык система» (Соссюр, 1933, 38).

Тил бул – субстанция эмес, ал – форма, субстанция, б.а., тыбыштар жана маанилер кепке тиешелүү (Соссюр, 1933, 120).

Соссюр тил жана кептин ушул карама-каршы жактары менен кошо алардын карым-катышын да эстен чыгарбайт. Анын ою боюнча тил кепти түшүнүүгө, ал эми кеп тилди орнотууга зарыл кубулуштардан болуп эсептелет. Кептин тарыхый фактысы – ар дайым тил менен шайкеш келип турат, тил бир эле мезгилде кептин куралы жана продуктусу катары эсептелет (Соссюр, 1933, 42). Ошондой болсо да тил жана кеп – айырмаланып турган эки

объект. Ошондуктан бул эки объект түрдүү илим тармактары тарабынан изилдене тургандыгын белгилеп, Соссюр тилдин лингвистикасын жана кептин лингвистикасын бөлүп көрсөткөн. Анын пикири боюнча тил ишмердүүлүгү эки бөлүккө бөлүнөт. Алардын биринчиси негизгиси болуп эсептелет, б.а., тил өз маңызы жагынан социалдуу, индивидден көз каранды эмес, бул илим таза психикалык көрүнүш; экинчиси, экинчи даражадагы, өз предмети катары кептик ишмердүүлүктүн индивидуалдык жагын камтыйт, б.а., кепти, сүйлөөнү камтыйт да, ал психофизикалык кубулуш болуп эсептелет (Соссюр, 1933, 42).

Соссюр эң алгачкылардан болуп тил илимин өзүнчө илим тармагы катары бөлүп чыгышына жана тил менен кепти карама-каршы коюшуна Гумбольдт, Пауль, Бодуэн, Габеленц, Финкель жана башка окумуштуулардын теориялык эмгектери өз таасирин тийгизбей койбогондугун ачык байкоого болот.

Алсак, Гумбольдт да, Соссюр да тилди эрежелердин жыйындысы, ал эми кепти анын жүзөгө ашырылышы катары карашат да, тилди индивидге карата тышкаркы көрүнүш катары баалайт. Тилдин кеп актысынын натыйжасында түзүлүп, өзүнчө система экендигин да бул эки окумуштуу табат. Бирок Гумбольдттун ою боюнча тил жана кеп эки өз алдынча илимдин тармагы эмес, бир бүтүндүн эки жагы катары бааланат. Эгерде Гумбольдт тил жана кепти айырмалоодо форма менен материяны айырмалоо, социалдык жана индивидуалдуулукту карама-каршы коюу менен иш алып барса, Соссюрда бул карама-каршы коюу тил жана кепти айырмалоодого негизги ролду ойнойт. Ошондой эле Гумбольдто өзгөчө мааниге кеп ээ болуп турса, Соссюрда тил негизги кубулуш, ал эми кеп экинчи даражадагы кубулуш катары белгиленет.

Габеленц жана Соссюрдун көз караштарын салыштырсак, тилдик ишмердүүлүктө Габеленц

ленц үч түшүнүк (Sprache: Eizelsprache< Rege< Sprachvermoden), Соссюр эки түшүнүктү (Langage: langue, Parole) бөлүп күрсөтүшкөн. Ал эми Соссюр тил жана кеп тил илиминдеги эки өз алдынча тармактарында изилдениш зарылдыгын белгилесе, Габеленц конкреттүү тил, кеп жана тилдик жөн-дөмдүүлүк бир эле объектинин – тилдин түрдүү жактары болуп эсептелгендигин жактаган.

Демек, биздин оюбузча, тилди жана кепти Ф. де Соссюр, биринчилерден болуп айырмалаган деген көз караш туура эмес, анткени бул маселенин чечилишине андан мурунку окумуштуулар тарабынан негиз салынып калгандыгын ачык баамдоого болот.

Соссюрдун тил жана кепти карама-каршы коюу концепцияларынын андан ары өнүгүшүндө Женева, Прага, Копенгаген мектептеринин өкүлдөрүнүн эмгектери өтө зор.

Л.Ельмслев Соссюрдун тилди аныктаган үч түшүнүгүнө (Langage, langue, Parole) шайкеш тил-схема, тил-норма, тил-узус, кеп актысы түшүнүктөрүн белгилейт. Бул жерде схема таза форма катары (тил) анын жүзөгө ашыруучу кеп актысына карама-каршы келет. Ал эми тил-норма бир эле мезгилде тилдик касиетти да, кептик касиетти да алып жүрүүчү каражат катары аныкталат. Тил-узус бир жагынан Соссюрдагы «тил» түшүнүгүнө туура келсе, экинчи жагынан, манифестациянын бардык деталдарын өз ичине камтып, б.а., кепке да дал келет. Бул жагдайда ал норма сыяктуу эле тилге да, кепке да таандык бирдик болуп эсептелет. Демек, Ельмслевдин концепциясы боюнча Узус ишке ашыруу теориясынын чыныгы объектиси катары келип, норма – жасалма түзүлүш, ал эми кеп актысы «өтмө факт» катары аныкталат да (Ельмслев, 1965, 119), автор Соссюрдун «кеп» терминин «узус» менен алмаштыргандыгын ачык байкоого болот. Жыйынтык оюнда Ельмслев тилди жана кепти карама-каршы коюуда схема жана узусту карама-каршы коёт.

Тил жана кептин катыштыгы жөнүндө маселени Л.В.Щерба жаңыча чечүүгө аракеттенет. Ал тилдин үч аспектисин айырмалоо зарылчылыгын белгилейт: 1) Кеп ишмердүүлүгү, же кеп түзүлүшү (сүйлөө жана түшүнүү процесстери); 2) Кеп материалы (кеп ишмердүүлүгүнүн продуктусу), 3) Тилдик система (сөздүк жана тилдик грамматикалык түзүлүшү); (Щерба, 1974 , 252–256).

Бул жерде Соссюрдун *langue* терминине тилдик система, *langage* – тил, ал эми *parole* терминине Щербанын «кеп ишмердүүлүгү», «тилдик материал» чогуусу менен келип дал келет. Демек, Щербанын концепциясында кеп эки бөлүктөн турат: ишмердүүлүк жана бул ишмердүүлүктүн натыйжасында түзүлгөн материал.

Айрым окумуштуулар Щербанын үч аспектिलүү бөлүштүрүүсүн төрт аспектилүү бөлүштүрүү менен толукташат: кеп актысы, кеп, тил, кеп мүмкүнчүлүгү.

И.А.Смирницкий Соссюрдун *parole* термининен баш тартат. Кеп анын колдонуусунда *langage* терминине дал келип, тил кепке карама-каршы коюлбай анын бир бөлүгү катары бааланат. Кеп анын аныктоосунда сүйлөө процесси, б.а., эмне айтылат, кабыл алынат, угулат – бардыгын өз ичине камтыйт. Кеп пикир алышуу каражаты гана эмес, бул каражаты колдонуу жана анын продуктусу. Тил болсо кептин бир ингредиенти, анын эң манилүүсү. Тил кеп сыяктуу эле коомдук кубулуш, пикир алышуунун эң маанилүү куралы» (Смирницкий, 1954, 13–14).

Демек, Смирницкий тил жана кеп терминдерин колдонгону менен ал экөөнү карама-каршы коюу проблемасын жокко чыгаргандыгын тил илиминде бирден бир объект – тил адам баласынын пикир алышуусундагы бирден бир каражат экендигин күн тартибине койгондугун баамдоо кыйын эмес.

Кийинки изилдөөлөрдө Соссюрдун «тил – кеп» дихотомиясына сын көз караш, тил илиминин

объектисин бул жөнүндө түшүнүктүн биримдигин сактоо аркылуу чечүүгө аракет жасалууда.

Проф.С.Өмүралиева кептин түрлөрүн төмөнкүдөй түрлөргө ажыратат. «Кепти тандоодо, автор тике жана бөтөн, өз жана өзгө кеп деп ажыраткан, бирок ошол эле учурда тексттин бирдигин түзө турган ыкмасын тандап алат. Бөтөн жана өзгө кепти жакын маанилеш, синонимдеш деп карасак болот, анткени ал белгисиз, же белгилүү айтуучу тарабынан качандыр бир мезгилде айтылып, бирок керегине жараша тексттин тутумунда кайрадан интерпретацияланат» (Өмүралиева, 2002, 157). Албетте, кеп түзүлүшү жагынан: а) диалогдук кеп; б) монологдук кеп деп бөлүнөт.

Дегинкисин алганда кеп процесси коомдук мүнөзгө ээ экендиги талашсыз. Бул процессте бир сүйлөөчү, бир же бир нече угуучу катышат. Пикир алышуу процесси сүйлөөчүдөн башталып, угуучудан аяктайт. Угууга бир нерсе жөнүндө кабар берүүдө сүйлөөчү тыбыштар аркылуу түзүлгөн, белгилер системасын өз ичине камтыган тилди пайдаланат. Сүйлөөчү тарабынан ачыкка чыгарылган белгилер угуучу тарабынан кабыл алынат, ал угуучу ошол тилди алып жүргөн адам, бул белгилер кандайдыр бир маанилер менен тыгыз байланышкан, айтылгандарга толук түшүнөт. Ушул жагдайда алганда тилди жана кепти илимдин эки тармагы катары ажыратып изилдөө биримдүүлүктөгү процессти бөлүп-жаруу дегендикке жатаар эле.

Биз жогоруда тил жана кеп маселелеринин ажырымына, алардын биримдигине, теориялык далилдерине аздыр-көптүр токтолуп кеттик. Ушул кезге чейин интонацияны изилдеген окумуштуулар арасында, дегеле тилчи-окумуштуулардын ичинде, дагы бир такталбаган талаш маселе чечилбей келе жаткандай. Ал – интонация тил бирдигине жатабы, же кеп бирдигине жатабы деген маселе. Аталган проблеманы өткөн кылымдын 70-жылдарында акаде-

мик А.А.Реформатский дагы өтө курч коюп кеткен. Бул маселени чечүүдө далай изилдөөлөр, монографиялар жаралды, көз караштар пайда болду, илимий-конференциялар өткөрүлдү. Маселе дагы эле толугу менен чечилбей келе жатат. Мунун бирден бир жөнөкөй себеби: тилдин синтаксистик структурасын изилдеген окумуштуулар, тактап айтканда, интонацияны синтаксистик көз караштан карагандар аны көбүнчө тил бирдигине кошуп жүрүшсө, интонацияны суперсегменттик көз караштан изилдеген окумуштуулар кеп бирдигине тиешелүү экендигин жазып жүрүшөт. Бул эки көз караштын бирин туура, экинчисин натура деп айтууга болбойт. Анткени алар бири-бири менен карым-катнашта, байланышта карала турган, камыр-жумур маселелер. Ырас, интонация, негизинен, кеп агымында ишке ашат. Кеп агымында гана интонацияны тасмага, магнит лентасына түшүрүп, ар кандай сегменттик, суперсегменттик жана синтаксистик бирдиктерге ажырата алабыз. Кеп – адамдардын бири-бири менен пикир алышып, түшүнүшү, сүйлөшүүсү болуп саналат. Бул көз караштан алганда интонация кеп агымына тиешелүүдөй көрүнөт. Бирок интонациянын табиятын толук ачып берүү үчүн академик АА.Реформатский болуп көрсөткөн беш «делону» («Дело» деген термин А. Реформатский боюнча алынды – К.Т.) карым-катнашта изилдөө керек. Алар:

- 1) тил жана кептин интонацияга болгон катышы;
- 2) жазуу жана оозеки айтымдын синтаксиске жана интонацияга болгон катышы;
- 3) интонация жана грамматика (тактап айтканда, синтаксиске болгон катышы);
- 4) сүйлөм жана фраза;
- 5) фонетика жана грамматика (жалпы фонетика, фонема системасы жана морфема системасы «синтаксистик фонетика», башкача айтканда, интонация жана синтаксис), «Все эти пять «дел» (пять – по

крайней мере!) связаны между собой, но представляют собой разные стороны и аспекты этого сложного узла» (Реформатский, 1976, 8). Демек, терең анализдеп байкасаң, академик А.Реформатский интонацияны тил бирдигине да, кеп бирдигине да кошуп жатканын көрөбүз. Аталган маселенин кеп төркүнү барып келип эле В.Гумбольдт тарабынан белгиленген, Ф. де Соссюр тарабынан атайын изилдөөнүн объектиси катары каралган тил менен кеп маселесине барып такалат. Кеп тил бирдигине жаткандан кийин интонацияны тилден бөлүп кароого болбойт. Анткени тил илиминин объектиси бөлүнгүс биримдикти сактоого тийиш. Бул жерде негизги ролду тилдин функциясына ыйгаруу ынанымдуу. Бул объект Соссюрдун кептик ишмердүүлүк түшүнүгүнүн маанисине жакындап, өз ичине тил жана кепти чогуу алгандагы түшүнүгүн камтып турат. Тил адамдардын бири-бири менен карым-катышы үчүн пайдалануучу каражаттардын жыйындысы, ал эми кеп – аларды пайдалануучу процесстин өзү болуп саналат. Ошондуктан бул карама-каршылыкта турган эки термин тилге таандык көрүнүш катары бир предметте изилдениш керек. Аларды өз алдынча объект катары бири-биринен такыр ажыратып карай турган болсок, тилдин татаал жаратылышын туура жана так ажыратуу өтө оордоп кетер эле.

Тил жана кептин биримдигин таануу – эки илимдин тармагы жөнүндөгү маселени күн тартибинен бошотот.

Тил – эң бир татаал кубулуш, андан анын түрдүү жактары бөлүнүп чыгат, бул жагдайы тил илиминде бир нече тармактардын бөлүнүп чыгышына шарт түзүп, аларды тилдин белгилүү бир аспектиери изилдешине негизделет. Алсак, тыбыштар – фонетикада, маанилер – семантикада, мамилелер – фонология, морфология – сөздөрдүн курамдык бирдиктеринин (морфемалардын) ортосундагы, синтаксисте

сөз айкашын түзүп турган сөздөрдүн ортосундагы мамилелерди изилдейт.

Бул жерде тил илиминин тармактары тил менен кепти бири-биринен бөлүүгө эмес, бир жагынан тыбыштарды, маанилерди, мамилелерди, экинчи жагынан түрдүү көлөмдөгү бирдиктерди (морфема, сөз, сөз айкаштарын) бөлүүгө алып келет.

Тилдин түрдүү жактарын изилдөөдө тил илими илимдин башка тармактарындай эле жалпы мыйзамченемдүүлүктөрдү аныктоону максат кылат. Ушуга байланыштуу бирдиктүү тилдин чегинен жалпы жана конкреттүү көрүнүштөрдү бири-бирине карама-каршы коюу менен эки объектини бөлүп, өз алдынча илим тармагы катары изилдөө талапка ылайык келбейт. Ар бир тилдик конкреттүү факт белгилүү бир жалпы касиетти алып жүрүүчү болуп саналат.

§ 3. Тил жана кеп бирдиктери

Демек, тил жана кепти айырмалоого мүмкүнбү? Тил илиминин бүгүнкү жетишкендиктерине ылайык бул суроону мындайча тактоого болор эле: жогорку белгиленген категориялар тилдик материалда кездешеби? Эгер бул категориялар тилдик материалда объективдүү түрдө жашап турса, алардын бири-бирине болгон мамилелерин жана касиеттерин ачып берүү зарыл. Ушул жагдайдан алганда тил жана кепти тилдик материалдардын өзгөчө кубулуштарын түшүндүргөн категориялар катары кароо зарылчылыгы келип чыгат.

Тил пикир алышуунун каражаты катары төмөнкү негизги шартты аткарып турушу керек: ошол конкреттүү тилди колдонгон коомдун бардык мүчөлөрү үчүн бирдиктүү жана түшүнүктүү болуш керек. Тилдин бирдиктүүлүгү жана жалпы түшүнүктүүлүгү белгилүү бир тилдик форма, белгилүү бир маанилер менен байланыштуу болуусу-

нун натыйжасында жүзөгө ашырылат. Өз кезегинде форманын жана маанинин биримдиги бир тилде сүйлөгөн бардык адамдар үчүн милдеттүү түрдө болгон тилдик норманы түзүп турат. Норма катары тыбыштар жана тыбыштардын айкашуусун, морфема жана грамматикалык формалардын жасалыш эрежелерин, сөз жана сөздөрдүн айкашуу эрежелерин, сүйлөм түзүү эрежелерин, сүйлөмдөрдүн схемаларын, сөз жасоо эрежелерин түшүнсөк болот. Демек, норма фонетикалык, лексикалык, грамматикалык өзгөчөлүктөрдү ичине камтып турат.

Тилдик нормалар өз кезегинде тилдик системанын негизин түзүп турат. Асыресе, тилдик материалда тилдик системаны жана ошол тилдик системанын нормасына ылайык ишке ашырылган жана ушул нормалардын жардамы аркылуу оозеки жана жазма түрүндө жашап турган тилдик катнаш, же кепти айырмалоого болот. Кеп пикир алышуу процесси, сүйлөөчүнүн ишмердүүлүгү (кептик ишмердүүлүк), анын натыйжасы (кептик материал). Тилдик система тек гана кептик формада жашап турат, б.а., кептик ишмердүүлүктүн жана кептик материалдын формасында жашайт.

Тилдик система реалдуу түрдө кепте жүзөгө ашат. Ошондуктан тил жана кеп маңыз жана кубулуш катары бири-бири менен мамилелеш болот (Ванников, 1979, 6-бет). Айрым окумуштуулар тил жана кепти жалпы жана жеке кубулуш катары бири-бирине катыштыгы бар категориялар экендигин белгилешет (Ахматов И. 1983, 31).

Тилди жана кепти маңыз жана кубулуш катары аныктоо менен Ю.В.Ванников тилди эки мааниде колдонот: кеңири мааниде (жалпы эле тилдик материал) жана тар мааниде (тилдик система). Ал эми тилдик системага кептик ишмердүүлүктүн жана кептик материалдын карама-каршы коюлушун кеп катары түшүнөт (Ванников, 1979, 7).

Тил ойлонуунун куралы жана пикир алышуу каражатынын милдетин аткарып турушу тилдик материалды жүзөгө ашырылышынын эки жагы болуп эсептелет. Тилдик системада логикалык маанилер жана мамилелер чагылдырылып, ал эми пикир алышуу кеп формасында агып өтөт.

Тилдин ойлоо куралы катарында жашап турушу – ойдун пайда болушу, жашап турушу жана анын берилиши тек гана тилдик формада мүмкүн экендиги менен аныкталып турат. Ошондуктан «тил ойлоонун материясы гана эмес, логикалык категориялардын абстракцияланышынын, объектиленеишинин каражаты да, логикалык операциялардын куралы да болуп эсептелет. Ойлоонун элементардык категориялары – түшүнүк менен ой жүгүртүү тилдик системанын элементтери сөз жана сүйлөм менен «ширилишип», бири-бири аркылуу реалдуу чындыкты чагылдырып турат (Ванников, 1979, 9).

Ю.В.Ванников ойлоо ой жүгүртүү формасында гана ишке ашырылуучу процесс эмес экендигин эске алып, мындан тышкары дагы ой жүгүртүүгө шайкеш логикалык эки элементардык формасын белгилеп өтүүнү сунуш кылат: суроо жана буйрук (побуждение). Бул логикалык категориялар өздөрүнүн негизги структуралык мүнөзүндө ой жүгүртүүнүн моделине таянса, сапаттык жагынан өзгөчөлөнүп турат, бул өзгөчөлүк мүчөлөрдүн ортосундагы предикативдик эмес, өзгөчө байланыш аркылуу шартталган (Ванников, 1979, 9).

Бул жагдайда алганда структуралык жактан үч логикалык формалардын окшоштук принцибин эске алып, (ой жүгүртүү, суроо, буйрук), булардын ортосундагы мамилени эки мүчөлүү ой катары аныктап, сүйлөмдүн негизин ой жүгүртүү, суроо жана буйрук аныктагандыгын моюнга алуу менен Ю.В.Ванников тилдик системанын ичине кирээрин тактайт. Анткени сүйлөмдүн маңызы тилдик бирдикке киргендиги менен өзүнүн грамматикалык түзүлүшү аркылуу

аныкталып турат. Бул жактан алганда сүйлөм эки жактуу жаратылышка ээ: бир жактан алганда, ой жүгүртүүнүн тилдик формасына, экинчи жагынан формалдык-грамматикалык структурага ээ (Ванников, 1979, 10).

Бирок сүйлөм өз кезегинде айрым логикалык категориялардын тилдик белгилениши болгондугуна карабастан, тилдик системага тиешелүү болуп эсептелет, анткени сүйлөмдүн маңызы, анын тилдин бирдиги катары аныктап турат. Ошондуктан сүйлөм эки түрдүү касиетке ээ: бир жагынан алганда, ой жүгүртүүнүн тилдик формасы, экинчи жактан алганда, формалдык грамматикалык түзүлүштү өз ичине камтыган категория. Ушул жагынан алып караганда сүйлөмдүн эң маңыздуу грамматикалык түзүлүшү сүйлөм ичиндеги грамматикалык байланыштардын үзгүлтүксүздүгү (Пешковский, 1956). Мисалы: *Даңазалуу байбача кумуш саптуу камчысын улаганы көздөй ыргытты. (Т.С.)* Бул сүйлөмдө «даңазалуу» жана «ыргытты» деген сөз «байбача» деген сөз менен, «кумуш саптуу» деген сөз «камчы» деген сөз менен, «камчы» деген сөз «улаганы көздөй» жана «ыргытты» деген сөз менен байланышып жана аныкталып турат. Бул сөздөрдүн формалдык жактан бири-биринен болгон көз карандылыгы – сөздөрдүн сүйлөм түзүлүшүндөгү грамматикалык жактан болгон байланышы. Сөздөрдүн грамматикалык жактан болгон үзгүлтүксүз байланышынын касиети өтө маанилүү, анткени алар сүйлөмдүн жаратылышында, анын тил системасындагы жаратылышынын аныктоочу факторлорунун бири катары эсептелет. Бирок айрым учурларда бул фактор сүйлөм схемасындагы грамматикалык байланыштын үзгүлтүксүздүгүн камсыз кыла албайт. Анткени сүйлөм бир сөздөн да түзүлүп калышы ыктымал (*Жаз. Сезимдер.. Турмуш...*). Мындан тышкары бүгүнкү күндөгү басма сөздөгү жана адабий процесстеги жазуучулардын чыгармаларындагы

сүйлөм түзүлүштөрүндөгү айрым сөздөрдүн грамматикалык байланыштарынын үзүлүп калышынын натыйжасында адабий тилдеги норманын түздөн-түз бузулушунан (анын натыйжасында күндөлүк басма сөздө жана профессионалдык адабий процессте, гезиттердеги адабий бүтүмдөрдө) айрым өзгөчөлүктөр калыптанган. Турмуштук көрүнүштөрдөн эле мисал алалы: *Ээ, мына сага! Күн жылуу. Күн жылыгансыды го? (Күн жылуу. Күн жылыгансыдыгы го?)* Капшаага алынган сүйлөмдөрдүн маанисин, өздөрүнө тиешелүү формалдуу структуралык өзгөчөлүктөрүн карасак, бул сүйлөмдөрдө эки мүчөлүү ой жүргүзүлөт. Бул сүйлөмдөрдүн жалпы маңызын аныктоодо анын формалдуу-грамматикалык гана эмес, логикалык да критерийин эске алуу зарыл. Сүйлөм грамматикалык бирдик катары логикалык мазмун менен үзгүлтүксүз байланышып, экилтик жыйынтык менен аныкталып туруш керек.

Сүйлөм бир, же бир нече сөздөрдөн да турушу толук ыктымал. Ушул жагдайда алганда сөз айкашы жана сүйлөмдүн ортосундагы айырмачылык сандык жагынан эмес, сыпаттык жагынан аныкталышы керек.

Демек, «сүйлөм – бул эки мүчөлүү маанини билдирген, үзгүлтүксүз синтаксистик катарда турган сөздөрдүн предикативдик айкашынын формалдуу-грамматикалык схемасы» (Ванников, 1965, 11).

Грамматикалык жактан уюшулушундагы айырмачылыктар сүйлөмдүн структуралык типтерин аныктап турат; логикалык корреляттар жагынан болгон айырмачылык сүйлөмдүн функционалдык типтерин аныктап турат (жай, суроолуу, илептүү, буйрук).

Тилдин башка бир эң манилүү функциясы – анын пикир алышуу каражаты катары келиши. Ал эми пикир алышуу кепте жүзөгө ашырылат. Тил менен кеп проблемасы тил таануу илиминде түрдүүчө чечилип келе жатат. Тилдин структуралык система-

сын ар тараптан терең изилдөө, коммуникативдик синтаксистин пайда болушу, семантикалык жана функционалдык грамматиканын жаралышы, тил менен кептин (речтин) өз ара бөлүнүшү «сүйлөм жана айтым» деген түшүнүктөрдү жаратты.

Демек, тил адамдын иш аракетинин продуктусу болуу менен бирге максаттуу багыттуулукка ээ. Кептин байланыш куралы катарында анализ жасоодон, сүйлөөчүнүн эң негизги максаты – ойду билдирүү экендиги даана байкалып турат. Ошондуктан лингвистикалык анализди функционалдык көз караштын негизинде жүргүзүү керек. Бул көз караштан алганда, тил белгилүү даражадагы максатка багытталган ойду билдирүүнүн системалуу каражаты». Тил менен кептин өз ара карым-катнашы татаал жана көп кырдуу. Тилдеги каражаттардын бардыгы кепте кездеше берген менен, кептеги каражаттар тилде кездеше бербейт. Анын себептери ар түрдүү. Анткени сүйлөп жаткан адамдын кеби ар кандай психологиялык абалда, жагдайда, түрдүү сезим менен айтылат. Мындай учурда дайыма эле тилдик норма сактала бербейт. Адамдын ички психологиясы айтымдын структурасына өз таасирин тийгизет.

Көңүлү даарыган Ормон тезинен Ботокан байды алдыртты үстүнө:

Анан... Ошол... Келдим, баатыр! – деди Ботокан чөк түшө.

Келгениң дурус! Келгениң дурус!

Анан... Ошол! Көч, баатыр! Кет, баатыр! Мага жайыт көп калат. (К.О.)

Ким болуп кетти?

Бирөөдүр. (К.О.)

«Айтым» деген термин өзү эле айтып тургандай добуштуу айтылган сүйлөмдү билдирет. Айтым оозеки кептин дагы, жазуу кебинин дагы коммуникативдик бирдиги болуп саналуу менен, анын теориясы сүйлөмдүн интонациялык жактан айтылышына

негизделген. Азыркы тил таануу илиминде айрым окумуштуулар өзгөчө сүйлөмдү актуалдык жактан бөлүштүрүүдө, айтымды кептик системага кошуп жүрүшөт.

Дегеле айтымды тилдик системага кошуу талаш туудурган проблемалуу маселелерден болуп саналат. Эгер айтымдын баарын, башкача айтканда, коммуникативдик байланыштын баарын «айтымга» кошо берсек, албетте, айтымдын тилдик системага кирери эч кандай талаш туудурбайт. Бирок тил таануу илиминде «айтым» деген термин тар мааниде колдонулат. Сүйлөм катары предикативдик бирдиктин базасында гана колдонулуп, айтым катары сүйлөмгө негизделет. Лексико-грамматикалык каражаттары бирдей эле сүйлөмдөр жагдайга, шартка, сүйлөөчүнүн психологиялык абалына жараша ар түрдүү айтым менен айтылышы мүмкүн.

Албетте, тилдин лексикалык, грамматикалык жана интонациялык бирдиктери кандайдыр бир деңгээлде өз ара пикир алышууга түздөн-түз катышат. Бирок угуп, же окуп жаткан киши тилдин үч бирдигинин бирөөсүнө өзгөчө көңүл бурушу мүмкүн. Алсак, сүйлөп жаткан учурда мындай тилдик бирдик интонация болуп саналат, ал эми жазуу, же китеп окуу учурунда грамматикалык жана лексикалык көрсөткүчтөрдүн ролу жогорулайт.

Лингвистикалык адабияттарда айтымды айырмалоонун аныктагычы катары көбүнчө грамматикалык көрсөткүчтөр көрсөтүлөт. Мындай жыйынтык чыгаруу бир жактуу болуп калары айдан ачык, анткени тил бирдиктеринин бардык деңгээли айтымды айтууда бирдей катышат. Тигил, же бул деңгээлди өзгөчө бөлүп кароого болбойт. Эгер айтым айтышып жаткан учурда тил каражаттарынын бир көрсөткүчү башкача каражаттарына караганда бөлүнүп айтылса, анда ал айтымдын функциясына өтүп кетет.

Айтым сүйлөөчүнүн жана угуучунун психологиялык абалына, жагдайга байланыштуу болот.

Ошондуктан айтымда көбүнчө коммуникативдик жана экспрессивдик функция басымдуу кызмат аткарат. Айтылышы боюнча кандайдыр бир коммуникативдик багытты билдирген айтымдын коммуникативдик түрлөрүн, шарттуу түрдө, айтымдын коммуникативдик функциясы деп атоого болот.

Айтымдын коммуникативдик функциясы лексико-грамматикалык жана интонациялык каражаттардын карым-катнашынан көрүнөт.

Айрым изилдөөлөрдө текст баарыдан мурда кептик бирдик катары сыпатталып, тексттин коммуникативдик структурасында тексттин негизги жана бирден бир конституэнти катары айтым эсептелет.

Айтым маанилик биримдикти камтып турган билдирүүнүн бирдиги болуп саналат. Ушул жагдайдан алып караганда, айтым айрым учурда тилдик бирдик – сүйлөмдү, айрым учурда кептин коммуникативдик бирдигин жалпы атоодо колдонулгандыгын ачык байкоого болот. Кийинки кездерде тилдин бирдигине шайкеш келген бирдикти каршы коюуга аракет жасалып, бул проблема дегинкисин чечилип калды десек жаңылышпайбыз.

§ 4. Сүйлөм жана фраза

Тилдин негизги пикир алышуу бирдиги сүйлөм экендиги тилчи-окумуштуулар тарабынан байыркы мезгилдерден тартып эле аныкталып келген. Ал эми тил жана кепти ажырымдоонун негизинде, XIX кылымдын экинчи жарымынан баштап, анын бирдиктерин да бири-бирине карама-каршы коюп изилдөө зарылчылыгы келип чыккан.

Фразаны кептин негизги интонациялык бирдиги катары кароо орус окумуштуусу А.М.Пешковский тарабынан алгачкылардан болуп таанылган. А.М.Пешковский кептин негизги интонациялык бирдиги катары фразаны бөлүп, ал өз кезегинде толук бүткөндүктү билдирген үч интонациянын (жай,

суроолуу, илептүү) бири менен жабдылышы керек экендигин белгилейт (Пешковский, 1956, 459–460).

А.М.Пешковскийдин ою боюнча фраза ритмо-методикалык, сүйлөм грамматикалык кубулуш (ээ менен баяндооч жана айкындооч мүчөлөрдүн биригиши) (Пешковский, 1956, 50).

Ушул жактан алып караганда кеп айрым интонациялык-маанилик бөлүктөр болгон фразаларга ажырайт, бул бөлүнүү интонациянын жардамы аркасында болуп өтүп, ал фразаны уюштуруучу элемент катары анын ички биримдигине да, пикир алышуунун бул коммуникативдик бирдигинин да чек арасын аныктап турат.

Сүйлөм менен фраза көпчүлүк мезгилде бири-бирине шайкеш келип, б.а., сүйлөмдү фраза аркылуу чагылдырууга мүмкүн болсо, фраза Ю.В.Ванниковдун пикири боюнча сүйлөмдүн түзүлүшүн ишке ашырууда дайыма эле колдонууга мүмкүн эмес, айрым учурларда сүйлөм менен фразанын чек аралары шайкеш келбей калат. Ушул жагдайда тилдин жана кептин бирдиктерин жалпылоочу пикир алмашуунун бирдигинин зарылчылыгы түзүлөт. Бул элементтердин ортосундагы синтаксистик-семантикалык мамилелерди автор синтаксистик түзүлүштүн (тилди жалпылоочу элемент) жана айтымдын (кепти жалпылоочу элемент) деңгээлинен туруп карайт. Айтым катары сүйлөмдөн кененирээк түзүлүштөгү бирдикти, тагыраак айтканда, формалдуу түзүлүштүн жана кептик конкреттүүлүктүн биримдигин, варианттуулуктун жана инварианттуулуктун биримдигин, мыйзамченемдүүлүктү жана кокустукту ичине камтыган реалдуу синтетикалык бирдикти түшүнөт. Демек, айтым бир, же бир нече фразадан туруп, бир сүйлөмгө бириктирип турган кептик чынжырдын кесиндиси (Ванников, 1979, 6).

Айтым теориясын жана кептин коммуникативдик бирдиги болгон фразанын өзгөчөлүгү кыргыз

тилинин материалдарына ылайык Т.Токоевдин бир катар эмгектеринде чагылдырылган.

Биз жогоруда көрсөткөн фразанын сүйлөм менен шайкеш келбей калган жагдайы обочолонгон, парцелляциялык, сегменттелген конструкциялардын, кемтик сүйлөмдүн айрым түрлөрүнүн колдонулушунан байкалгандыгын ачык баамдоого болот. Алсак жазууда колдонулган: «*Жапар талаа жакты көрсөттү. Колун жаңсап*» деген айтымды алсак, анын экинчи бөлүгүндөгү «*колун жаңсап*» деген фраза сүйлөмдүк касиетке ээ эмес. Т.Токоевдин оку боюнча ал парцелляциялык конструкциянын курамындагы парцеляттык позициядагы элемент. Ал өзү мурунку негизги структуранын курамдык бөлүгү. Кеп актысында өз алдынча турганы менен, сүйлөмдүк касиетке ээ эмес, анткени структуралык-семантикалык жактан негизги фраза менен өтө тыгыз байланышкан. Мындай конструкцияда баштапкы модель (тилдик инвариант) өзгөртүүгө дуушар болгон, б.а., баштапкы модель (*Жапар колун жаңсап талаа жакты көрсөттү*) эки бөлүккө бөлүнүп, фраза менен сүйлөм структуралык жактан дал келишпейт. Демек, «парцеллят тилдик инварианттын кептик варианты болуп эсептелет» (Т. Токоев, 1996, 13).

Пайдаланылган адабияттар

Абдурахманов Г.А. Изучение синтаксиса тюркских языков // Общественные науки в Узбекистане. – Ташкент, 1967. – М11.

Абдурахманов Г.А. Изучение синтаксиса тюркских языков // Советская тюркология. – Баку, 1970.

Адмони В.Г. Содержательные и композиционные аспекты предложения. Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков. – Л., 1975.

Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М., 1966.

Ахматов И.Х. Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке. – Нальчик, 1983.

Бакеев К. «Биздин тил», 1935.

Балакаев М.Б. Современный казахский язык. – Алма-Ата, 1959.

Баскаков Н.А. Словосочетания в каракалпакском языке // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков, Синтаксис. – М., 1961.

Бодуен де Куртене И.А. Опыт теории фонетических альтернатив / избранные труды по общему языкознанию. т.1. – М., 1963.

Булаев Ф.И. Историческая грамматика русского языка. – М., 1959.

Ванников В.В. Синтаксические особенности русской речи. – М., 1979.

Виноградов В.В. Основные вопросы синтаксиса предложения. // Вопросы грамматического строя – М., 1955.

Востоков А.Х. Сокращенная русская грамматика для употребления в высших учебных заведениях. СПб, 1831.

Гумбольдт Т.В. О различии организмов человеческого языка и о влиянии этого различия на умственное развитие человеческого рода (перевод П.Билярского). – СПб., 1859.

Ельмслев Л. Язык и речь // В кн.: В.А.Звягинцев. История языкознания. XIX–XX веков в очерках и извлечениях. Ч.П. – М., 1965.

Есенов К. Казак тилдеги кърдеуленген сүйлемдер. – Алма-Ата, 1974.

Есенов К. Сабактас курамалас сүйлемниц кей бир маселелери // Казакстан мектеби, 1966. № 12.

Жакыпов Ы. Азыркы кыргыз тилинин жөнөкөй сүйлөмүнүн синтаксиси. – Фрунзе, 1958.

Жапар А. Синтаксический строй кыргызского языка. Т. 2. – Б., 1992.

Жапаров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. – Фрунзе, 1979.

Жиенбаев С. Синтаксис маселелери. – Алматы, 1941.

Иманов А. Кыргыз тили (жогорку окуу жайларында сырттан окуган студенттер үчүн) – Б., 1990.

Өмүралиева С. Текст: семантика, структура. – Б., 2002.

Пауль Г. Принципы истории языка. – М., 1960.

Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. – М., 1956.

Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. Т.1–2, – М., 1958.

Реформатский А.А. Фонологические этюды. – М., 1976.

Руднев А.Г. Синтаксис осложненного предложения. – М., 1959.

Сартбаев К.К. Кыргыз тилиндеги кошмо сүйлөмдүн синтаксиси. – Фрунзе, 1957.

Смирницкий А.И. Объективность существования языка. – М., 1954.

Сопу уулу Т. Биздин тил (1-баскыч мектептердин IV окуу жылы үчүн). Кырмамбас, Ташкент, 1933. Прунза.

Степанов Ю.С. Методы и принципы современной лингвистики. – М., 1975.

Токоев Т. Кыргыз тилиндеги парцеляция кубулушу. – Б., 1996.

Турусбаева Ж.А. Кыргыз тилиндеги татаал жана чакчыл конструкциялуу сүйлөмдөрдү синтаксистик талдоонун айрым маселелери //Профессор Абдыкул Жапаров жана тил илими. – Б., 2002.

Тыныстанов К. Кыргыз тили: Морфология. – Фрунзе, 1934.

Чикова А. Проблема языка как предмета языкознания. – М., 1969.

Ф.де Соссюр. Курс общей лингвистики. – М., 1933.

Шабдан уулу Ажыйман. Биздин тил (кыргыз тилинин синтаксиси) 1-баскыч мектептер үчүн окуу шайманы. – Фрунзе, Кырмамбас, 1931.

Шахмагов А. А. Синтаксис русского языка. – Л., 1925.

Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. – Л., 1974.

Gabelents. Die Sprachwisseushagt. – Lecprig, 1891.

МАЗМУНУ

Киришүү	3
Синтаксистин предмети жана анын объектиси	6
Сөз айкашынын синтаксиси	
§ 1. Эркин жана туруктуу сөз айкаштары	15
§ 2. Сөз айкашы жана сүйлөм	17
§ 3. Эркин сөз айкашы	18
§ 4. Сөз айкашынын түрлөрү	20
§ 5. Жөнөкөй жана татаал сөз айкашы	23
Сөз айкашынын тутумундагы сөздөрдүн	
байланышуу жолдору	25
§ 1. Тең байланыш	25
§ 2. Ээрчишүү байланышы	26
§ 3. Багыныңкы байланыш жана анын түрлөрү	28
Ыкташуу байланышы	28
Башкаруу байланышы	29
Жандоочтук байланыш	30
Таандык байланыш	31
Синтаксистик катыштар	
§ 1. Синтаксистик катыштарды түрлөргө бөлүштүрүү маселеси	32
§ 2. Предикативдик катыш	36
§ 3. Атрибутивдик катыш	42
Объектилик катыш	
§ 1. Объектилик катыш, анын семантикалык жана структуралык өзгөчөлүктөрү	46
§ 2. Кыргыз тилиндеги объектилик катыштын түрлөрү	47
Бышыктоочтук катыш	
§ 1. Бышыктоочтук катыштын жеке жана жалпы грамматикалык белгилери	82

§ 2. Объектилик катыштын бышыктоочтук катыш менен карым-катышы	84
§ 3. Сөз айкашына талдоо жүргүзүүнүн принциптери жана үлгүсү	92
Жөнөкөй сүйлөмдүн синтаксиси	
Сүйлөм жана анын негизги белгилери	97
Сүйлөмдүн айтылыш максаты боюнча бөлүнүшү	100
§ 1. Жай сүйлөмдүн маанилик жактан бөлүнүшү	105
§ 2. Суроолуу сүйлөмдүн маанилик жактан бөлүнүшү.....	115
§ 3. Илептүү сүйлөмдүн маанилик жактан бөлүнүшү.....	125
§ 4. Буйрук сүйлөмдүн маанилик жактан бөлүнүшү.....	137
§ 5. Сүйлөмдүн айтылыш максат кырдаалдарынын коммуникативдик-функционалдык татаал түрлөрү	153
Эки тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр	163
§ 1. Жалаң сүйлөм	163
§ 2. Жайылма сүйлөм	163
§ 3. Толук жана кемтик сүйлөмдөр	164
§ 4. Бир тутумдуу жөнөкөй сүйлөмдөр.....	168
Белгилүү жактуу сүйлөм	168
Жамдама жактуу сүйлөм.....	169
Туюк жактуу сүйлөм	170
Жаксыз сүйлөм	171
Атама сүйлөм.....	172
Сүйлөм мүчөлөрү.....	174
§ 1. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү.....	176
Сүйлөмдүн ээси	176
Баяндооч	178
§ 2. Ээ менен баяндоочтун ортосуна сызыкчанын коюлушу	181
Сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү	183
§ 1. Аныктооч	185

§ 2. Жөнөкөй жана тутумдаш аныктооч	187
§ 3. Толуктооч.....	188
Тике толуктооч	189
Кыйыр толуктооч	190
§ 4. Жөнөкөй жана тутумдаш толуктоочтор	190
§ 5. Бышыктооч	191
Сын-сыпат бышыктооч	192
Орун бышыктооч	192
Мезгил бышыктооч	194
Себеп бышыктооч	196
Максат бышыктооч	197
Сан-өлчөм бышыктооч	198
§ 6. Жөнөкөй жана тутумдаш бышыктоочтор	199
§ 7. Жөнөкөй сүйлөмдөргө талдоо жүргүзүүнүн принциптери жана үлгүсү.	200

Татаалдашкан сүйлөмдөрдүн синтаксиси

§ 1. Татаалдашкан сүйлөмдөрдүн негизги проблемалары	203
§ 2. Сүйлөмдүн бир өңчөй мүчөлөрү аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр.....	209
§ 3. Бир өңчөй ээлер аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр.....	211
§ 4. Бир өңчөй баяндоочтор аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр.....	211
§ 5. Бир өңчөй аныктоочтор аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр.....	212
§ 6. Бир өңчөй толуктоочтор аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр.....	212
§ 7. Бир өңчөй бышыктоочтор аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр.....	213
§ 8. Бир өңчөй мүчөлөр катышкан татаалдашкан сүйлөмдөрдөгү жалпылагыч сөздөр	213
§ 9. Бир өңчөй мүчөлөр жана жалпылагыч сөздөр катышкан татаалдашкан сүйлөмдөрдөгү коюлуучу тыныш белгилер.....	214

§ 10. Сүйлөмдүн түшүндүрмө мүчөлөрү аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр.....	215
§ 11. Түшүндүрмө мүчөлөр аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөрдөгү коюлуучу тыныш белгилер	216
§ 12. Грамматикалык жактан сүйлөмгө мүчө боло албаган сөздөр аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр ..	217
§ 13. Каратма сөз аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр.....	217
§ 14. Каратма сөз аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөрдөгү коюлуучу тыныш белгилер	219
§ 15. Кириңди сөз аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр.....	220
§ 16 Кириңди сөз аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөрдө коюлуучу тыныш белгилер	222
§17. Чакчыл түрмөктөр аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр.....	223
§18. Атоочтук түрмөк аркылуу татаалдашкан сүйлөмдөр.....	225

Татаал сүйлөмдүн синтаксиси

§ 1. Татаал сүйлөмдөр жөнүндө жалпы маалымат.	227
§ 2. Тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр	230
§ 3. Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр.....	231
§ 4. Байламтасыз тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө коюлуучу тыныш белгилер	232
§ 5. Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөр.....	233
§ 6. Байламталуу тең байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө коюлуучу тыныш белгилер	236
§ 7. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөр	237
§ 8. Баш жана багыныңкы сүйлөмдөрдү байланыштыруучу синтаксистик каражаттар	239
§ 9. Багыныңкы байланыштагы татаал сүйлөмдөрдө коюлуучу тыныш белгилер	241
§ 10. Багыныңкы сүйлөмдүн түрлөрү.....	241
Мезгил багыныңкы сүйлөм	241

Шарттуу багыныңкы сүйлөм	243
Карама-каршы багыныңкы сүйлөм.....	244
Себеп багыныңкы сүйлөм	245
Максат багыныңкы сүйлөм	246
Салыштырма багыныңкы сүйлөм	246
Сыпат багыныңкы сүйлөм.....	248
Орун багыныңкы сүйлөм	249
Өлчөм багыныңкы сүйлөм	249
§ 11. Көп багыныңкылуу татаал сүйлөм	250
Бир өңчөй багыныңкылуу татаал сүйлөм.....	250
Бир өңчөй эмес багыныңкылуу татаал сүйлөм..	251
§ 12 Аралаш татаал сүйлөм	252
§ 13 Татаал сүйлөмгө талдоо жүргүзүүнүн үлгүсү..	252
§ 14 Төл жана бөтөн сөз	255
§ 15 Төл сөз менен тике сөздөргө коюлуучу тыныш белгилер	255
Сүйлөмдүн структура-семантикалык жана структура-функционалдык аспектилери.....	257
§ 1. Сүйлөмдүн структура-семантикалык аспектиси	258
§ 2. Сүйлөмдүн функционалдык аспектиси	267
§ 3. Тил жана кеп бирдиктери	278
§ 4. Сүйлөм жана фраза	285
Пайдаланылган адабияттар	288

Окуу басылмасы

**Токтоналиев Курманбек
Токоев Таалайбек**

АЗЫРКЫ КЫРГЫЗ ТИЛИ
(Синтаксис)

Бишкек, «Бийиктик плюс» басмасы
Кыргыз тилинде

Редактору *Теңирбергенова Ж.*
Терген *Садырбек кызы Гүлзат*
Корректору *Аалиева Айжан*
Компьютердик калыпка салган *Уланова Б.*

Басууга 10.12.2015-ж. кол коюлду.
Офсет кагазы. Кагаздын форматы 60х84 ¹/₁₆
Көлөмү 18,5 б.т. Заказ №11. Нускасы 575.

Бишкек, «Бийиктик плюс» басмасы
Ж.Абдрахманов көч. 170^а
Тел: 0777 74 35 68